74.6368.19=632.1
С 900

З. С. СУРАЗАКОВА

ИЗЛОЖЕНИЕГЕ КЕРЕКТҮ СТАТЬЯЛАРДЫҢ ЈУУНТЫЗЫ

ОБЛНАЦИЗДАТ—1951

19165

ПОГАШЕНО

4(с1
С 90.

З. С. СУРАЗАКОВА.

ИЗЛОЖЕНИЕГЕ КЕРЕКТЎ СТАТЬЯЛАРДЫҢ ЈУУНТЫЗЫ

ОРТО ЛО ЈЕТИЈЫЛДЫК ШКОЛДЫН ЎРЕДЎЧИЛЕРИНЕ БОЛУШТУ БИЧИК

ПОГАШЕНО
3 АВГ 1954
ПОГАШЕНО
БИБЛИОТЕКА
Горно-Алтайского
учительского института

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛАСТЬТЫҢ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ

ГОРНО-АЛТАЙСК—1951

74.38(2Рос=Баш)-632.1
С 900

А5838 Z

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

27. 09. 2011

5-СЗС-ИКСЛ

КИРЕ СӦС

Изложениени јети јыл ӱредӱлӱ школдың ончо класстарында бичип јат. Баштамы школдо ӱренчиктер тегин куучыннаң ла тегин эрмектерди көчӱрип бичиирінең баштап, 5—6 класстарда дезе, бойлоры алдынаң куучындар бичип, оның кийининде описание ле характеристикалар бичип турат. Оноң ары ӱренчиктер сочинениелер бичип, литературный докладка белетензе, бойлорының шӱӱлтезин бичиир.

Улам сайын өткӱрген изложениелер сӧстӧрди чын бичиирине ле шӱӱлтени чике айдарына ӱредерге болужат. Кезик ӱренчиктер диктант бичигенде эмезе таскадуларды бӱдӱргенде ижин јакшы бӱдӱрет, бойлоры алдынаң бичигенде дезе, ижин бӱдӱрип болбой, сӧстӧрин јастыра бичийт. Сӧстӧрди чын бичиирге ӱренчиктерди баштамы класстардаң ала ӱредер керек.

Ӱредӱчилердиң ондый амадузына јединип аларга „изложениелердиң јуунтызына“ кандый материалдар алынган?

„Јуунтыга“ орус ла иностранный авторлордың произведениелери, фольклор, биографический материалдар, книгадаң ла статьялардаң алынган ӱзӱктер ле исторический ле естественный темалардаң очерктер кирген.

Биографический очерктер ле бистиң башчыларыбыстың, атту-чуулу учёныйлардың јӱрӱминең алынган материалдар, гражданский јуудаң ла Ада-Төрӧл учун јуудаң алынган куучындар, эпизодтор, советский улустың героический подвигтери керегинде куучындар ӱренчиктерди патриотический кӱӱн-санаалу эдип воспитывать эдерге ӱредӱчилерге болужын јетирер.

Јуунтының бастыра материалын V, VI ла VII класстарга бӧлӱп салган.

V класска керектӱ куучындарды куучындап берерине эмезе план тургузарына јарагадый эдип алган. Бу класстың јуунтызына чӧрчӧктӧр, баснялар, кыска куучындар алынган

VI-чы класска алынган куучындарга описание бичигедий куучындар кожулган. Класс керегинде, јаткан туразы латындулар керегинде бичип ўренген ўренчиктер эмди ар-бўткен керегинде ле геройлордың тыш бўдўми керегинде бичигедий боло берген.

Тегин план аайынча бичигениле коштой ўренчиктер колбулу план тургузып, изложение бичип јат.

VII-чи класска берген куучындарда дезе, тегин куучындарга ла описаниелерге ўзеери, художественный произведениелердиң геройлорының кылык-јаңын (характеристиказын) беретен куучындар кожулган.

„Јуунтының“ кажы ла куучынына план берилген. Ўредўчи оны бойының шўўлтези аайынча кубултып та ийзе кем јок. Бу јуунтыны ўредўчилерге болушту книга эдип чыгарган. Је мында ўренчиктер де тузалангадый куучындар бар.

Изложениени ўренчиктер класста ол эмезе айылда бичиир учурлу. Айылда бичийтен изложениени јаан класстарда эмезе текст јаан болзо беретен. Класста бичилген изложениени ўренчиктер канайда бўдўргенин көрөргө јеңил, ого ўзеери, ўренчиктер јакылтаны ас өйгө бўдўрерине темигет.

Кажы ла изложениени өткўрерден озо ўредўчи бойы ажындыра белетенип алар учурлу.

Текстти ўредўчи меңдебей, бойы јарт эдип кычырып берер керек. Кычырган кийининде разбор эдер, јарт эмес сөстөрди доского бичип, јартап алар. Ўренчиктер текстти бойлоры кычырбай, јўк ле угуп алган учун, бир катап кычырганынаң куучынның содержаниезин јакшы ондоп болбостоң маат јок, эмезе кандый бир јерин аайлабай өткўрип ийер, оның учун јаан текстти экинчи катап кычырар керек.

V класстың ўренчиктери изложениениң планын тургузарын јакшы ўренип алар учурлу. Текстти бөлўктерге тўрген ўлеерин ле олорго бажалыктар табарын ўренчиктер бу класста билип алар. Ўренчиктерди јўзўн-јўўр бажалыктар табарына таскадар керек. Бажалыкты сурактy эрмекле тургузып, оноң оны табылу, кыйгылу эрмектерденг турган бажалыктарла солыр, толо эрмектең турган бажалыкты адалганду эрмекле солыр. V класстың ўренчиктерине „адалганду“ эрмек дегени јарт эмес, оның учун бажалык ондый эрмектең турза, „тегин бажалык“ деп айдар керек. Бу

класста текстиң планын тургузатан ишти мынайда өткүрер керек:

1) Озо баштап балдарга белен план берилер.

2) Планды ўренчиктер ўредўчиле кожо тургузар; ўредўчи планды доского бичип салза, ўренчиктер оны бойлорыныг тетрадьтарына бичип алар.

3) Арт учында ўренчиктер планды ўредўчиниг болужы јогынаг бойлоры тургузар. Ўренчиктер текстти бөлүктерге бөлўп болбой турган болзо, эмезе бөлўктерге бажалык табарга уурзынып турган болзо, олорды „свободный диктант“ (јайым диктант) ажыра таскадар керек.

Мынайда эткенде, изложение бичигенде чилеп, текстти бўткўлге кычырар, оноң бөлўктеп кычырып, кажы ла бөлўгине бажалык табар.

VI класста изложениениң төс задачазы описание болуп јат. Ўренчиктерди куучынның төс шўўлтезин ылгап табарына темиктирер. Мында јаңыс ла тегин планла иштеер эмес, је колбулу планла иштеер керек. Колбулу план тургузатаны текстиң төс лө эченги бөлўктерин ылгаштырары болуп јат.

Ишти јўзўн-јўўр эдерге ле ўренчиктерди бойлорын көп иштедерге амадап, текстиң кеберин кубултып бичидетен изложение база болор: куучындап тургандардың јўзўндерин (баштапкы јўзўнди ўчинчи јўзўн эдип, эмезе ойто кайра эдип) кубултар. Мындый ишти ўренчикке көп таскаду бўдўрген кийининде берер керек.

Урок божоголокто ўренчиктер бичиген изложениезин катап кычырып, тапкан јастыраларын бойлоры тўзедип алар.

Изложениени ўредўчи көрөрдө, кажы ла класска башка ајару салар учурлу. V класста планды ўренчиктер бойлоры тургускан болзо, планды чын тургускан ба, событиелер ээчий деечий көргўзилген бе, текстиң содержаниези ончозы бичилген бе, шылтагы ла өйлөри чын көргўзилген бе деп ајаруны салар. VI класста ўренчиктер колбулу планды чын тургускан ба, описаниени јарт эдип бичиген бе деп ајару салынат. VII класста, өрө айдылганына ўзеери, геройдың кылык-јаңын канайда онгдоп алганына ајару салар.

Кажы ла ўч класста изложениениң стилине, ўренчиктер сөстөрдиң учурын билип, чике тузаланганына, орфографияга ла токтой тўжер темдектерди чын тургузарына ајару салар. Јакшы бичилген изложениеде көп орфографический јастыралар бар болзо, оценканы јабызадар учурлу.

— Аргазын бойын тап. Менің сағыштарым јер башка баргылады.

Анчы ичегенди казып, јууктап келеле, турнаны узун будынаң тудуп, чыгара тартып келди.

Турна коркыганынаң талыкшырай берди. Көстөри торт ло тоштый сооп калган, јўреги согулбайт. „Байла, ичегенде тумчаланып калган туры“—деп, анчы сананала, турнаны туура таштап ийди.

Ичегенди база эмеш казала, көрўп турза: тўлкўниң барбак куйругы торко чачактый јайылып, тырланғап јатты.

Анчы тўлкўни куйругынаң тудала, чыгара тартып, өлтўрип алды, терезин јараштыра сойып алала, экчей тудуп, арчымакка салып, сананды: „Айылыма келзем, бычкагын бөрўкке кожорым, куйругын камчының сабына буулап аларым, сыртынаң дезе алтын өңдў јака чыгар. Акыр, турнаны база алып алар ошкош. Ийттерге курсак болор болбой“.

Анчы кайра бурылды, турна јаткан јеринде јок болды. Эмди көрөр болзо, турна бийик тенгеринің тўбине чыгып калган, керек дезе, ок-саадактаң да атса, ого јетпес эмтир.

Эки кулакту, төрт бутту, одус алты тиштў, јўс сағыштў тўлкў онойдо базылды.

Јаңыс сағышту турна дезе, тирў артарының аргазын таап, бистиң ады-чуузы чыккан анчыны да мекелеп салды.

План

1. Тўлкў турнала тушташканы.
2. Анчыны көрўп ийеле, олордың коркыганы.
3. Турнаның сўмези ле тўлкўниң өлўми.

Јакылталар.

1. Чөрчөктиң планын бичип алыгар.
2. Чөрчөкти план аайнча куучындап беригер.

Керик бака

(Алтай чөрчөк)

Јиткек сары көлдө бир бака јуртап јаткан. Бир катап ол айылынаң чыкты, тегерик сары көлдөң ырады. Тебинип-тебинип, јемзеп барды. Тебинип-тебинип јўреле, ойто барар јолды таппай калды.

Jолдо дезе јаан түбек болды: бака кызыл чымалыныҥ јолына учурады. „Макалу јымжак курсак табылды“—деп, чымалылар айдыжып, оныҥ үстине сыралдылар. Ичи-кардын тиштегилей берди.

— О-ой—деп, бака огурып ыйлады.—Ай-ай! Азып јүргеи мени тиштеерге слерде бир эмеш уйат бар ба, јок по, мениҥ каным сорорго кайттыгар?!

Чымалыларга чындап та уйатту немедий боло берди. Ончозы бакага јабыс мүргүдилер, ого мындый сөс айтылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бисгиҥ айылга кычырып турыбыс, аламыр-чикирле күндүлеерибис, ачу аракыдаҥ ичирерибис.

Бака јөпкө кирди. Нени јигенин ол оҥдобойт. Ажаныл отурарда, кандый куучын болгонын торт оҥдобойт. Кандый төжөккө јадып уйуктаганын канайып та билбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монус эмтир.

Эртен тура бака бир чымалыдаҥ јайнап сурады:

— Баштаҥ баш болзын, бу тыттыҥ бажына чыгала, көрзөҥ: мениҥ айылым кажы јанында болгодый.

Чымалы, агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн, күн бадыжында, көл јалтырайт. Керек болзо, мен слерге чикезинче барар јол көргүзип берейин.

— Ой, балам, сен кандый јакшы!

Баканыҥ сүүнгени сүрекей болды.

— Баралы, баралы. Мен сени ичиҥ сыстаганча азыраарым.

— Jо-ок—деп, чымалы карузын айтты,—мен јаҥыскан күндүледер күүним јок. Кече бис ончобыс слерди азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс јаҥыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де јаҥыстаҥ болорын билбейтенибис.

Онойдордо, бака айылына көдүре чымалыларды кычырды. Jалбак, көк таштый бака тебинип-тебинип, алдынаҥ баратты, чымалылар дезе оны ээчий јүрүп ийдилер.

Көлгө јеткиледи. Бака олорго мынайда айтты:

— Слер, мениҥ күндүлү айылчыларым, түрче ле мында сакыгар, мен барып, аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп, јакылта берейин.

Бойы суу төмөн чоп этти. Суудаң јүк ле ак торсоктор бортылдай берди.

Чымалылар бир күн сакыдылар, экинчи күн сакыдылар, је бакадаң суру да јок.

Јетинчи күн чымалылардың энези ачынды.

— Је болгой!—деп, эне чымалы айтты.—Баканың курсагын сакып, торолоп өлөтөн турыбыс!

Курын бектеп, кезе тартып курчанала, эне чымалы айылы јаар басты. Бастыра чымалылар курларын кезе тартып курчанала, энезиниң кийининең јандылар.

Оноң бери чымалылар кезе тартып курчаган курларын чечпеген, бүгүнге јетире јүрилер.

Олор эмдиге јетире тойо ажангалак деп айдыжат.

План

1. Чымалылар баканы айылына канайда кычырган?
2. Бака чымалылардың айылынаң нени јиди?
3. Бака чымалыларды айылына кычырып, олорго нени айткан?
4. Бака айылчылардың канайда качкан?
5. Чымалылардың ичтери нениң учун тартылып калган?

Јакылталар.

1. Чымалылар бакадаң кылык-јангының кандый темдектерине ангыланып турганын куучындап беригер.
2. План тургузып алыгар.
3. Чөрчөкти план аайынча куучындап беригер.

Коркушту айылчы

(Алтай чөрчөк)

Бир катап боро борсук түнде ангдады. Күн чыккалакта, бойының ичегенине једерге мендеди. Ичегенине једеле, „бррк, бррк“ деген саң башка табыш укты.

„Бу не атазы болотон? Мындый табышты мен качан да укпадым, түрген барып, база мендий ок тырмакту ангдарды ончозын кычырадым, айу јайзаңның бойына айдадым“ деп, сананып алды.

Борсук Алтайдың канча бар кобы-јиктерине барып, тырмакту ангдардың ончозына јарлады:

— Ой! Мениң айылымда коркушту айылчы келип калтыр! Кем јалтанбас, менле кожо баралы!

Андар борсуктың сурағынаң қыйышпай, онҷозы јуулыштылар, кулактарын јерге јаба тудуп, тыңдадылар. „Бррк“ деген табышты уккылап, тўктери өрө атырайыжа берди.

— Је, борсук, бу сениң айлың, онойдордо, оноор озо бойың кир—деп, айу јайзаң айтты.

Борсук чала јалтанып, ары-бери ајыктап көрди, тырмакту аңдардың јаандары оның ўстине келгиледи:

— Кир, кир! Неге тырлажып турың!

Бойлоры дезе коркыгылап, керде-марда не-не боло берзе, качарга белен болдылар.

Борсук ичегенине чике эжигиле киреринең коркыйла, тууразынаң касты. Борсук бойының амырап јаткан бийик орынына једеле көрзө, кандый да неме „бррк, бррк“ деп табыштанып, кажайып јадат.

Мынызы колын төжине карчый салала, козырыктап уйуктап јаткан апагаш койон эмтир. Борсукты электеп каткырганына буурлары көжўп, аңдар туруп болбой, јерде аңданыжып јатты.

„Чындап та, нениң учун мен бастыра Алтайга кыйгыргам?“—деп, борсук бойында саванала, ак койонның ўстине келди.

— Кедери тайыл! Мында козырыктайтан тапты сеге кем берген?

Койон эки будын јерге бектеп базала, борсуктың маңдайына калыды, маңдайынаң эжик јаар калыйла, арал јаар мантай берди.

Койонның апагаш ичинең борсуктың маңдайы кажайа јолдоло берди. Эки буды дезе борсуктың эки јаагын кажайта јолдоп ийди.

Ондогы јуулышкан аңдар каткырышты.

„Олор неге мынайда сўўнедилер?“—деп, борсук кайкады.

— Ой, борсук, маңдайыңды, јаагыңды сыймап көрзөң! Кандый јараш боло бердиң!—деп, аңдар айдышты.

Борсук јўзин сыймады, апагаш тўк тырмактарына кыстапып калды. Оны көргөн соңында, борсук айуга комудалду келди.

— Улу таадам, айу јайзаң, јерге јетире мўргўп турым слерге! Канча аңдарды тўйметкенимди, кайран айылымды ўрегенимди кайдайын! Эмди көрзөгөр: бажым ла јаагым кажайды. Бурулу кулугур кайра да көрбөй, мантай берди.

Мынын јаргызын эдип беригер, бурулуны карузыка тургузыгар.

Айу борсукты ајыктап көрөлө, мынајда айтты:

— Сенин комудап јүрген бүдүжин кајда? Озодо чырајын јер ошкош кара болгон, эмди дезе сенин апагажына улустар да күйүнер. Ол јерге мен турбаганыма, койон менин чырајымды кажајтпаганына мен комудап турым.

Айу оноjдо ајдып, јаан үшкүрип ијеле, бойыныг јылу, јараш ајылына јанып ијди.

Борсуктын мандајы ла јаагы дезе ол өjдөн бери апагаш јолду болуп калды.

План

1. „Бррк, бррк“ деген табыш.
2. Борсук ангдарды кычырганы.
3. Борсук ичегенине кирет.
4. Ангдар борсукты электејт.
5. Борсуктын мангдајына ла јаагына апагаш түк јапшынганы.
6. Айуга комудал угусканы.
7. Айуныг јаргызы.

Јакылталар.

1. План тургузып алыгар.
2. Чөрчөкти план ааjынча куучындап беригер.

Керсү попугај[1]

(Узбек албатынын чөрчөги)

Озогы өjдө бир каанда попугај бар болгон. Бастыра телекејде бу попугајдый јараш куш јок болгон. Оныг канаттары, солоны чылап, јалтырап туратан. Је попугај анчадала бойынын керсүзиле јарлу болгон.

Каан оны сүрекеј чеберлеп, алтын клеткада туткан.

Бир катап попугај, мени төрөл јериме божодыгар, удабај ојто бурыларым деп, кааннаг суранды. Је каан оны божотподы.

Керсү попугај эриге берди. Ол кемге де ајару салбај, бойыныг алтын клетказында түлтүjип калган отурар болды.

---

[1] Попугај—изү јерде агаштын ортозында јүретен, југы јүзүнjүүр өнгдү күш. Попугајлар кижиге өткөнип, бир канча сөстөр ајдарга јеңил үренип алат.

Бир катап кааннын өргөзине јүзүн-јүүр товарлу кожойым келди. Ондо страус куштын јүзүн-башка өндү канаттары, слонның сөөгинең эткен оок-теек немелер, јукадан-јука торко бөстөр лө алтыннаң эткен сүрекей јараш јазалдар бар болгон.

Каан кожойымнаң сурады:

— Мындый јараш немелерди сен кайдаң алдың?

— О, улу каан!—деп, кожойым карузын берди.—Кырлардың ары јанында ыраакта јаан талай бар. Ол талайдың ары јынында дезе јер јадат—попугайлардың ороону. Ол ороондо соок качан да болбой јат. Ондо көө ошкош кара өндү улус јуртайт. Слерге јараган бу немелерди мен олордоң алгам.

Каан кожойымга көп сый береле, божодып ийди.

Кожойым алтын клетканың јанына ёдүп барадарда, попугай оны кычырып алала, мынайда айтты:

— Слер ол кайкамчылу јакшы ороонго база катап барала, агаштың ортозында попугайларды көрзөгөр, олорго менең эзен айдыгар. Мен алтын клеткада кыйналып отурганымды ла бу уур олјодоң айрыларга олордоң јөп-сүме сураганымды олорго айдып барыгар.

Кожойым попугайдың јакылтазын бүдүрер болды.

Бир канча өй өткөн соңында кожойым ол кайкамчылу ороонго атанып ийди. Агаштың ортозында јүзүн-јүүр өндү попугайларды көрүп ийеле, ол јакылтаны эске алынып, кошту төөлөрин токтодып ийди.

— О, јараш попугайлар! Талайдың ары јанында ыраакта, бийик кырлардың ары јанында, сүрекей күчтү кааннын өргөзинде алтын клеткада керсү попугай кыйналып отуры. Уур олјодоң айрылып аларга, ол слерденг јөп-сүме сурайт —деп, ол айтты.

Карунын ордына попугайлар, өлгөн неме чилеп, агаштардаң јерге ээчий-деечий јыгылып, түшкилей берди.

Кайкаган кожойым бажын килегендү јайкайла, онон ары јортты.

Удабай ол кааннын өргөзине ойто келди, алтын клетканың јанына ёдүп барадала, попугайга айтты:

— Мен слердиң ороонығарда болгом, слердиң карындаштарыгарды көргөм. Слер алтын клеткада кыйналып јатканыгарды ла уур олјодоң айрыларга олордоң јөп-сүме сураганыгарды мен олорго айдып береримде, олор, өлгөн неме чилеп, агаштардаң јерге келип түштилер.

Кенетийин керсӱ попугай отурган артпагынаң алтын клеткаңың тӱбине келип тӱшти. Коркуган кожойым, каан чугулданар болор деп, бар-жок кӱчиле качып жӱгӱрди.

Каанга оның сӱӱген попугайы өлӧ берген деп айдарда, каан ачынганынаң тыркыража берди. Каан жараш попугайды меге экелзин деп жакарды. Каан попугайды алтынла чӱмдеген торко жастыкка салып, жаан агаштың тӧзинде кӧмӱп саларга, сад жаар апарды. Каан сад жаар чыгарда ла, попугай канаттарыла талбын, учуп барала, жаан агаштың чике бажына отурды. Алаң кайкаган каан алаатый берди, попугай дезе, омок каткырып, мынайда айтты:

— О, улу каан! Мен тӧрӧлиме айылдап барып келейин деп слерден сурангам. Је слер жӧпсинбегенер. Ол туштa мен сӱме бедиредим. Эмди мен жайымда! Эмди слерди тенексӱ колтыкчыларыгар соодотсын!

П л а н

1. Керсӱ попугай алтын клеткада кыйналат.
2. Кайкамчылу ороонноң каанга жӱзӱн-жӱр товарлу кожойым келет.
3. Керсӱ попугай кыйынду жӱрӱмнең айрыларга, кожойымды катап келерде, жӧп-сӱме экелзин деп сурайт.
4. Кожойым экинчи катап келеле, куштардың кенетийин өлӧ бергени керегинде куучындайт.
5. Керсӱ попугай оның куучынын угала, өлгӧн болуп, жерге келип тӱжет.
6. Попугайдың сакыбас жанынаң өлӧ бергенин угала, каан калаптаның чыгат.
7. Попугай жайымга учуп чыгала, тӧгӱндеткен кааңды электеп каткырат.

Жакылталар.

1. Чӧрчӧктиң планын бичип алыгар.
2. Өрӧ берилген планның кажы ла бӧлӱгин кыска бажалыкла солыгар. (темдектезе: 1. Попугай клетканың ичинде кунукканы.“ 2. „Кожойымның келгени“.)
3. Чӧрчӧкти куучындап беригер.

Булька

Менде мордашка укту Булька деп ийт бар болгон. Ол бастыра бойы кара, жаңыс ла колдорының учы ак болгон.

Мордашка деп ийттердиң ээк сӧӧги жаак сӧӧгинең узун, оноң улам олордың ӱстиндеги тиштери алдындагы тиштериниң кийин жанында болуп жат. Је Бульканың ээк сӧӧги-

нин узуны торт сан башка болгон, ўстиндеги ле алдындагы тиштеринин ортозына бир сабар кирип туратан. Булька јобош, тудаган эмес болгон, ол сўреен бökö дö, капкыр да болгон. Кажы бир немени кабала, тиштенип алганда, салја чылап, айрылбай, салбактанып калатан.

Бир катап оны айуга тукурарда, ол айунын кулагынан ала койоло, кан сорочы курт чылап, салбактана берди. Айу оны табаштарыла тажып, бойына јаба тудуп, туура таштап турды, је бойынан айрып болбогон. Бульканы балбара базып ийерге јерге јыгылды, је Булька, бис оны суула айрыбаганча, айунын кулагын божотпогон.

Мен оны кўчўк болордо алала, бойым азырап алгам. Кавказ јаар служить эдерге барарымда, мен оны албаска санангам, онын учун оны бектеделе, бойым билдирбезинен јўре бергем. Башпакы станцияга једеле, солунты аттар јеккен унага отурарга ла турарымда, körzöm, јолло кандый да јылтыркай кара неме тоголонып келетти. Ол мойынында јес мойнокту Булька эмтир. Станция јаар ол бар-јок кўчиле мантап келеткен. Мен јаар чурап келип, колымды јалап ийеле, абранын алдына кölöткögö јадып алды. Онын тили оозынан алакан кирези чыгып калтыр. Чилекейин ажырып, ол бирде тилин бойына тартынып, бирде ойто чыгарып турды. Ол тўрген тынарсып, ары-бери анданып, куйругыла јерди токулдадып јатты.

Мен јўре береримде, ол кöзнöктин рамазын сындырып, чыгара калыйла, сыранай ла изўде менин изимле 20 берисбе јерге мантап келген деп, мен кийининде уккам.

Л. Н. Толстой

План

1. Бульканын тыш бўдўми ле кылыгы.
2. Бульканы айуга салганы.
3. Булька ээзин ээчип барганы.

Јакылталар.

1. План тургузып алыгар.
2. Изложение бичигер.

Слонды ўредип алганы

Ўўр слондор суу ичерге баратканда, агаш ортозында јаан тал-табыш, кўзўрт угулат. Агаш ортозында јолды слондор

бойлоры арчыгылайт: кандый бир агаш јолды бөктөп турган болзо, слон тумчугыла кабыра тудала, агашты тазылыла кожо јула тартып, туура таштап ийет.

Ўўрдиң алдынаң бир слон јол баштап барат. Ол јаантайын тура тўжўп, јеткер боло бербезин деп, тыңдап турат. Ол тура тўшкенде, бастыра ўўр база тура тўжет. Баштап бараткан слон тыңдап турала, јеткер болорын сезип ийди. Агаштың ортозынаң анчылар көрўнди. Слондор улустаң качып, маңташтылар, улус дезе олорды өнөтийин јазаган оролор јаар айдап турдылар. Улус оролорды ажындыра белетейле, билдирбес эдип, ўстинең бўрле јаап салган. Бир слон орого тўшти, өскөлөри јўре берди.

Бир кўн ödördö, ородогы слон аштады, суузады. Анчы ого курсак экелип берди, је слон бойының өштўзинең курсакты албады. База эки кўн өтти, анчы ого база курсак экелди. Эмеш јобожый берген слон узун тумчугыла курсакты алды. База бир канча кўн ödördö, слон анчыга ўрене берди. Анчы ороның ичине тоормоштор, тобрак, бўр, будактар таштап турды. Таштаган немени слон тепсей базып турарда, ороның тўби өрö көдўрилип, оро тайызай берди. Учы-учында слон ородоң чыгып келди. Ородо болгон кўндердиң туркунына анчыга ўрене берген слон оның кийининең басты. Анчы слонды бойының айылына ээчидип келди. Слон ого сўреен јакшы болушчы боло берди. Ол бойының кўчтў, узун тумчугыла тоормоштор тажып, таштар кодорып, суу экелип туратан. Ээзи оны минип јўретен. Слон оның сözинең чыкпайтан.

Слонның ээзинде бир кичинек кызычак бар болгон. Адазы айылдап барганда, кызычагын слонло кожо айылында артырып салатан. Слон баланы јакшы кичеейтен. Бала эңмектеп ыраак јўре берғенде, слон оны тумчыгыла чебер кайра тартала, азыйгы јерине экелип салатан. Бала кабайында уйуктап јатса, слон кабайды араай јайкап туратан.

В. Вахтеров

План

1. Агаштың ортозында анчылар көрўнди.
2. Слон ородо.
3. Слон ээзине болужат.

Јакылта.

1. План тургузып, изложение бичигер.

Najылар

Деревнеден туура, кырдан аккан суучактың јарадында, теермен турган. Оның јанында кандый да тура јок болгон. Айландыра кырлар ла јылым таштар болгон. Таштардан суучак агып, теерменнің тегеликтерин эбирип турган. Теерменнің эжик алдында, ийттің уйазының јанында, уулчак отурган. Уулчакла кожо ойноор нөкөрлөр јок болгон. Оның сок јаңыс најызы—Султан деп ийт, уулчак онала эрмектежип, ого јўзўн-јўўр куучындар айдып туратан. Кынјыда отурган Султан бажын уулчактың тизезине салып, оның көстөри јаар көрўп туратан.

Бир катап теңери бўркелип, калың булуттар кўнди бўркеп ийди, карангуй боло берди. Уулчак айылы јаар јўгўрди, Султан дезе уйазына кирди. Јааш сўрекей тың јааган, кырлардан суучактар чакпындалып акты. Суучактар там ла јаанап, јарадынаң ажып, коркушту шуулап турды.

Суучактардың толкузы теерменнің тегелигин оодып ийди. Теерменнің јанын суу алып ийди. Је тураның стенелерин бек таштаң эткен учун, тура кыймык јок турды.

Адазы уулчагын ўстиндеги комнаталарга кычырып алала, немелерди ол комнаталарга тажыды. Суу эжик алдында канайда толкуланып, шуулап турганын уулчак көрўп турды. Чакпынду суу Султанның уйазын оодып ийди. Кынјыдагы көркий ийт качып болбоды.

„Суу база ла эмеш кирзе, Султан кыйалта јок ӧлӧр. Најыма болужар керек“ —деп, уулчак сананды.

Узак сананбай, уулчак комнатадан чыгара јўгўрип, тепкишле төмөн тўрген тўжеле, курлазына јетире суу да болзо, Султан јаар меңдеди. Кынјыны уулчак чечип турарда, ийт сўўнип, оның колын јалап турды. Султан ла уулчак турага једерге меңдегиледи.

Је суу оноң тың јаанай берген учун, уулчак суунын агынала тартыжып болбой турды. Уулчак јыгылала, кыйгырып ийди.

Султан уулчактың кыйгызын укты... Ол уулчак јаар тап этти. Чакпынду суула ээжинип, уулчакка једип, чамчазынаң тиштенеле, суунын агынына удура апарды.

Уулчакты ийт онойып корып алды. Најылар јеткерден айрылдылар.

A5838
Национальная библиотека Республики Алтай им. М.В. Чевалкова
БИБЛИОТЕКА Горно-Алтайского УЧИТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА
ИЗЪЯТО

План

1. Уулчак ла Султан кайда јаткан?
2. Суу нениҥ учун кирди?
3. Султанга кандый јеткер болды?
4. Уулчак Султанды канайда қорып алды?
5. Уулчак кандый јеткерде болды?
6. Султан уулчакты канайда корып алды?

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Куучынды уулчак бичиген эдип, баштапкы јўзўннеҥ изложение бичигер.

Мениҥ койоным

(Уулчактыҥ куучыны)

Меге койонныҥ кичинек балазын сыйлап бергендер. Койонок ўркўнчек болгон, кандый бир карангуй толыкка јажынып туратан. Онык кийин буттары узун, тўги боро болгон. Кулактары онча койондордыҥ кулактарындый ок узун, кулактарыныҥ учы кара. Койонок биске ўрене берди. Мен ого „Попрыгунчик“ деп ат адап бердим. Јаан удабай ол бойыныҥ адын билер болды. Адын адап, кычырар болзоҥ, ол кулактарын кыймыктадып, мактап келер болды. Койонокко нени де берзеҥ, јиир: калаш та, капуста да јиир, кочо дё ичер, је сўреен ле сўўйтени морковь болгон. Мен койонокко клетка эделе, ол клетканыҥ ичине јымжак ёлёҥ јайып бердим. Койонок ондо уйуктаар болды. Оны кем-кем кычырганда, ол клеткадаҥ чыгып, мактап келетен.

Бисте кара ёҥдў јаан киске бар болгон. Бис оны Черныш деп адайтанывыс. Ол јаан сары köстў, тўлкўниҥ куйругындый куйрукту болгон. Попрыгунчик Чернышла најылар боло берди! Черныш—јалку, кере тўжине ле печкениҥ ўстинде јадат, полго јаҥыс ла тўнде тўжўп келет: јаантайын печкениҥ ўстинде јадар болзо, баш та оорый берер ине. Уйуктаарга бербей турганын Черныш сўўбейтен. Попрыгунчик кайдаҥ да чыга коноло, Чернышты тумчугына тажып-тажып ийетен. Черныш оны јаратпас. Киске туранык ичиле койоноктыҥ кийининеҥ сўрўжип мактайтан, је койонокты тудуп болбойтон. Койон толыкка киреле, јажынып калатан. Черныш дезе ойто печкениҥ ўстине чыгып алатан.

Койоноктың эригип турганын мен сезип jўрдим. Көрөр лө болзоң, койонок көзнөктө отурат. Көзнөктиң бозогозына калып чыгала, көзнөкти табаштарыла калырадып турат. Бир катап көзнөктиң шилизин арайдаң ла оотпогон. Көзнөктө турган чечектердиң jалбыректарын ўзўп, jип турат. Кезикте көзнөктөң тўжўре калып, барып эжикти токулдадат. Мени мынаң бождыгар деп, сурап турган немедий болды.

Бисле кожо jўрўп болбос туры деп, мен Попрыгунчикке ачына бердим. Оны бождып ийер деп, jöп чыгардыбыс. Койон эмеш jаанап келди. Мен оны тышкары апарып, jергe бождодоло, оноң ары не болорын көрўп турдым. Попрыгунчик кулактарын сертейтип, мен jаар көрөлö, агаш ортозына тўрген маңтай берди.

План

1. Койонок.
2. Койонок клеткада.
3. Черныш.
4. Нәjылар.
5. Койоноктың эриккени.
6. Койонок jайымда.

Jакылта.

План тургузып алала, ўчинчи jўзўннең изложение бичигер.

Кижи-кийиктер нөкөрин jеткерден jайрыганы

Изў ороондордо агаштардың ортозында кижи-кийиктер бар. Чыйрак кижи-кийиктер агаштаң агашка калып jўргилейт. Кезиктери агаштың кузугын, jилегин jигилеп jат. Кезиктери куштардың уйаларын тонол, jымырткаларын jигилеп турат.

Бир катап бир канча кижи-кийиктер ойын баштадылар. Бирўзи будакка куйругыла илинип алала, jайканып турды, экўзи согушкылады. Карыганы бойының нөкөринiң колына кадалган агажакты чыгарып отурды, jиди олордың jанында курсактанып отурды. Курсактанып алала, бир будактаң база бир будакка калып турала, бийик агаштың бажына чыгып алды.

Ол туштa бийикте мўркўт кайын учуп jўрген. Мўркўт ач болгон. Ол кижи-кийикти сезип ийди. Ок чылап, төмөн

учуп тўжеле, курч тырмактарыла кичинек кижи-кийикти тудуп алды. Кижи-кийик дезе эки колыла будактаҥ тудунып алала, кыйгырды. Öскö кижи-кийиктер оныҥ јеткерин көрölö, агашты өрö чыктылар. Олор ончозы чыҥырып, мўркўтти кажы ла јанынаҥ ала койдылар. Бирўзи куйругынаҥ, экинчизи канадынаҥ, ўчинчизи будынаҥ тиштеди, кезиги сыртыныҥ јуҥын јулуп турды. Мўркўт коркыйла, туткан кижи-кийигин божодып ийди.

Је эмди ого бойына да айрыларга кўч болды. Кўчтў, јаан канаттарыла эки јандап согуп, курч чокуткыжыла чокып та турза, неме болбой турды. Кижи-кийиктер оныҥ куйругынаҥ бир тудам јуҥ јулуп алдылар. Учы-учында јуҥын, куйругын јулдырган ач мўркўт арайдаҥ ла айрылып, уча берди. Оноҥ бери ол мўркўт кижи-кийиктерге качан да табарбас болды.

План

1. Агаш аразында кижи-кийиктер.
2. Кижи-кийиктердиҥ ойыны.
3. Кижи-кийикке мўркўт табарганы.
4. Кижи-кийиктер нököрине болушканы.
5. Мўркўттиҥ тўбекке тўшкени.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Муму

Бу керек бир кўн энергери болгон. Герасим[1] суу јаар көрўп, јараттай базып баратты. Суунып јаказында, баларда не де элбеҥдеп јатканы ого кенетийин көрўнди. Герасим суу јаар энчейип көрöр болзо, кара чокурлу ак кўчўк бар-јок кўчиле кармактанып, јылјыркай балкашка тайкылып, бастыра бойы калтарып, сууданҥ чыгып болбой турган эмтир. Герасим кўчўгешти көрölö, оны јаҥыс колдоп тудала, койынына сугала, јаан-јаан алтап, айылы јаар басты. Бойыныҥ јаткан кичинек кыбына киреле, Герасим аргадап алган кўчўкти орынга салып, уур тонына јаап салала, озо конюшнядаҥ салам экелди, онын кийининде кухнядаҥ бир айак

[1] Герасим—крепостной крестьянин болгон. Ол энезинеҥ чыканынаҥ ала тил јок, ўскер болгон. Кўчўкти таап алар туштa ол городто помещик ўй кижиниҥ айылында дворник болуп иштеген.

сўт экелди. Тонды чебер ачала, саламды јайып, сўттў айағын орынга тургузып койды. Кўчўгештиң энеден чыкканынаң бери ўч ле неделе кире өй өткөн, оның көстөри бу ла јуукта ачылган, керек дезе бир көзи экинчизинең кичинек болгон. Кўчўгеш айактаң ичип билбей, калтырап, көстөрин јумуп турды. Герасим оның јиткезинең эки сабарыла араай тудала, оозын сўтке тўртўрип ийди. Кўчўгеш кенетийин мыжылдап, тыркырап, сўтти ачаптанып иче берди. Герасим көрўп, көрўп турала, кенетийин каткырды... Тўниле кўчўгешле берижип, эптештире јатыргызып салала, Герасим бойы да кандый да сўўнчилў, амыр уйкула уйуктап калды.

Герасим бойының кўчўгин сўреен кичееп азыраган. Баштап ол кўчўгеш каткак, курагы, кеп-сўр јок болгон, је эмештең оңдонып, јарана берди, сегис айдың бажында дезе Герасимниң кичеемелинин шылтузында, узун кулакту, барбак куйрукту, јаан көстў, јакшынак ийт боло берген. Ол Герасимге сўреен ўрене берген, оноң бир де эмеш аргпай, куйругын булаңдадып, јаантайын ээчип јўрди. Герасим ийдине Муму деп ат адап берди.

Помещик ўй кижиниң туразындагы улус ончозы ол ийтти сўўп, Мумуня деп эркеледе адап турдылар. Муму сўреен керсў ийт болгон, ончо улуска јалганчып јўретен, је јагыс ла Герасимди сўўйтен. Герасим бойы да оны алсагыш јок сўўген... Ол Герасимди јаантайын ээчип јўретен, оның эдегинең тартып, эртен тура ойгозып туратан. Суу тартып турган атты једегинең тиштенип алып, јединип экелип беретен, Герасимле кожо сууга барып, јалмуурларын ла кўректерин каруулдап туратан. Герасим Муму кирип турзын деп, бойының эжигинде өнөтийин тежик ойуп салган. Муму Герасимниң јаткан кыбына киреле, ол ло тарыйын, бир де кемзинбей, орынга чыгала, јада беретен. Тўнде ол сыранай уйуктабайтан, је кезик тенек ийттер чилеп, тегин јерге ўрбейтен.

Мумуның чичке ўни тегин јерге качан да угулбайтан: өскө кижи чеденге јуук базып келзе, эмезе кандый-бир јерде серенгедий табыш, шылырт угулза, јагыс ла ол туштa ўретен болгон. Муму помещик ўй кижи јаткан турага кирбейтен. Герасим ол тураның кыптарына одын алып киргенде, Муму јаантайын тышкары артып калала, кулагын сертейтип алып, турада эмеш ле табыш чыкканда, ары-бери ајыктап, Герасимди кирнестенин јанында сакып отуратан.

План

1. Герасим ийтти канайда таап алды?
2. Ол оны канайда кичеен азырады?
3. Муму чыдаарда, канайда кубулды?
4. Муму кемди ончозынаң тың сүүди?
5. Ол Герасимге канайда болужып турды?

Јакылта.

Куучынның планын табылу эрмектер ле тургузып алала, изложение бичигер (темдектезе: 1. Герасим ийт таап алганы.)

Будённыйдың сүүген ады

(Гражданский јуу керегинде эске алынганынаң)

Будённый јуу-согуш туштa алган адын Казбек деп адаган. Ол оны сүреен сүүген. Казбек бойының јаны ээзине база капшай үрене берген, оның айткан кажы ла сөзин билип туратан.

Казбек Будённыйды канча ла катап јеткерденг айрыган. Бир катап Будённыйдың кийининең актардың јакшынак аттарлу *бүткүл отряды сүрүжерде*, јүгүрүк Казбек оны өлүмнең аргадап алган.

Атту корпус Царицын (эмди Сталинград) городтың јанында актарла јуулажарда, бойының Казбегине минген Будённый табаруга јаантайын јуучылдардың ичкери алдында барып туратан.

Бир катап јуу-согушта ол актардың сыранай ортозына кире конгон. Акгвардеецтердиң полковниги колмылтыгын Будённыйдың төжине шыкап, адып ийген. Ок Будённыйга тийбеген, је оның иженчилү ады Казбек араай тизеленип, јыгыла берди. Будённыйдың адын тың шыркалап ийерде, Будённыйга өскө ат јединип экелгендер. Атка түрген минип алала, Будённый „Мениң кийинимнең, јуучылдар!"— деп, кыйгырып, бойының атту јуучылдарын баштап актарга удура мантаткан.

Будённыйдың атту јуучылдары актарды оодо согуп, арткандарын чөл јаар сүрүп бардылар.

Јуу-согуштың кийининде Будённыйдың неге де санаарткап турганын Ворошилов сезип ийди.

— Сен кайттың?—деп, Ворошилов сурады.

— Мениң Казбек деп адымды өлтүрип койдылар. Мең

оны бедиреп табала, калганчы катап көрүп аларга турым —деп, Будённый айтты.

— Кожо баралы—деп, Ворошилов айтты. Казбекти ол база билетен, база тыҥ сүүп туратан.

Олор Будённый адын артырган јер јаар баргылады. Казбек кыймыктанбай јатты. Ээзи јууктап келерде, ол бажын көдүреле, борорып калган көстөрин ачып ийди.

— Атты шыралатпай, өлтүре адып ийер керек!—деп, командирлердиҥ бирүзи айтты.

Је Ворошилов јөпсинбей, айтты:

— Адарга мендебегер. Врачты алдырып алар керек. Айса болзо, эмдеп аларыс.

Врачка кижи ийдилер. Врач келди. Казбекти көрөлө, эмдеер болды.

Ат чын ла јазыла берди. Будённый бойыныҥ сүүген адына минип, табаруларга база да көп катап јүрген. Казбек деп ат бойыныҥ ээзин ле најызын јеткерденҥ база да көп катап аргадаган.

И. Всеволжский

План

1. Казбек.
2. Казбек ээзин јеткерденҥ айрыйт.
3. Казбек шыркалатты.
4. Өскө ат.
5. Актар оодо соктырды.
6. Будённый Казбекти бедиреди.
7. Казбек јазылды.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Јелбер санитарлар

Агаш аразында јуу-согуш өткөн.

Агаштыҥ јаказынаҥ ыраак эмес јаландa солдат јатты. Оны өштүниҥ огы уур шыркалаган.

Бистиҥ солдаттыҥ каны үзе агып баратты, болуш јетирер кижи келбеди. Онык кайда јатканын бир де кижи билбеген.

Салкын көдүрилди; оныла коштой кем де уур тынып

турганын шыркалу солдат, уйку аразында чылап, угуп ийди. Ол көзин јўк арайдаң ла ачала, эки алтам кире јерде јаан јелбер ийт турганын көрди. Ийттиң мойынындагы бууштa кандый да агаш салактап турды.

Шыркалу солдат сўўне берди. Эмди ол јаңыскан эмес!

— Тайгыл! Бери, бери!—деп, ол ийтти бойына кычырды.

Ийт јалганчып, куйругын булгады, оныҥ кийининде бууштагы агашты тиштенип алала, ары болуп маңтай берди.

— Э-э калак, јўре берди...—деп, шыркалу солдат ўшкўреле, көзин јумуп ийди.

Је ийт ойто једип келди. Јаңыскан эмес, ол бойыла кожо чанакту эки кижи экелди. Олор военный санитарлар болгон. Шыркалаткан улусты бедиреерге ийтти јаланга олор ийген эмтир.

Ийт солдат јаар келип, оныҥ јўзин јалап ийди.

Ол туштa солдат, ийтти сыймайла, айтты:

— Мениҥ сумкамда шоколад бар, оны ийтке беригер, ненин учун дезе ол мени таап, тынымды корып алган.

Санитарлар солдаттыҥ шыркаларын таңала, бойын госпитальга апарып салдылар. Эмди ол су-кадык.

Ийт шыркалу кижи таап алганын санитарлар кайдаҥ билген? Кайкаар неме јок: агажактаҥ билгендер. Ийт кемди-кемди таап алганда, ол агажагын тиштенип экелет. Оны онойдо ўредип салган.

Ленинградта кайкамчылу школ бар. Ол школдыҥ ўренчиктери кычырып, бичип билбес, олордо книгалар ла тетрадьтар јок.

Бу ўренчиктер—айылдыҥ ийттери ле овчарка укту ийттер.

Олорды јуу тужында шыркалаткан јуучылдарды бедиреерине ўч айдыҥ туркунына улай ўредип јадылар.

Ондый ийттер санитарлар деп адалып јадылар. Олор мылтыктыҥ табыжынаҥ коркыбай јадылар, öскö кижи олорды мекелеп ээчидип болбос.

Санитар эдип ўредерге ийт ле болгонын албайтан, јаңыс ла јакшы, јалганчык ийттерди талдап алып јадылар, ненин учун дезе чугулчы ла тудаган ийттер шыркалаткан кижини коркыдып та ийердеҥ маат јок.

Јелбер санитарлар јууда ас улусты аргадап турган эмес.

План

1. Шыркалаткан солдат.
2. Шыркалаткан солдат ийт көрўп ййди.
3. Ийт јўре берди.
4. Ийт эки кижиле кожо ойто келди.
5. Ийт шыркалу кижини тапканын агажактаҥ биледилер.
6. Санитар ийттер.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Бойыгардыҥ азырап алган ийтле эмезе кискеле кандый јилбилў учуралдар болгонын куучындап беригер.

Аспан ла Чымалы

Калып јўретен Аспан
Јай өткөнчө кожоҥдоп јўрди:
Кыштыҥ једип келгенин
Торт сеспей калды.
Јалаҥ јерлер ээн калды,
Јайгы кўндер тўгенди,
Алдына кирип јадатан
Јалбырактар кургады.
Ак карлу кыш келди,
Ачана, тўбек боло берди.
Аспан эмди кожоҥдобойт:
Ач јўреле, кожоҥдооры
Кемниҥ сагызына киретен!
Ачанага алдырып,
Чымалы јаар ол келди:
— „Көркий кудам, сен меня
Јатырарынаҥ кыйышпа!
Јас келгенче азыра“—деп,
Јайнап оны сурады.
Чымалы угуп, кайкады:
— „Јайгыда нени эткеҥ?“—деди.
— „Јайгы кўнде иштезе,
Канайып чөлөө јўретен!
Јымжак өлөҥниҥ ўстинде
Јыргал, кожоҥ тўгенбейтен“.
— „Сен онойып...“—„Мен, эйе,
Јай туркунына кожоҥдогом“.

—„Кожоңдогоң? Ол до керек:
Эмди барып бијеле!“

И. А. Крылов

План

1. Аспан кышка белетенип албаганы.
2. Аспан чымалыдаң болуш сураганы.
3. Аспанның јайгы јўрўми керегинде куучын.
4. Чымалының карузы.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Ўлгерлеп бичиген басняны прозалап, изложение бичигер.

Тўлкў ле виноград

Сабактары ээлген виноградту
садка
Аштаган тўлкў кирип келди.
Јулукту козыр јилектерди көрўп,
Тўлкўнек сўрекей ачаптанды.
Бийик виноградты эбиреде
Тўлкў эјебис јелип јўрет.
Је јилектерди көрзө дө,
Тиштери оның олорго јетпейт.
Час туркунына муганала,
Чөкөгөн Тўлкў јўре берди,
„Јараш та болзо, каштак эмтир,
Тиштерим оноң кабыгар“—деди.

И. А. Крылов

План

1. Тўлкў садта.
2. Јилекке једерге темей ле кичеенгени.
3. „Јилектери каштак эмтир“.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Изложение бичиир. Тўлкў виноградты нениң учун каштак дегенин изложениеде јартап беригер.

Бөрӱ ле Турна

Бөрӱлер ачап-сыйап деп,
Кажы ла кижи јарт билетен:
Бөрӱ курсак јигенде,
Сӧӧк талдабай, јудуп ийетен.
Бир катап ачап Бөрӱ,
Сӧӧк јийле, карылган,
Тынып болбой, ӱнденип болбой,
Ӧлӱмим келди деп сананган.
Ыраак јокто Турна јӱрген,
Бөрӱ јайнап, ого имдеген.
Турна бажын Бөрӱнин оозына
Кежирине јетире сугуп ийген.
Турна сӧӧкти чыгарала,
Тургуза ла јал сураган.
„Кокырлап айдып турыҥ ба?“—деп,
Коокой Бөрӱ кыйгырган.
„Јал сурадыҥ, тангма—деп,
Там тыныда калаптанган.—
— Узун тумчукту тенек бажыҥды
Бӱдӱнге чыгарып алганыҥды
Немеге бодобой турыҥ ба?
Јакшы эткенимди сачанбайдыҥ ба?
Тайыл ары! Чеберленип јӱр!
Эмди меге туштабай јӱр!

И. А. Крылов

План

1. Бөрӱлер ачап.
2. Бөрӱ тӱбекте.
3. Бөрӱ Турнадаҥ болуш сурайт.
4. Турна бөрӱни тӱбектеҥ айрыйла, јал сурады.
5. Бөрӱниҥ берген карузы.

Јакылта.

План тургузып алала, басняныҥ учурын јартап, изложение бичигер.

Акула

Бистиҥ кереп Африканыҥ јанында талайда турган.
Кӱн айас болгон, талайдаҥ серӱӱн салкын согуп турган,

је эҥиргери кӱнниҥ аайы башкалана берген: Сахара деп ээн чӧлдӧҥ бис јаар, отко кызыган печкеден чыккандый, изӱ эзин согуп турды.

Кӱн ажып барадарда капитан палубага чыгала: „Сууга эжинер!“—деп, кыйгырган. Бир минуттыҥ бажында матростор сууга калып, парусты суу јаар тӱжӱрип, буулап койоло, оныҥ ичинде эжинер јер эдип алгандар.

Керепте бисле кожо эки уулчак болгон. Уулчактар сууга ончозынаҥ озо калыгандар, је парустыҥ ичинде олорго тапчы болордо, олор јайым талайга чыгала, јарыжып эжингендер. Экилези, келескендер чилеп, сууда чӧйилип, барјок кӱчиле якорьдыҥ ӱстиндеги бочко јаар јӱзӱп бардылар. Бир уулчак озолоп бараткан, је онаҥ кийининде нӧкӧринеҥ артып калган. Уулчактыҥ адазы, озогы артиллерист, палубаныҥ ӱстинде туруп, уулчагы јаар көрӱп тургән. Уулы кийининде артып турарда, адазы ого: „Јеҥдирбе! Кӱјӱрен ле!“—деп, кыйгырган.

Кенетийин кем де палубадаҥ: „Акула!“—деп кыйгырды. Талайдыҥ коркушту јаан балыгын бис ончобыс көрӱп ийдибис. Акула уулчактар јаар јӱзӱп бараткан.

„Ойто! Ойто бурыл! Акула!“—деп, артиллерист кыйгырды. Је балдар оныҥ ӱнин укпай, ичкери барып, алдындагызынаҥ тыҥ кыйгырыжып,каткырыжып тургандар. Јӱзи кугара берген артиллерист балдар јаар көрӱп, кыймыктанбай турды. Матростор кемени суу јаар тӱжӱреле, барјок кӱчиле уулчактар јаар эжип баргандар, је уулчактар олордоҥ ыраак болгон. Акула дезе уулчактардаҥ јирме ле алтам јерде болгон.

Уулчактар улустыҥ кыйгырганын озо баштап укпагандар, акуланы да көрбӧгӧндӧр, је бирӱзи кайра көрӱп ийди, биске ачу-корон кыйгы угулды. Уулчактар туш башка эжинип бардылар.

Ол кыйгы артиллеристти кенетийин ойгозып ийгендий болды. Ол турган јеринеҥ пушкалар јаар јӱгӱрди. Пушканыҥ оозын уулап, шыкап турала, фитилин колына алган. Бис ончобыс коркыган бойынча кыймыктанбай, не болорын сакып турганыс. Пушканыҥ табыжы јаҥыланды, бис артиллерист пушканыҥ јанына јада тӱжӱп, јӱзин колыла јаап алганын көргӧнис. Акула ла уулчактар канайтканын бис көрӱп болбогонос; олор бир минуттыҥ туркунына ышка көрӱнбей барган.

Је ыш сууныҥ ӱстине таркай берерде, айландыра араайы

нан айткан эрмектер угулды, ол эрмек чала тынып, оның кийининде сўўнчилў кыйгы угулды.

Озогы артиллерист јўзин ачып, бут бажына туруп келеле, талай јаар көрди.

Толкулардың ортозында кайкалап јўрген акуланың сары ичи көрўнди. Тоолу минуттың бажында кеме уулчактарга једеле, олорды керепке экелген.

Л. Н. Толстой

План

1. Кереп Африканың јанында турганы.
2. Эжинер јер эткени.
3. Уулчактар ачык талайда.
4. Кенетийин келген јеткер.
5. Артиллерист пушкадан атканы.
6. Өлтўрткен акула.

Јакылталар.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Сууга калыганы

Бир кереп јерди эбиреде јорыктап јўреле, јанып келеткен. Күн айас, тымык болгон, улус ончозы палубада болгон. Улустың ортозында бир јаан кижи-кийик айланыжып, онча улусты соододып турган. Ол корчойып, секирип, чырайын каткымчылу јуурып, улуска өткөнип турган, улус онына соодожып турганын билип, ол там ла тынында баштактанып турган.

Керептиң капитанының он эки јашту уулчагының шляпазын ушта согуп, кийип алала, мачтаны[1] өрө чыга берди. Онча улус каткырыжып турдылар, уулчак дезе шляпа јок артып калала, та каткыратан, та чугулданатан—бойы да билбей турды.

Кижи-кийик мачтаның туура салган баштапкы агажына једип, отурып алала, шляпаны тижиле, табаштарына јыртып, тыда согуп турды. Ол уулчакты өчөштирип турган чылап, шляпаны көргўзип, чырайын чырчыйтып турды. Уулчак дезе оны кездип, кыйгырып ийерде, ол там ачынып, шляпаны онон тынында јыртты.

---

[1] Мачта—керептиң үстинде парус илетен бийик столмо.

Матростор оноң тың каткырышты, уулчак дезе кызара береле, куртказын чечип таштайла, кижи-кийикти ээчий мачтаны өрө чыкты. Уулчак буудаң тудунып, бир ле минуттың бажында туура салган агашка армакчыла чыга берди; кижи-кийик дезе, уулчак оноң шляпаны ушта согуп аларга јеткелекте, эптӱ, тӱргең кармактанып, оноң бийик чыга конды.

— Сен менең кайдаар да барып болбозың!—деп, уулчак кыйгырып ийеле, оноң өрө чыкты.

Кижи-кийик уулчакты база ла өчөштирип, оноң бийик чыкты, је уулчак там ла атыйланып, кижи-кийиктең артпай турды. Кижи-кийик ле уулчак онойып мачтаның бажына тургуза ла чыгып алдылар. Кижи-кийик бастыра сынына чӧйилип алала, будыла армакчыга селбектенип алып, туура салган калганчы агаштың учына шляпаны илип койоло, бойы дезе мачтаның чике бажына отурып алала, корчойып, чырайын чырчыйтып, тижин ырсайтып, сӱӱнип турды. Туура агаштың шляпаны илип койгон учына јетире мачтадаң эки аршин кире болгон. Онойдордо, шляпаны алайын дезе, уулчак мачтадаң айрылып, армакчыны божодып ийер учурлу болгон.

Је уулчак оноң тың өчөшти. Ол мачтаны божодып ийеле, туура салган агашка басты. Кижи-кийик ле капитанның уулы нени кылынгылап турганын палубада турган улус ончозы көрӱп, каткырыжып турдылар; је уулчак армакчыны салып ийеле, колдорыла теңденип, туура салган агашка басканын улус көрӱп ийеле, коркыганынаң улам кыймык јоктоң тура бердилер.

Уулчак агаштаң јастай базар ла болзо,—палубага келип тӱжеле, балбарыла берер эди. Је ол оноң јаскай баспаза да, ого туура салган агаштың учына једип, шляпаны алала, ойто бурылып, мачтага једип келерге кӱч болор эди. Улус ончозы унчукпай көрӱп, не болорын сакып турдылар. Кем де коркыган бойынча калактап ийди. Уулчак кыйгыны угала, санаа алынып, төмӧн көрӧлӧ, јайкана берди.

Бу туште керептиң капитаны, уулчактың адазы, каютадаң чыгып келди. Ол чайкалар адарга мылтыкту чыккан. Мачтада турган уулын көрӱп ийеле, мылтыгын тутканча ла уулы јаар шыкап, кыйгырды: „Суу јаар калы! Тургуза ла суу јаар калы! Адып ийерим!“ Адазының айтканын оңдоп болбой уулчак ары-бери јайканып турды. „Калы, оноң

башка адып ийерим!... Бир, эки...“ Адазы „ўч“ деп кыйгырып ла ийерде, уулчак бажын төмөн эдип калып ийди.

Уулчак таш чылап, талайга мач эдип тўшти. Оны суунын толкузы бўркеп ийерге јеткелекте, јирме шулмус матростор керептең талайга калып ийдилер. Төртөн секундтын бажында—улуска дезе узак өй өтти деп билдирди—уулчак суунын ўстине кайкалап чыкты. Оны туткан бойынча, керепке чыгарып экелдилер. Бир канча минут өткөн соңында уулчактын оозынаң, тумчугынаң суу агып келди, уулчак тынып ийди.

Л. Н. Толстой

План

1. Кижи-кийик уулчакты өчөштиргени.
2. Уулчак кижи-кийиктиң кийининең сўрўшкени.
3. Уулчак јеткерде.
4. Капитан ла матростор уулчакты аргадап алганы.

Јакылта.

План тургузып алала, кыскарта изложание бичигер.

Суунын кирўзи тушта

Тўнде коркушту табыш угулды. Волганын тожы јарылып, тўжўп турган эмтир.

Эртен тура јаңмыр јаады. Суунын тожы көдўрилип келеле, тызырап, јарылып турды. Суу јарадынаң ажылып, јабыс јаланла кўркўреде агып турды. Агаштын каруулчыгынын туразы агаш аразында јабыс јерде турган. Суу ол турачакты алып ийген. Јаан-јаан чакпындар турага согулып турды, тоштор бирўзи бирўзине табарып, шуулап, сок јаңыс турачак јаар агып келеттилер. Агаш каруулдачынын бастыра билези тураның ўстине чыгып алала, өлўмин сакып турды. Олордын кыйгызын салкын туй согуп турды. Тоштор воротага тўртўлерде, ворота јемириле берди, чакпынду суу ла јаан тоштор турага тийерде тура торт селеңдеп турды. База ла эмеш өй өтсө тура јемирилип, ўстиндеги улусла кожо сууга аңтарыла бергедий болды.

Деревнеде јаткан улус ончозы бийик јаратка јуулышты. Ончолоры тураның ўстиндеги улус кыйалта јок өлөтөн туры деп, коркып көрўп турдылар, је ол улуска болужарга

кем де тидинбеди. Тоштор дезе агып ла турды. Тоштор база ла сыгылыжып келзе, тура јемириле бергедий болды.

Байик сынду уул кенетийин јарат јаар јүгүрип барала, кемени түрген чечип ийди. Оноң улустың ортозынаң кеме јаар экинчи уул јүгүрди. Улус олорды көрүп, олор кыйалтазы јогынаң өлөр деп, калактажып турдылар. Уулдардың бирүзи кайыкла эжип турды, экинчизи дезе учында аткак темирлү шыйдамла (багорло) тошторды туура ийдип турды. Толкулар кемеге ээчий-деечий табарып, ары-бери серпип согот. Кеме кезик јерде торт ло айланыжа берет. Турачакка бир эмештең јууктаарга, уулдарга сүреен күч болгон. Суу дезе там ла өрө көдүрилип, тураны бүркеп баратты.

Кемеде отурган уулдар калганчы күчин салып ээжип, учы-учында турачакка једип келдилер, олор кемени тураның трубазына армакчыла буулап ийдилер. Үй кижи балдарды кемеде отурган улуска берип ийди, оноң ончолоры кемеге отурып алдылар. Кеме чакпынду сууда аайы-бажы јок јайканып, јаратка бир эмештең јууктап келетти. Улус кемеден көзин албай көрүп турдылар. Јаан тоштор кемениң јанынча өткөндө, улус калактажып ийет. Је кеме јаратка јууктап келетти. Улустары качып јүре берген тура јемириле берди, агып келген тош тураны түп-башка чачылтып ийди. Улус кемениң јууктап келеткенине сүүнип, ончолоры кемеде отурган улусты јаратка чыгарарга тап эттилер.

План

1. Агаш каруулдаган кижиниң билезине кандый јеткер болды?
2. Олорды аргадап аларга улус ненің учун тидинбей турды?
3. Түбекке түшкен улусты кемдер аргадап алды?

Јакылталар.

1. Куучынның планын баштаачызы јок эрмектерле тургузыгар.
2. Тургузып алган план аайынча изложение бичигер.

Өрт

Аш кезер өйдө эр улус ла үй улус ишке барган. Деревнеде карыгандар ла балдар артып калган. Бир турада јаанак ла оның балазының үч балазы арткан.

Јаанак печкенинг одын јууп јабала, тыштанып, амырап јаткан. Чымылдар оны тиштеп, ого уйуктаарга бербей турарда,ол коларткышла бажын јаап, уйуктап калган.

Оныг уулыныг Маша деп балазы (ол ӱч јашту болгон) печкени ачып, кос кӱреп алала, сенекке апарган. Сенекте сноптор јаткан.

Эмегендер бу снопторды сноп буулайтан буулар эдерге белетеп салган. Маша кос экелеле, сноптыг алдына салып, от кӱйдӱрип аларга кичеенип турды. Салам кӱйе берерде, кызычак сӱӱнип, турага киреле, базарга јаңгы лә ӱренип алган, бӱдӱн јарым јашту Кирюша деп карындажын јединип экелеле, мынайда айтты:

— Кӧл, Килюска, мен печкеге отты канайда салгам.

Сноптор кӱйӱп, тарсылдап турды. Сенекке ыш толо берерде, Маша коркыйла, ойто тура јаар јӱгӱрди. Кирюша бозогого јыгылып, тумчугын оодо согуп алала, ыйлай берди. Маша оны алып, турага кийдиреле, экилези тактаныг алдына јажына бердилер. Јааназы нени де сеспей, уйуктап јаткан.

II

Сегис јашту јаан уулчак Ваня дезе тышкары болгон. Сенектең ыш чыгып турганын көрӧлӧ, ыш ӧткӱре турага кире конуп, јааназын ойгоскон. Је уйкуда јаткан јааназы коркыган бойынча, балдарды ундуп койгон, турадаң чыга конуп, айылдарга јӱгӱрип, улус јууган.

Маша ол тужында унчукпай, тактаныг алдында отурган, јаңыс ла кичинек уулчак тумчугыныг оорузына чыдабай, ыйлап отурган. Ваня оныг ыйын угала, тактаныг алды јаар көрӱп, Машага кыйгырды:

— Јӱгӱр, кӱйеринг!

Маша сенек јаар јӱгӱрген, је ондо ышты ла отты ӧдӱп болбой, ойто келген. Ол тужында Ваня кӧзнӧкти ачып, Машаны оноң чыксын деди.

Маша чыгарда, Вавя карындажын тудуп алала, сӱӱртеди. Уулчак уур болгон, аказына туттырбай да турган. Ол ыйлап, Ваняны ийдип турган. Оны кӧзнӧккӧ јетиргенче, Ваня эки катап јыгылган. Туранын эжиги кӱйе берген.

Ваня уулчактыг бажын кӧзнӧктӧң ӧткӱреле, оны чыгарып ийерге турган, је уулчак тыг коркыганынаң улам колдорыла Ванядаң тудунып, божотпой турган.

Ол тужында Ваня: „Оны бажынаҥ тарт!“—деп, Машага кыйгырып, бойы дезе оны кийининеҥ ийткен.

Онойдо олор Кирюшаны тышкары чыгарала, бойлоры да чыга jўгўргендер.

Л. Н. Толстой

План

1. Ёрт недеҥ улам болгон?
2. Кичинек балдар нени эткен?
3. Олорды кем аргадаган?

Јакылта.

Куучынныҥ планын сурактy эрмектердиҥ болужыла тургузып алала, изложение бичигер.

Тоштo

Кышкыда талай тоҥуп калган. Балыкчы-колхозчылар ончолоры тошту суудаҥ балыктаарга тергендилер. Олор бойлорыла кожо шўўндер алып, балыктаарга атандылар. Балыкчы Андрей ле оныҥ уулы Володя база барды. Колхозчылар ыраак баргылады. Айландыра ајыктазаҥ, тоштоҥ өскö неме јок. Андрей нöкöриле кожо ончозынаҥ ыраак барды. Олор тошто тежиктер ойоло, оноор шўўндерин божотты. Кўн айас болгон, ончолоры јыргалду, омок болдылар. Володя дезе шўўннеҥ балык чыгарарга болужып, көп балык тудулганда, сўрекей сўўнип турды. Удаган јок тоштыҥ ўстинде тоҥурарга чогуп салган балыктар јаткылады.

—Болор, јанар öй једе берди!—деп, Андрей айтты.

Је ончолоры Андрейди токтодып, бўгўнче коноло, эртен база балыктаар дешти. Энирде ажанып алала, тондорына оронып алып, чанактарга јадып, уйуктап калдылар. Володя јылу болзын деп, адазына јуук јадып алала, тереҥ уйуктай берди.

Володяныҥ адазы тўнде турала, кенетийин кыйгырды:

— Нöкöрлöр, турыгар! Көрзööр, кандый салкын! Јеткер болбозын!

Ончолоры туруп чыгала, ары-бери јўгўрижип турды.

— Бисти ненин учун јайкап туры?—деп, Володя сурады.

Адазы дезе:

— Јеткер болды! Бистиҥ турган тошты салкын ӱзе сотоло, талай јаар агызып барат!—деп, кыйгырды.

— Ӱзе соккон! Ӱзе соккон!—деп, улустар кыйгырыжып, чуркуражып турдылар.

— Өлдибис!—деп, кем де кыйгырды.

Володя бу табышты угуп, ыйлай берди. Тӱште салкын там ла тыҥып, толкулар тоштыҥ ӱстине чыгып турды. Айландыра дезе јаҥыс ла талай болгон. Андрей эки агашты колбоштырып буулайла, мачта этти. Оныҥ бажына бойыныҥ кызыл чамчазын буулап, флаг эдип тургузып салды. Айса болзо, кандый бир пароходтоҥ көрӱп ийгилеер. Володя, кӱн көрӱнер болор бо деп, теҥерини ајыктап, чанактыҥ ӱстинде јатты. Булут таркай берген јерле самолёттыҥ учуп баратканын ол кенетийин көрӱп ийди.

— Самолёт! Самолёт!—деп, кыйгырып ийди.

Ончолоры кыйгырып, бӧрӱктериле јаҥып турды. Удаган јок самолёттоҥ таар келип тӱшти. Ондо азык ла бичик бар болгон: „Кунукпагар. Болуш келип јат!“.

Бир частыҥ бажында пароход келеле, улусты, чанактарды, аттарды ла балыкты јууп апарды.

Бу керекти порттыҥ начальниги укkан эмтир. Ол сегис балыкчыныҥ тошло барганын угала, олорго болуш јетиреерге, самолёт ло пароход ийген. Лётчик дезе балыкчыларды табала, радио ажыра пароходтыҥ капитанына барар јолды айдып берген.

Б. Житков

План

1. Балыкчылар качан, кайдаар балыктап бардылар?
2. Балыкты канайда тутты?
3. Кандый јеткер боло берди?
4. Андрей флагты нениҥ учун тургусты?
5. Балыкчыларды кем, канайда таап алды.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Тайгада ӧткӱрген кӱндер

Партия ла башкаруныҥ берген јакылтазын бӱдӱрип, 1938 јылда, 24 сентябрьда Москвадаҥ Дальний Восток јаар „Родина“ деп самолётло ӱч лётчик: капитан В. Гризодубова,

пилот П. Осипенко ло штурман М. Раскова учуп бардылар.

Дальний Востокко једип барадала, олор арга јокто јерге тўжеле, тайгада бир канча кўндер öткўргендер.

Марина Раскова ол керегинде мынайда куучындайт:

— Бензин божой берген. Самолётты арга јокто јерге отургузар керек болгон. Менің штурманский кабинам самолёттың ичкери јанында болгон. Сас јерге отурарга келижип турган. Самолёт отурар тушта тумчук јанила јерге тўртўлип, бойының уурыла кабинаны балбара базардаң маат јок болгон, ол тушта јаман болор эди.

Самолёттоң парашютту эмди ле калып тўш деп, Гризодубова меге јакарды.

Калыр керек! Мен эки плитка шоколад алдым, люкты[1] ачып ийдим. Самолёт јерденг 2 мың метр бийикте учуп бараткан. Мен төмён калып ийдим. Эмеш учуп барадала, парашюдымды ачып ийдим. Менің парашюдым агаштың бажына илине берерде, мен оның торко бууларын кезип ийеле, јерге тўштим. Јерге тўжўп алала, чек токунай бердим. Самолёттың отурган јери јаар ууланып бастым. Меге олорды таап аларга јеңил болзын деп, Гризодубова ла Осипенко самолёдын отургускан јеринең мылтык аткылаган. Је мылтыктың табыжы агаш-ташка јаңыланып, меге торт öскö јерденг угулып турды. Онойдордо мен мылтык адып турган јер јаар барбай, адыш јаңыланып турган јер јаар ууланып барып, аза берген эмтирим.

Эбиреде сас јерле бararга кўч болгон. Јер буттарымның алдында селеңдеп турды. Бир катап састы ойо базала, бажыма јетире сууга чöнö бергем. Је менің колымда шыйдам агаш бар болгон, оның ла шылтузында чыгып алдым ошкош. Агашты јерге туура салып, ого јеменип, састаң чыгып алдым.

Оноң ары кажы ла алтам јерди јоктоп, ајарынып бардым. Самолётты таппай турдым. Азыгым да ас болгон. Эки ле плитка шоколадты сўреен чеберлеп јигем. Шоколадты кичинек-кичинек ўлўлер эдип ооктоп алала, кўнине ондый кичинек болчок шоколадты јип тургам. Мешкелер, јилектер јигем.

Јолой айулар да учурап турган. Олор бу јерлерде улусты көп көрбöгöн болгодый. Бир айу мени көрölö, коркый-

[1] Л ю к—самолёттың алтыгы јанындагы эжиги.

ла, качып мантаган. Айулардың огурыжы улам ла угулып турган.

Аңдарды мылтыктаң адып коркыдып тургам.

Мынайда күндерди ээчий күндер ödүп турды. Айалга уур да болгон болзо, мен коркыбагам: самолётты кыйалтазы јок таап аларым деп иженип тургам.

... 5 октябрьда агаш божой берди, мен ак јаланга чыктым.

Агаштаң чыгып ла келзем, мен 3 беристе кире јерде „Родина“ самолёттың куйругын көрүп ийдим.

Самолёттогы улус мени көрүп ийеле, удура јүгүргендер. Бис туштажала, сүүнип, окшоштыбыс. Полина Осипенко сүүнеле, керек дезе, ыйлап ийди. „Родина“ үрелбеген эмтир. Менің үүрелерим оны сүреен јакшы, эптү отургускандар.

План

1. „Родина“ деп самолётло кемдер, кайдаар учуп бардылар?
2. Учуп бараткан самолётло не боло берди?
3. Самолёттоң парашютту түшкени.
4. Раскова нениң учун аскан?
5. Раскова тайгада кандый айалгада јүрген?
6. Үүрелери Раскованы канайда уткуды?

Јакылта.

План тургузып алала, 3-чи јүзүннең изложение бичигер.

Матрос Семён Шулмус

Крымский јуу тужында, 1854 јылда, Францияның бир канча керептери бистиң Төрөлибистиң эң ле ыраак јерине —Камчаткага табару эткендер. Бу туште француздар бир канча орус матросторды олјого алгандар. Олјолоткон матростордың ортозында Семён Шулмус болгон. Ол кокырчы, сöстöри курч, јардак кижи болгон, кыскарта айдар болзо, —шулмус јиит уул болгон, оның учун Шулмус деп чоло ат берилген. Шулмус кайда ла болор болзо, ондо катkы, табыш, јыргал болуп туратан. Шулмус олјодо французский тилле чала-була эрмектежерге үренип алган, бийлер оны сүүп, оның учы-бажы јок кокырларыла соодонып туратандар. Онойдо Семён бойының нөкөрлөриле кожо олјодо бир јылга јуук болды.

Јаскыда французтар Камчаткаға база ла катап табару эделе, ондо Петропавловский шибеени аларга амадап турдылар.

— Је, Семён, слердиң шибеегерди аларга барып јадыбыс, сен бойыңның ок улустарыңды адарың.

Ондый сөстөрди угала, Шулмус кубула берди: табыш јок, унчукпас, кунукчыл, чугулчы—торт ло өскө кижи боло берди. Оны кем де токунадып болбоды, ол неге де күүнзебей турды.

Керептер Камчаткага једип келерде, Шулмусты пушканың јанына чын ла тургустылар, је ол бу службадаң мойноп турар болды. Мойногоны учун французтар оны өлтүрип саларыс деп кезедип ийерде, ол мачтаның[1] эң ле бийик бажына чыгып алала, нөкөрлөрине кыйгырды: „Ада-Төрөлгө удурлаштыра колдорыгарды көдүрбегер!“. Оноң талай јаар калып ийди.

М. Погодин

План

1. Французтар Камчаткага табарганы.
2. Семён Шулмус олјодо.
3. Камчаткага экинчи катап табарганы, Семённың өлгөни.

Јакылта.

План тургузыгар. Изложение бичигер, Семён нениң учун талай јаар калып ийген, јартап беригер.

Агаштың көңдөйинде

Бир катап эңирде Петро ло Якуб агаш аразына кузуктап баргандар. Олордың колхозы границадаң ыраак эмес болгон. Уулчактар агаштың сыраңай ла ортозына кирдилер. Олор таарына толтыра кузук терип алып, јанарга тергенип турдылар.

Кенетийин шылырт угулды. Уулчактар айландыра ајыктап көрдилер. Орешник деп койу јыраның ортозыла, будактарды араай туура эдип, таныш эмес кижи өңөлөп келеткен. Ол улам сайын кайра көрүп баратты.

— Саң башка неме, кемнең јажынат не?—деп, Якуб шымыранды.

---

[1] М а ч т а—керептиң үстинде тургузып салган узун столмо.

Петро карузын араай берди:

—Заставага[1] jўгўр. Кандый да болзо, пограничниктерге айдып сал, мен дезе мында артарым, ол нени эдерин көрөрим.

Якуб бажын кекип ийеле, jыраалардың ортозында көрўнбей барды. Петро jаңыскан артты.

Кайдаар jажынатан? Петро бойының алдында jаан агаш көрўп ийди. Агаштың будагында малиновка деп кучкаш отурган. Агашта көңдөй бар болгон. Уулчак көңдөйдиң ичине тўрген кире берди. Будының алдында кургак будак тарс этти. Чочыган малиновка агаштаң уча берди.

Таныш эмес кижи селт эделе, табыш угулган jер jаар тўргендеп басты. Ол бир канча минут тыңдап турды. Айландыра тым болгон. Петроның jажынып алган агажының төзине jардыла jөлөнип отурып алала, ол карманынаң колмылтык чыгарып, оны ajыктап көрөлө, теңери jаар көрди.

„Байла, тўн киреринсакып турган болор"—деп, Петро, көңдөйдиң ичинең таныш эмес кижини ajыктап, сананды.

Көңдөйдиң ичинде тапчы болгон. Кузукту таар Петроның сыртын өйкөп турган. Буттарыла чымалылар jорголоп, ачыда тиштегилейт. Кыймыктанбас ла керек! Удабас Якуб пограничниктерди экелер...

Малиновка база ла будакка отурып алала, кожоңдой берди. Таныш эмес кижи малиновканың ўнин угуп, оноор көрўп турала, көңдөйдиң ичинең буунаң учы салактап турганын көрўп ийди. Ол кузукту таардың буучагы болгон. Петро мөңдейле, буунаң учы будакка илингенин ajарыбай калган.

Таныш эмес кижи тура jўгўреле, колын көңдөй jаар сугуп, уулчакты чыгарып алды.

—Сен мында нени эдип турың?—деп, Петродоң шымыранып сурады.

Петро оноң айрыларга албаданып, бастыра кўчиле кыйгырып ийди.

—Унчукпа—деп, таныш эмес кижи шымыранып, уулчакты jерге jыгала, тамагынаң тудуп, тумалай берген.

Ол өйдө ўн угулды: „Колыңды көдўр!"

Jыраанын ары jанынаң колында колмылтыкту пограничниктер чыктылар. Якуб олорды оройтыбай экелген.

Пограничниктер Петроны аргадап алгандар, таныш эмес

---

[1] З а с т а в а—гранның jанында каруул турган jер.

кижини дезе арестовать эткендер. Ол кижи чындап та шпион болгон эмтир.

Шпионды тудуп аларга болушкан учун Петроны ла Якубты пограничниктердиң костюмдарындый костюмдарла сыйладылар. Јаңыс ла курындагы колмылтыктарды агаштаң эткен эмтир.

—Јаанап келзегер, чын ла пограничниктер болорыгар— деп, пограничный отрядтың лейтенанты айтты.

Е. Воронина

План

1. Петро ло Якуб агаш ортозында.
2. Таныш эмес кижи.
3. Балдардың тўрген шўўшкени.
4. Петро көңдөйдө.
5. Буучактың учы.
6. Арайдаң ла өлтўртпегени.
7. „Колың көдўр!"
8. Балдарды сыйлаганы.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Куучынды Петро бичип турган эдип, изложение бичигер.

Лётчик Бабушкин

Лётчик Михаил Сергеевич Бабушкин Тўндўкте иштеерге удааннаң бери сананган. Учы-учында Ак талайга аңдааргa бараткан улусла кожо барган.

Бу керек 1926 јылда болгон. Самолёт аңчыларга тюленьдер јаткан јерди көргўзип, талайда кажы јерде кандый тоштор барын ончозын радиоло јетирип турды.

Бир катап аңчыларга тюленьдердиң огурыжы угулды. Олор тургуза ла тош јаар јўгўрип барала, тюленьдерди өлтўргиледи. Кенетийин талайдың суузы тартылары башталды. Аңчылар јарат јаар јўгўрдилер. Јаратка чыгып келеле көрзө, эки кижи јок эмтир: тоштоң калырга јеткелекте, олорды талай јаар агыза берген эмтир. Салкынның табыжына ла тоштың тызыражына олордың кыйгылары угулбаган.

Эртен тура јоткон там ла тыңыды. Кар јаап, шуурган болды. Салкын јўк ле эки күннің бажында токтоды, је тенгери булутту болгон. Койу туман тўшкен.

Бабушкин табылбай калган улусты бедиреп, канча ла ка-

тап учуп барып келген. Алты күннің бажында күн айаза берген. Је канча ла учуп, кемди де таппаган. Күндер ӧдүп турды. Чылап калган Бабушкин кабиназынаң чыгып келеле, эш неме јок деп колдорын јайыштырды.

II

Бабушкин аңчыларды таап, аргадап аларым деп иженип турган. Олор ӧлгӧн деп бүтпей турган. Талай јаказында јаткан улус—тазыгып калган, олор тошторло јүрерин јакшы билер.

Бир катап сүрекей јакшы күн болгон. Булуттар таркай берген, күн көрүнип келген. Бабушкин бойыныҥ најызы Михеевле кайуга учуп бардылар. Тошто эки кара неме јылып баратканын кенетийин көрӧлӧ, лётчиктер кайкажа бердилер. Бу не болотон? Ол кара немелер тоштыҥ ортозы јаар ууланып барадылар. Аңдар ба эмезе улус па? Онызын бийиктеҥ аайлаарга күч. Аңдар болзо, тоштыҥ куйуларында јүрер эди.

—Је јартына чыгалы—деп, Бабушкин Михеевке айтты. Самолёт јабызайла, тоштыҥ үстинче айланып учты. Аңчылар самолётты көрүп ийеле, бӧрүктериле аайы-бажы јок јаңып турдылар. Самолёттогы улус олорды көрбӧй, ырап јүре берер болор деп, олор коркыгандар.

Самолёттоҥ бичиктү флаг јерге түшти. Бичикте мынайда бичиген эмтир: „Санааркабагар, слерди көрүп турыбыс. Слерге азык таштап јадыбыс. Курсакты эмештеҥ јигер, оноҥ башка оорый бererигер. Эки күннің бажында слерге кийим ле одын экелерибис“.

Удабай тошто одуланган от күйе берди. Тоштогы улус ажанып, јылынып алала, олорды аргадап алар улустыҥ келерин сакыдылар. Олорды көрүп алганда, кыйалтазы јогынаҥ аргадап алар деп, иженип турдылар.

Је онойдо сакып турганча база бир түбек боло берди: тӧртинчи күнинде тош кабортодоҥ јарыла берди. Эки кижи эки башка тошто боло берди.

Бабушкин тоштыҥ јарылганын көрүп ийеле, экинчи бичикти таштады. Ондо мынайда айдылган: „Санааркабагар! Слер јаар тошты јарып бараткан кереп барып јат“.

Јеткерде болгон улуска ол ло күнде кереп једип, олорды апарды.

С. Ваниннің ле
Б. Белогорскийдиҥ бичигени аайынча

П л а в

1. Бабушкиннинг амадузы.
2. Ак талайда тюленьдерди ангдаганы.
3. Јеткер боло бергени.
4. Бабушкин кайуда.
5. Јеткердеги улусты аргадап алганы.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Бабушкин бичиген эдип, 1-кы јўзўннең кыскарта изложение бичигер.

Јалтанбас командир

Дирижабль[1] учуштаң јаңы ла ойто бурылган. Јалаңда оны јоон армакчыла столмолорго буулап койгондор. Дирижабльдиң командири Гудованцев, штурман, рулевой ло пассажирлер—ончозы гондоладаң[2] чыктылар.

Кенетийин јоткон табарды. Куйунду салкын дирижабльди ары-бери ташталтып турды. Армакчылар чыдашпады. Дирижабль божонды. Оны салкын учуртып апаратты.

Кейле јўрер кереп јаар ончо улус көрўп турды. Эмди оны салкын кара булуттар јаар апарза, ол ондо оодылып калар. Је ўзўлген армакчылардың бирўзиниң учы јерге јуук каландап турган. Армакчы јаар бир кижи тап этти. Ол дирижабльдиң командири Гудованцев болгон.

Ол армакчыдаң тудунып, ого селбектенеле, өрө кармадавды.

Ончолоры коркып кыйгырыштылар:

— Ол јыгылар!

— Ол өлөр!

Је Гудованцев јалтаныш јогынаң армакчыны өрө кармаданып турды.

Јоткон дезе там ла тыңыйт! Армакчы ары-бери каландайт, онызла кожо јалтанбас командир јайканып турды. Дирижабльди салкын там ла өрө учурып апарат, је Гудованцев, бек колдорыла армакчыдаң тудунып, бойыныг дирижаблине там ла јууктап турды. Ого узуны сегис этаж тураның бийигине тўңей армакчыла чыгарга келишти.

---

1. Дирижабль—кейле учуп јўретен аппарат.
2. Гондола—улус отурар эдип јазайла, дирижабльдиң алдына илип койотон корзина.

Арт-учында, ол дирижабльга јетти. Ачык көзнөк өткүре гондолага киреле, дирижабльди башкарарга бойыныҥ командирский јерине басты.

Јаланда турган улус сүүниже берди.

Тыҥ салкын да болгонына көрбөй, дирижабль јаан удабай јерге келип отурды.

Гудованцев гондоладаҥ чыкты. Ол колдорын ајыктап көрди: алаканыныҥ терези сыйрылып калган, сабарларынаҥ кан агат...

„Алдырбас, дирижабль бүдүн артканы јакшы“—деп, Гудованцев сананды.

Советский Союзтыҥ Геройы Мазурук

План

1. Дирижабль учуштаҥ келгени.
2. Куйунду салкын.
3. Командирдиҥ јалтанбазы.
4. Дирижабльди коруп алганы.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Пушкинге айылдаганы

(И. Пущиннииҥ эске алынганынаҥ)

Пушкинди Михайловск јаар ссылкага ийген деп угала, мен ого кыйалта јок барып келейин деп, токунап болбой јүрдим.

Мен Михайловск јаар атандым. Эртенгизинде эртен тура једер јериме јууктап келеттим. Бис агаштыҥ ортозыла барган чичке јолло маҥтадып бараттыбыс, је меге јорыгыбыс јылбай туры деп билдирип турды. Койу карагайлардыҥ ортозыла кажаттаҥ түжүп келеделе, чанак јантаруга ангарыларда, ямщик јыгыла берген.

Мен Алексейле, мениҥ айрылышпас најымла экү, чанакта јүк арайдаҥ ла арттыбыс. Аттар мыйрык-тейрик орык јолло маҥтап барадала, кенетийин бура согуп, ачык воротадаҥ, күзүнилерди шыҥырадып, түрген ödö бердилер.

Аттарды кирнестениң јанында токтодып болбой, оны көндӱре мантадып барала, эжик алдындагы кӱртке токтодыбыс...

Мен кайра көрзӧм, кирнестениң ӱстинде ӧдӱк јок, чамчачаң, колын көдӱрип алган Пушкин туры. Мен чанактаң тура јӱгӱреле, оны кучактап алып, турага кийдирдим. Тышкары коркушту соок болгон, је кезикте кижи соокко алдырбайтан. Бис удур-тедир көрӱжип, окшожып, унчукпай турдыбыс.

Эртен тура сегис часка јуук ӧй болгон. Бис отурган кыпка ӱй кижи јӱгӱрип келди. Бис тышкартынаң кирген ле бойыс: бирӱбис јыланашка јуук, бирӱбис бастыра бойы карлу кучактажып алган турдыбыс. Учы-учында көстӧристеҥ јаш тоголонып келерде, бис санаа алындыбыс. Кирип келген ӱй кижиниң алдына мынайда турарга уйатту болгон, је ол бойы да ончозын билип ийди. Ол мени кем деп бодогонын билбей турым, је ол, бир де неме айтпай, мени тыңыда кучактады. Бу эмеген—Пушкиннің кожоҥдорында канча ла катап чӱмдеген јакшынак нянязы болгонын, мен тургуза ла билип, оны кучактап, арай ла тумалабадым.

Бис Пушкинле оныҥ кичинек комнатазында отурдыс. Александрдың комнатазы кирнестениң јанында болгон,көзнӧги эжик алды јаар ууланып турган. Пушкин кӱзӱгининиң табыжын ӱгала, мени бу көзнӧктӧҥ көрӱп, таныган эмтир. Бу кичинек комнатада оныҥ көжӧгӧлӱ орыны, бичийтен столы, диван, книгаларлу шкаф ла оноҥ до ӧскӧ немелер турган. Бичип салган чаазындар јер сайын чачылып калган јатты. Оныҥ комнатазынын эжиги коридорго чике чыгып турган; оның эжигининиң одожында нянязының комнатазының эжиги болгон.

Мен јунунып алар јер бедиреп, ајыктадым. Ич јанындагы комнаталардың эжиктерин бӧктӧп салган, туранын печкелерине от салбаган эмтир. Туранын ичинде чачылган немелерди эмештеҥ јуунадып ийдибис; биске кофе урып бердилер. Бис каҥзаларысты тартып, столго отурдыбыс. Куучын көндӱге берди. Көп немелер керегинде куучындажар, көп керектерди сурап угужар керек болгон.

Бистиҥ тушташканыбыска Пушкин, бала чылап, сӱӱнип, бистиҥ кожо отурганыбыска бӱтпей турым деп, канча-канча катап айдып турды. Пушкиннің тыш бӱдӱми јаан кубулбаган эмтир, јаҥыс ла туйук сагал ӧзӱп калган.

План

1. Сўўнчилў тушташ.
2. Пушкиннинг нянязы.
3. Пушкиннинг комнатазы.
4. Најылардың куучыны.

Јакылта.

План тургузала, 1-кы јўзўнди 3-чи јўзўн эдип, изложение бичигер.

Алёшаның бала јўрўмиңең

Алёша чертёжникке ўренчик болуп кирген. Је ўренерге ого келишпеген. Эәлери оны тура, кийим јундурып, самоварды ла јес айак-казандарды арчыдып туратандар. Алёша одын јарып, огород ажын арчып, ээзиниң энезиле кожо базарга јўрўп, лавкага барып туратан.

Алёша бичик кычырарын сўреен сўўйтен болгон. Је ого јаңыс ла тўнде, јажытту кычырарга келижип турган.

Бир катап воскресенде айылдың ээлери эртен тура церквеге баргандар, Алёшаны дезе ўйде бала аларга артыргызып салгандар. Алёша самоварды кайнадарга тургузып койоло, бойы комнаталар јуунадарга јўре берген. Бала дезе кухняга киреле, самовардың кранын уштып алала, столдың алдына кирип, оныла ойноп отурган.

Самовардың трубазында кос көп болгон, самовардың суузы ончозы ага берерде, ол кайыла берген.

Алёша кухняга кирерде, самовар бастыра бойы көгөрип, полдоң өрө секирип ийерге турган неме чилеп, селеңдеп турган. Самовардың краны кайылып, какпагы кыйындалып калган. Туткаларының алдынаң кайылган корголјын тамчылап турган. Алёша самоварга сууны уруп ийерде, ол шыркырап, јайрадыла берген.

Ол ок өйдө айылдың ээлери јанып келгилеген. Самовар белен бе деп ўй кижиниң сурагына, Алёша: „Белен“ деген.

Алёшаның кемзинип, коркып айтканын электеп айткан деп бодойло, Алёшаны сўреен тың сокқондор. Карыган эмеген бир канча јарчагаларды катай тудуп, оны сабаган. Согор туштa тың өңзўре болбогон, је оның учазына агаштың кыйгактары көп кадалып калган. Эңиргери оның учазы, јастык чылап, кўкпейип тижий берди. Эртезинде тал тўште ээлери арга јокто оны больницага апардылар.

Алёшаны больницада столдың үстине јатыргызып алала, учазына кадалган кыйгактарды доктор соок кыскашла чыгарып ийген.

Ижи божогон соңында, доктор айткан:

— Төртөн эки такпай чыгардым, најым, ундуба, кийининде мактанарың. Эртен бу ок өйдө келип, јаңыдаң таңдырып аларың.

М. Горькийдиң бичигени аайынча

План

1. Алёшаның чертёжниктеги ижи.
2. Самовар кайылганы.
3. Төртөн эки такпай.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Бу куучынды Алёша бойы куучындаган эдип, изложение бичигер.

Чапаевтиң өлгөни

Күски сооктор једип келди. Кызылдарга кыстадып качкан актардың айалгазы там ла коомойтып келерде, олор калганчы катап албаданарга сананып алдылар: Чапаевтиң дивизиязының кийин јанына өдөлө, оны кенетийин оодо согорго турдылар.

Уур өй болгон. Чапаевтиң дивизиязында көп јуучылдар тиф оорудаң өлгөн. Оору красноармеецтер јолды јакалай канаваларда да толтыра болгон.

Кызыл полктор ээн артып, тоноттырган јерлерле бараткандар: курсак та, аттар да, абралар да јок болгон.

Актар мыны ончозын билип, мынайда сананып тургандар: „Чапаевтиң јеңдирбес дивизиязы јеңдиртер. Ол јеңдиртсе, Уральский чөлдөрдө кызылдарды јоголтып саларыбыс“.

Чапаев ал санаага түшти. Ичкери көндүгери јылбай барды.

Түнниң тал ортозы... Актардың озо келетен черүлери араай өңөлөп келеле, јурттың учында турган часовойлорды өлтүрип ийдилер. Мылтыктардың табыжы угулды. Јеткер келгенин кызылдар сүрекей орой билип алдылар: актар деревнеиниң оромдорына качан ок кирип келгендер болгон. Красноармеецтер мылтыктардаң аткылап, Урал суунын ја-

рады јаар тескериледилер. Актар качып бараткан красноармеецтердиң кийининең сўрўжип, олорды ўлдўле чаап, кезиктерин олјого алып, кайдаар да апарып турдылар.

Чапаев ле оныҥ бастыра јуу-согуштарда кожо турушкан јуук нөкөри красноармеец Петька ла база бир канча ондор тоолу кижи јерге јергелей јада тўштилер.

Таҥ јарып келеткен. Чапаев ле оныҥ коштой јаткан нөкөрлөри удура келеткен актарды көрўп ийеле, олорды аткылады. Пулемёт ўзўк јок адып турды, актар кайра болды. Чапаевтиҥ колына ок тийди. Ол јўзин арчып ийерде, маҥдайына ла јаагына кан јапшына берди.

Чапаев нөкөрлөриле кожо сууныҥ јарады јаар тескериледи. Петька јаантайын Чапаевтиҥ јанында болгон. Тирў артарына ижемчи јок болгон. Уралдыҥ тўргеи суузын тоолу ла кижи кечип турган. Је красноармеецтер Чапаевти өлўмнеҥ айрып аларга сананып алдылар.

„Оны кечиригер!“—деп, Петька кыйгырды.

Јуугында турган төрт кижи Чапаевтиҥ канга уймалып калган колынаҥ чебер тудуп, оны јаратка апардылар. Төртилези сууга кирдилер, ол ок өйдө олордыҥ экузин актардыҥ огы јыга атты. Арткан экўзи Чапаевке эжинип бараргa болушты. Сууныҥ јарадына једип келдилер, је ол ок тарыйын öштўниҥ огы Чапаевтиҥ бажына тийди. Чапаев Урал сууга тўжўп өлди.

Петька дезе актарла сууныҥ јарадында учына јетире адышты, мылтыгы керек јок боло берерде, колмылтыктыҥ алты патронын ичкерилеп келеткен актар јаар адала, јетинчи патронын бойыныҥ јўрегине атты.

Д. Фурмановтыҥ бичигени аайынча

План

1. Актардыҥ калганчы катап табарганы.
2. Чапаевтиҥ дивизиязыныҥ уур айалгазы.
3. Актардыҥ тўнде эткен табарузы.
4. Уралды эжинип кечкени.
5. Чапаевтиҥ өлгöни.
6. Петьканыҥ геройский өлгöни.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Щорсло болгон учурал

1919 јыл. Кара талайдың јаказындагы чөлдөрдөң ала черниговский агаштарга јетире чөйилгөн немецкий черү Украина јаар боро стенедий келетти.

Немецкий отряд јуртка кирди. Немецтер крестьяндарды јыдаларла, мылтыктың кындагыла согуп, площадька айдап турдылар. Немецкий офицер чыгып келеле, мынайда айтты:

— 12 частың бажында слер 100 пуд аш ла 300 тын малды табыштырбазагар, менің солдаттарым слердің туралырыгарды аткылап, бойыгарды дезе мылтыктың сүмезиле соккылаар.

Шак ла 12 частың бажында јурттың үстинде снарядтар јарылып, туралар күйүп, мылтыктың сүмези сыгырып турды.

„Ончобыс партизандар болуп Щорско баралыктар!

Ол бисти олјочыларга удура баштазын! Өлүмнең коркыбай, јескинчилү олјочыларды сүрер керек!“—деп, јокту крестьяндар айдыжып, койу черниговский агаштар јаар партизандарга, Щорско барып турдылар.

Щорстың отряды там ла јаанап турды. Је мылтык-јепсел партизандарда сыранай ас болгон. Кезиктеринде мылтыктың јыдалары болгон, кезиктеринде—ангдаар мылтыктар, көп сабазында дезе ондый да неме јок болгон. Јуучылдар Щорско мындый комудалду келетендер:

— Нөкөр командир, канайда јуулажатанывыс? Мылтык-јепсел јок. Он кижиге бир ле мылтык келижет.

Партизандарга мылтык-јепсел једишпей турганын Щорс бойы да билген. Не де болзо, мылтыктарды ла патрондорды табар деп сананып алды. Карангуй кире бererде, Щорс бойы јаар төрт партизанды алдыртып алды.

— Нөкөрлөр, коштой турган јуртта немецтерде мылтык-јепселдү склад бар. Ийде-күчибисле бис оны алып болбозывыс; сүмеленип аларга ченежип көрөликтер.

Ондый керекти канайда эдетенин Щорс партизандарга айдып берди.

Түнде эки часта мылтык-јепселдү складта часовойлор солундылар. Түн салкынду, соок болгон. Часовойлор амыраш јогынан складты айландыра базып, буттарыла јерди теп, некейлериниң көдүрип салган јаказына тумчуктарын јажырып турдылар.

— Коркушту ороон—деп, немецкий унтер кимиренип турды.—Орус кижи бир де ээжини керекке албай јат: түймеен көдүрет, јажытту тозу эдет. Кече господин полковник түймеен көдүречилерди, ончозын јаргы јогынаң буузын деп јакарган...

Ыраактаң чанактың чыкырты угулды. Немецкий часовойлор токтой түжүп, каранғуй јаар лаптап көрдилер. Јолло өлөңдү эки чанак келеткенин олор удабай јарт көрүп ийдилер. Алдындагы чанакта оозында кангзалу карыган апшыйак отурган.

— Олор өлөңди кайдаар апараткан болотон? Биске өлөң кышка једер ине—деп, унтер кайкап айтты.

Карыган апшыйак адын кенетийин мылтык-јепселдү склад јаар бура согуп, часовойлорго кыйгырды:

— Эй, өлөңди алыгар!

— Кандый өлөңди? Орус карыган кижи сүрекей тенек болотон: нени де онгдобос. Биске өлөң керек јок—деп, унтер чугулду үниле айтты.

Аттар дезе сыранай ла складтың јанында токтой түштилер.

— Кедери јорт! Мында токтоорго јарабас!—деп, часовойлор, аттар јаар јүгүрип келеле, кыйгырдылар.

Кенетийин өлөң кыймыктай, шылырай берди, кажы ла чанактаң эки партизан чыга конды. Олор тургуза ла немецкий часовойлордың мылтык-јепселин блаап алдылар. Часовойлор кыймыктанып та, кыйгырып та болбодылар.

Партизандар складтың эжигинің замокторын түрген оодып ийеле, мылтык-јепселди чыгарып, чанактарга чогуп алдылар...

— Ырысту артыгар, господин полковникке бистең эзен айдыгар!—деп, партизандар колы-буды күлүлү немецтерге айтты.

Чанактар кардың үстиле база ла чыкыража берди. Аттар јууктагы агаштың ортозы јаар бурылды...

Эртен тура Щорстың отрядында немецкий мылтыктарды үледилер.

Л. Зимний

План

1. Немецтер Украинага табарып келгени.
2. Щорстың партизандарына мылтык-јепсел једиштейт.
3. Щорстың сананып тапкан сүмези.

4. Немецкий часовойлор складтыҥ јанында.
5. Өлөҥдӱ чанактар.
6. Щорстыҥ сананып тапкан сӱмези бӱтти.

Јакылта.

План тургузып алала, кыскарта изложение бичигер.

Темир согор ус

Колхозтыҥ темир согор узы фронтко атанган кийининде көрӱк соой берген. Эжиги замокту кузницада аш кезер сыныҡ машиналар ла абралар јаткан.

Олорды јазаар кижи јок болгон. Колхозтыҥ председатели ондый ишти бӱдӱргедий кижини удааннаҥ бери бедиреген.

Бир катап эҥирде председательге 15 јашту уулчак келген. Оныҥ ады Петя болгон. Ол председательдеҥ сурады:

— Слерге темир согор ус керек пе?

— Эйе, керек, јарагадый кижи билер болзоҥ, оны биске ий—деп, колхозтыҥ председатели карузын берди.

— Бу ишти мен бойым билерим—деп, Петя айтты.

Председатель уулды аjыктап көрди. Сӱрекей јаш!

Петя колын корзинага сугуп, оноҥ кичинек грузовой автомобиль чыгарып келди. Оны ээчий кичинек салдалар, тырмууштар чыгарды. Петя мыны ончозын агаштаҥ ла темирдеҥ бойы эдип јазаган. Колхозтыҥ председатели Петяны темир согор ус эдип алды.

Колхозтыҥ кузницазында иш катап ла кайнай берди.

Јиит устыҥ ижин көрөргө, улус келгилеп турды. Уул јакшы иштеп турган. Баштапкы ла кӱнде абрага јаҥы болт кондырган. Эртезинде аш кезер машинаны јазаган. Јалаҥда өлөҥ чабар машина ӱрелерде, ол оны да јазап салган. Петя колхозто тузалу кижи боло берген.

Ого иштеерге уур болгон. Бир катап ол маскала будын шыркаладып алган. Буды бир канча кӱндердиҥ туркунына тыҥ оорыган. Колхозчылар оны иштебе деерде, Петя карузына мынайда айткан:

— Фронтто мындагызынаҥ јеҥил бе? Јок, мен иштеерим!

П л а н

1. Кузницада кижи јок.
2. Петя темир согор ус болуп алды.
3. Темир согор јиит устыҥ ижи.

Жакылта.

Берилген планды бичип алыгар. Бу куучынды стенгазетке заметка эдип бичигер.

Ваня Андрианов

I

1941 жылда, декабрь айдың учында, бир журтта мындый керек болгон. Андриановтордың айылында немецкий солдаттар турган. Немецтер кенетийин жоголып калган.

— Олор мынаң жүргилей берди эмеш пе?—деп, крестьяндар бирӱзи база бирӱзинең шымыранып, сурагылап турды.

Советский Черӱниң частьтары кайда да сыраңай жуук жедип келген деп, сӱӱнчилӱ солун табыш угулды.

Немецтер журттаң чын ла ончозы жӱре бергенин жартап аларга, Ваня Андрианов олорды кайып көрӧр деп санаңып алды. Ол айылынаң чыгып, айылдардың кийини жанынча базып жӱрди. Бир сарайдың эжигинең кенетийин ыш жытанды. Ваня ол сарайга кирди. Сарайдың ичинде көмӱр костоно кӱйӱп жатты, оны эбиреде немецтер жылынып отургылады. Эмеш ырааkта пулемёт турды. Фашисттердиң бирӱзи тура жӱгӱрип, Ваняны сарайдаң чыгара ийделе, эжикти жаап алды.

„Ээ, керек мындый эмтир ине!.. Олор барбай, жажынып калган. Бистиң частьтарды ажарыбас жанынаң кенетийин аткылаарга турган эмтир. Ондый болбос эмей!“—деп, Ваня шӱӱп алды.

„Фашисттер база кайда жажынып калды не?—деп, Ваня бойынаң бойы сурады.—Мыны кайып көрӧлӧ, бистиң жуучылдарга айдып салар керек“.

Жууканың куйузында эски сарайлар турган. Олордың жабуларының ӱстинде билдирер-билдирбес ыш чыгып турган. Онойдордо, фашисттер мында да жажынган эмтир...

II

Ваня соокко тонуп, кӱртле басты. Деревнеден чыгала, эбиреде ажыктап көрди. Ырааkта, карлу жалаңда, жалаңла толкулар тӱрӱлип келеткен чилеп, кандый да неме журт жаар ичкерилеп келеткенин Ваня кенетийин көрӱп ийди. Бу ак халатту улус болгон. Олордың бирӱзи де атпай турган.

— Бистиң улус!—деп, Ваня санаңды.—Олорды мында фашисттер сакып турганын олор билгилебей жат.

Уулчак күртле олорго удура јүгүрди.—„Олорго једип айдатан ла болзом! Једетен ле болзом кайдат!“—деп,сананды. Је немецтер уулчакты көрүп ийеле, оны аткылады. Немецтердиң аткан окторы уулчакты ээчий сыгырыжып учты. Ваня карга јыгылала, кайра да көрбөй, там ла ырада јылгажактап барды. Ок тийгенинең чарчалган кар Ваняның тонына ла бөрүгине јапшынып турды. Ваня кезикте немецтерге көрүнбей барганда олордың мылтык адыжы токтой берет.

III

Учы-учында Ваня бистиң улуска једип алды.

Ак халатту, бийик сынду кижи Ваняны бут бажына тургусты. Уулчак тынарсып, немецтер керегинде, сарай керегинде, пулемёттор керегинде—ончозын командирге куучындап берди.

— Слердиң јуртка баргадый өскө јол бар ба? Ол јолло бисти баштап апар—деп, командир айтты.

Ваня јуртты эбиреде бастыра јолдорды јакшы билетен болгон. Ол бистиң јуучылдарды өскө јолло—јууканың ичиле, эски теерменниң јанынча баштап апарды. Советский Черүнің частьтары бу јуртка немецтер сыранай да сакыбаган јанынаң келип кирди.

Советский јуучылдар „ура“ кыйгырыжып, фашисттерди аткылады. Немецтер сарайлардаң чыга јүгүрип, советский јуучылдардың окторына учурап турдылар. Јаан удабай фашисттерди бу јурттаң чыгара сүрүп салгандар.

Төрөл јуртынаң өштүлерди чыгара сүрерге он үч јашту үренчик Советский Черүге онойып болушкан. Советский башкару Андрианов Ваняга Кызыл Чолмон орден берген.

План

1. Немецкий солдаттардың јажынганы.
2. Ваня олордың сүмезин сезип ийгени.
3. Ваня бистиң черүге барганы.
4. Олорды баштап, јуртка экелгени.
5. Ваняны кайралдаганы.

Јакылталар.

1. План тургузып алыгар.
2. Ваняның тыш бүдүмин (кийими, сыны, чырайы, чачы, көстөри) сагыжыгарга эбелген аайынча, оның кылык-јаңын (өштүлерди јаман көрүп, төрөлин сүүп турганы, јалтанбазы, чыйрагы, сүмези, тапкыры) куучында берген аайынча бичип беригер.

Нөкөр Сталинле тушташканым

(Миша Кулешов деп пионердиң куучыны)

Мен баштапкы рядта отурып алала, мал ижинде турган колхозчылардың айдып турган куучындарын угуп, бойым дезе нөкөр Сталиннең көзимди албай, көрүп турдым. Менле коштой „Безбожник“ колхозтоң келген Ваня Чулков деп пионер отурган. Калганчы јуун ödүп турган. Сталинди качан да ундубаска, оның кыймыктанганын, күлүмзиренгенин эске алынып аларга кичеенип турдым.

Деревнеге јанып барзаң улус сенең озо ло баштап: „Нөкөр Сталинди көрдиң бе?“ деп, сураар.

Кенетийин көрзөм—Иосиф Виссарионович күлүмзиренип, колыла имдеп, бисти бойы јаар кычырат. Бис Ваняла экү тура јүгүрип, нөкөр Сталин јаар бардыбыс.

— Слердиң адыгар кем?

Ол мени „слер“ деп адады.

— Миша Кулешов—деп, карузын бердим.

— Школдо үренип турыгар ба?

— Эйе, бежинчи класста.

— Эр эмтирин!—деп, Иосиф Виссарионович айдала, мени тың кучактай тутты.

Мен сүүнеле, нени эдетенин билбей турдым.

— Је, белетен, куучын айдарың—деп, нөкөр Сталин мге айтты.

Бир колхозчы куучындап божоордо, јарладылар:

— Эмди Московский областтың Белёвский райондо „Красный луч“ деп колхозто бозуларды кичеел турган пионер Миша Кулешов куучындаар.

Меге отургуш тургузып бердилер, мен оның үстине туруп алала, бис колхозко болужарын канайда баштаганысты, канча кире бозу азырап алганыбысты куучындадым. Мен колхозко он сегис бозу, он кулун чыдадып, Советский Черүге эки ат чыдадып бергенимди айдарымда, јуунда отурган улус ончозы колдорын чабыштырды. Оның кийининде мен канайда үренип турганымды, менде канча „отлично“ отметка барын ла бис пионерский отрядта нени эдип турганыбысты куучындадым. Оноң президиум јаар баштанып айттым: „Мен нөкөр Сталинди сурааарга турым. Бистиң колхозто пионерлердиң туразы јок. Нөкөр Сталин ол јанынаң биске болушсын деп сурап турым“.

Мен куучындап божоорымда, нөкөр Ворошилов колымнаң тудуп, күлүмзиренип айтты:

— Ай, күлүк! Сениң аттарыңды аларыбыс.

Нөкөр Сталин дезе мени кучактай тудуп, отургушка отургузып койды, колымнаң тың тудуп, айтты: „Болужарыбыс, болужарыбыс“.

Мен ол эңирде сүреен ырысту болгом.

План

1. Миша Кулешов заседаниеде не керегинде сананып отурган.
2. Нөкөр Сталинле куучындашканы.
3. Кулешов куучын айтканы.

Јакылта.

1-кы јүзүнди 3-чи јүзүн эдип, изложение бичигер.

Ленин керегинде

(Ишмекчиниң эске алынганы)

Кезек өйгө турган башкару Ленинди арестовать этсин деп, 1917 јылда, июль айда приказ чыгарды.

Ленин өштүлерден качып, јажынып турган. Озо баштап ол Петербургтаң ыраак эмес јаткан большевик ишмекчиниң өлөң салатан таскагының үстинде јажынып јаткан (мынаң ол тартыжуны башкарып турган). Оның кийининде јалаңда өлөң чаап јүрген кижи болуп, јапашта јатты. Ленинниң јаткан јери чыкту болгон, күнүң ле јааш јаап турган. Ондый айалга Ленинниң су-кадыгына јаман болгон. Ленинди Финляндия јаар качырар деп јөптөштилер. Границаны туду јогынаң өдөр арга бар деп билерге, эки кижини ийдилер. Кажы ла километрдиң бажында каруулчыктар олорды токтодып, шылап, олордың кеп-чырайларын Ленинниң фотографиядагы сүриле түңдештирип турдылар. Ленинди тапсын деп каруулчыктарга јакылта берилген, олордың кажызында ла оның портреди бар болгон эмтир. Ондый јолло Ленинге Финляндия јаар өдөргө күч болгоны јарт.

Онойдордо, Ленинди гран ары јанына паравозтың кочегары болуп өтсин деп јөптөштилер. Ленинди апаратан кижи-машинист—финн Ялова болгон.

Ленин темир јолло „Удельный“ станцияга једип алала, ондо Ялова машинист болуп турган паровозко отурып, гран

ары јанына ӧдӧр учурлу болгон, Ленин коомой кийим кийип алала, ишмекчи Ивановтың паспортын алганча станцияга кирди. Онына кожо ӱч кижи болгон.

Калганчы поезд тӱнде станцияга јӱк арайдаң ла јетти. Поезд мында бир минут турган. Ленин паровозко станция јанынаң кирбей, одош јанынаң кирди. Кочегар Ленинди бойының јерине тургузып салала, бойы дезе паровозтоң тӱжӱп, Ленинди качырып апараткан ӱч кижиле баштапкы вагонго отурып алды.

Поезд токтогон ло јерде Лениннің нӧкӧрлӧри чочуп, ајыктагылап турдылар. Керде-марда Ленинди арестовать эдсе, олор оны корыырга турдылар (олордо мылтык-јепсел бар болгон). Границаны ӧдӧр туштa керек дезе паровозто до иштеп турган улустың бичиктерин кӧрӧрдӧң маат јок. Границага једерде, пассажирлерди шиңдеп кӧрӧргӧ, бастыра вагондордың эжигин бектеп ийдилер. Сӱмелӱ Ялова бойына јуук турган полицияны кӧрӧлӧ, паровозын вагондордоң айрып, суу алатан јер јаар (водокачка јаар) апарды. Ӱчинчи звонок болордо, тӱрген келип, паровозты вагондорго каптырып, сыгыртып ийеле, јӱрӱп ийди.

Бир канча минуттың бажында Ленин границаның ары јанында, Финляндияда болды.

План

1. Кезек ӧйгӧ турган башкарунын Ленинди арестовать эдер керегинде приказы.
2. Ленин ӧлӧң салар таскакка јажынганы.
3. Ленин јапашта.
4. Лениннің Финляндия јаар барганы.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Памятник

Бир кичинек городто мындый керек болгон.

Школдың колонналарлу јаңы туразы городтың сыраңай учында турган. Школдың алдында, бийик кажатта, Лениннің памятниги турды.

Памятникти јылым кара чойдоң уруп эделе, јаан гранит таштың ӱстине тургузып салган. Бу городко келген улустың кӧзине озо ло баштап Лениннің памятниги кӧрӱнетен.

Школдың ӱренчиктери бу памятникти эбиреде кӧп че-

чектер ле төрт јаш кайыгаш отургузып салгандар. Балдар мында бүткүл сад отургузарга санангандар, је јуу башталарда, ол амадузына јединип болбогондор.

Фашистский самолёттор учуп келеле, амыр јаткан городко бомбалар таштагандар. Оныҥ кийининде городты орудиелердеҥ аткылап, не ле немени јемиргилеген.

Өштү јууктап келерде, јурталбаты городтоҥ качкан. Үй улусты балдарыла кожо јеткери јок јерге апарып салгандар, эр улус дезе, мылтык алып, агаш ортозына барала, партизандар боло бергендер.

Бир кезек улус дезе городтоҥ качып болбодылар.

Немецтер городко кирип келеле, городто школ ло эҥ јакшы туралар олордыҥ бомбаларынаҥ ла снарядтарынаҥ јемирилип, күйүп калгандарын, Ленининиҥ памятниги коскорылып калганын ла бир де бүдүн ором артпаганын көрдилер.

Бүдүн арткан туралардыҥ вороталарына приказ јапшырзын деп, фашистский офицер јакылта берген. Городто кемкем бир немецкий солдатты өлтүрзе, немецтер оныҥ ордына учураган ла кижини—эр де улус болзо, үй де улус болзо, балдар ла болзо—адып салар деп, приказта јарлалган.

Фашисттер ондый приказты јапшырып салала, улузы јүре берген, ээн тураларды түн киргенче тонодылар.

Арткан улус городтоҥ түнде араай чыгып баргылады. Олор огородторло, садтарла өдүп, агаш ортозына барган јол јаар ууланып баргылады.

Олор городтоҥ чыгала, јалангда биригип алдылар. Күйген городто арткан улус јүк ле алты кижи болды.

Байа, эртен тура Ленининиҥ памятниги бүдүн турган кажат јаар олор, эрмектешпей ле, ончозы кайра көргиледи. Көрүп турала база бир де сөс айтпай, ончозы ол кажат јаар баскылады.

Олор ондо Ленининиҥ памятниги турган ташты таап алдылар: бу таш бомбадаҥ эки башка јарылып калган эмтир. Алты советский кижи бу эки ташты кажаттыҥ бажына апарала, коштой тургузып салдылар. Оныҥ кийининде статуяны бедиредилер. Статуя бүдүн арткан эмтир, је оны бедиреп таап аларга күч болгон: оны немецкий снарядтаҥ јыгылган кайыҥ базып салган эмтир.

Кайынды өрө көдүрип ийдилер.

Бу туштa немецкий часовой, кажатта кандый да шылырт угулды деп билдирерде, тура түжүп, тыҥдады.

Часовой төңгө эмеш јуукгап келди, је өбиреде тым болды, јаңыс ла јыгылган кайың салкынга бойының јалбырактарын шылырадып турды, күйген школдоң ыш араай көдүрилип, ээн кажатты бүркейт.

Часовой сананып, эмеш турала, немецкий солдаттар уйуктап јаткан туралар јаар јүре берди.

Бу туштa алты советский кижи, статуяны јерден чеберлеп көдүреле, азыйда турган ордына—гранитный таштың үстине тургузып салдылар. Бу статуя турган таш, оны немецкий бомба качан да јара сокпогон чылап, бек турды.

Күйген городтың арткан улузы, памятникти тургузып салала, агаш ортозы јаар бирден јүре бердилер.

Таң јарып келди. Немецкий офицер городты көрөр, арткан улусты шылап угар деп сананды. Ол эки солдатты ээчидип алала, оромло барды.

Оны кем де согуп ийген чилеп, офицер кенетийин тура түшти: кажатта Лениннің памятниги бүдүн бойынча турды.

Атыйланган фашисттиң јүзине кан шаала берди, ол нениң де учун колмылтыгын уштуп алала, памятник јаар јүгүрди. Оны ээчиде солдаттар, темир такалу сапогторын күлүредип, јүгүрдилер. Кажатка једип келеле, офицер эмеш токунай берди. Колмылтыгын кабына сугуп алала, граната берзин деп, солдатка јакылта берди.

Је ол гранатаны памятник јаар таштаарга јеткелекте, ыраактаң мылтыктың табыжы угулды, офицердиң колына ок тийерде, оның колы калаңдай берди. Адып турган улус агаштың ортозында болгон.

Солдаттар јерге јада түжеле, мылтыктарын ичкери тутгылар.

Немецтер шакпыража бердилер. Бүткүл рота солдаттар јуулып келди. Офицерлер солдаттарды стройго тургузып алала, агаш ортозы јаар ууландылар.

Бу ок өйдө городтың база бир учынаң партизандардың атту јүрер отряды табарып кирди.

Партизандар немецтерди эки јанынаң аткылады. Немецтерди ончозын өлтүре аткылап салдылар.

Бир күн өткөн кийининде советский танктар городко јууктап келдилер.

Бистиң танкисттер озо ло баштап Лениннің памятнигин көрдилер. Колында кырлу мылтыкту партизан-өбөгөн памятниктиң јанында часовой болуп турды.

А. Кононов

План

1. Ленинниң памятниги кайда турган?
2. Өштүниң бомбалары кандый јеткер этти?
3. Немецтерден качып бараткан улус Ленинниң памятнигин канайтты?
4. Немецкий офицерге памятникти оодо согорго кемдер бербеди?

Јакылта.

Табылу әрмектерле план тургузып алала, кыскарта изложение бичигер.

Сталин ссылкадаң качканы

Көп јылдар мынаң озо нөкөр Сталинди кааңның жандармдары Сибирьге ссылкага ийгендер, је ол оноң качкан. Сталин кыштың корон соогында сибирский тайгала бараткан. Ол тожы тонуп калган Енисей суула барадала, арай ла өлбөгөн. Суунып тал ортозында ол кенетийин тоштың алдына түже берген. Тошто сууалгыш бар болгон әмтир, ол дезе оны ајарыбай калган.

Је чыйрак, бөкө болгонының шылтузында ол тоштың кырынаң тудунала, әргаданып алды. Соок сууга оның бастыра кийими өтти. Сталин тоштың үстине түрген чыгып келди. Сибирьдиң калапту соогы оның сууга өткөн кийимин тургуза ла тоңурып ийген. Бастыра кийими тоңоло, тоштый кату боло берди. Јүзин кыру бүркеп ийди.

Сууга бараткан крестьян үй улус кижиниң базып келеткен ак сомын көрөлө, куды чыгып, көнөктөрин таштап ийеле, кыйгы-кышкыла деревне јаар јүгүргилей берген. Ол сомноң кижини таныырга күч болгон.

Эмди јылу јерге јылынып албаза, чындап та өлөрин Сталин билип турган. Ол деревне јаар меңдеп басты. Је коркыган крестьяндар оны бойлорының туразына божотпой тургандар. Мен кандый бир куулгазын неме әмес, чын ла кижидий ле кижи деп, јартап айдарга узак өй керек болды. Учы-учында бир туранып эжиги ачылды, чинези чыгып калган Сталин бойының кийимин кургадып, соокко көжүген эди-канын јылытты.

Мындый учуралдың кийининде тирү артарга баатырдый бөкө, су-кадык болорго керек болгон. Сталинди өлүмнең ол тушта јаңыс ла бек организми аргадаган.

А. Байдуков

План

1. Нөкөр Сталин ссылкадан качканы.
2. Енисейде сууалгыш.
3. Крестьяндардын коркыганы.
4. Баатырдый су-кадык болгоны.

Жакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Журка

Бир катап мен сас јерле базып бараткам. Сууны јараттай базып барадала, болгобос јаныңаң орого бастым. Будымның алды јаар көрзөм: турнаның уйазы эмтир! Түбине кургак өлөң салып койгон тегерик кичинек ойдык эмтир. Эмеш ыраагында турнаның јуңгы јакшы өспөгөн балазы бар-јок күчин салып, качып баратты. Мен оның кийининең јүгүрдим. Оны эмеш сүрүжеле, тудуп алдым. Боро јуңду турнаның балазы менің өмүримнің алдында тыркыражып, ачынчылу чыйкылдап турды. Мен оны айылыма экелдим. Турнаның балазының јаңы јүрүми ол күннең ала башталган.

Үйим турнаның балазына карузып, „Журка“ деп ат адап берди.

Бис террасалу јаан, ару турада јатканыбыс. Террасаның ары јанында јилектү сад бар болгон. Журка кере түжине ле бисле кожо јүретен. Уйуктаар јерди бис ого јапаш аайлу эдип, террасаның алдына тудуп бергенибис. Түште ол эжик алдында јүретен эмезе айылдың куштарыла садта јүретен, түнде дезе јапажында конотон. Суйук јуңду Журка, койу јуңду өскө куштарга көрө, ич кийимдү балачакка түңей болгон. Је өй ödөрдө, Журка түрген өзүп турды. Ол јаан куш боло берди, узун кара буттарыла јүргеери алтап јүрди. Көксимек јуңның ордына јакшынак боро канаттар чыкты.

Чыдап келерде Журка сүрекей ачап болды. Бир катап эртең тура ажанарга белетеген тогус баканы бир ле ажырып јип ийген. Бакаларды там ла көптөң јип, күнине төртөн бака јиир боло берди. Бакаларды јип алала, „крук, крук“ деп чөйип, ўнденип ийетен. Онызы „каша бер“ дегени. Онойдордо, бис ого каша да, калаш та беретенибис. Оны кажы ла эки частың бажында азырап туратаныбыс.

Бис Журкага сүреен үрениже бергенибис, ол јокко эригип туратанибыс. Оның сагыжы күнүң ле кожылып турды.

Журка учар боло берди. Биске үренишкелекте уча бербезин деп, бис оның канадын буулап салатанибыс. Журка саска барып туратан. Бис Журканың јакшы кылыгын билип, оны белен таап алатанибыс. Бис оны таап алганыбыста ол, буру эткен үренчик чилеп, бистиң кийинибистең јанып келетен.

Сентябрь јууктап келди. Турналардың кыштаарга учуп барар өйи јетти. „Бистиң аш-тузыбыс учун биске Журка не ле төлөгөй не? Бисти ол таштап барбас па, учуп барып јаткан үүрге кожулбас па?“—деп, үйим айтты. Је бис Журканы албанла тутпаска, канадын чечип салдыбыс.

Журканың бистең айрылар күүни јок деп, ол јүре бербезин деп бистиң коркуганыбыс темей эмтир деп, бис бир учуралдың кийининдé санандыбыс. Бу учурал август айда болгон. Үйим эки көнөктү коромысланы ийиндерине салып, колодецтең суу аларга барды. Журка оны ээчий басты. Үйим јолло барбай, бороңоттың, малинаның, тожыланың ортозыла барды. Журка оноң эмеш артып калды. „Акыр, оноң мен јажынып көрөйин“—деп, үйим кенетийин сананды. Ичкери јүгүрип барала, бороңоттың барбак јыраазының кийинине јажынып алды. Кыймыктабай отурып, Журканы ајыктап отурды. Журка токтой түжеле, сананып, ары-бери ајыктайт. Ары-бери базып, бедирейле, „крук, крук“ деп кунукчылду үнденди, онызы: „сен кайдаар бардың, кайда табылбай калдың?“—дегени. Журка садта узак бедирейле, колодецке келди, ойто бурулды, је бир де катап өрö көдүрилип, учар деп сананбады. Онойып узак бедиреген кийининде, үйимниң јажынып алган јыраага келди. Арбанган айасту „крук, крук“ деп үнденип, эки будын элип-селип бийик көдүрип, үйим јаар басты.

Журка бистең барбас, ол бистиң билеге үрениже берген деп, бу учуралдың кийининде бододыбыс.

Оныла айрылыжарга кунукчыл да болзо, је Журканы деревнеде тударга эп јоксынып, бис оны јүзүн-јүүр куштар тудуп азырап турган зоологический паркка берип ийер дештибис. Айрылыжар күн једип келди. Абралу ат мени кирнестениң јанында сакып турды. Үйим меге калганчы јакылталарын айдат. Журка дезе эжик алдында теркеген аайлу ары-бери базып јүрди. Бис оны зоологический паркка апарарга турганыбысты сезип турды не? Айса болзо, сезип те

турган. „Журканы бер“—деп, ўйиме айттым, је ол ло өйдө чаңкыр теңеридең „крук, крук“—деген таныш табыш угулды. Мен өрө көрөлө, бир минуттың бажында төмөн көрдим. Көрзөм, Журка алаатып, өрө көрүп, оноң эбиреде ајыктап туры, бис оны тударга јеткелегисте, ол бир канча катап түрген алтајла, теңери јаар учуп чыкты, учуп баратканан турналарга кожула берди.

Л. Ларский

План

I. Турнаның балазын тудуп алганы.

II. Турнаның балазы аңчының ајылында.

1. Журка садта.
2. Журканың ажанызы.
3. Журканы ченеп көргөни.

III. Түштүк јаар учканы.

1. Аңчының шүүлтези.
2. Сакыбас јанынаң ўўрге кожулганы.

Јакылталар.

1. Табылу әрмектерле колболу план тургузыгар.
2. Бичип алган план аайынча куучындап беригер.

Задор

Эки јыл мынаң озо јурукчы Басыгин бир кўчўк таап, азыраң алган. Кўчўк чыдап келерде, керсў, јаан ийт боло берген. Басыгин оны Задор деп адаган. Задор әәзин сўрекей сўўп, оның учун јўрўмин де берерге белен болгон.

Басыгин аңдаарга сўреен сўўйтен кижи болгон. Бир катап көп суукуш адып алган кийининде, ол ийдиле конор јер јаар јўрўп ийдилер.

Аңдап баррарда Басыгин кемезин артырган суунын јарадына једип келерде, бозом кире берген.

Олорго одоштой, суунын арыгы јарадына јуук ортолык турган. Бу ортолыкка олор алдында көп катап конгондор.

Задор сўўнчилў кынзып, әәзининг будына јыжынып ийеле, кеме јаар калып ийди. Кемеге оны әәчий әәзи отурды. Кеменің ичкери јанына мылтыгын, суукуштарын, патронтажын чебер салала, кайыкла әжинерге јеңил болзын деп, пиджагын чечип салды, буттарын кызып турган өдўктерин

чечти. Кеме сууның түргениле келзе, ортолыктаң төмөндөбөзим деп, Басыгин сууны өрө эжинди. Кеме јараттаң канча ла кире ыраганда, суу там ла түрген агып, оны там ла төмөн агызып турды. Онойдо кеме сууны төмөн агып, ташка табарала, оодыла берди, анчы ийдиле экү сууда артып калды.

Басыгин онгдонодо, ајыктанды: Задор оныла коштой эмтир.

Сол јанындагы јабыс јаратка эжинип једерге керек болгон. Басыгин јаратка түрген једип болбозын билип, буттарыла, колдорыла мендебей эжинип бараткан. Сол јанындагы ийини ташка тийеле, өнзүредип турды. Басыгин анданып алала, улам сайын амырап алат, суу дезе оны ийдиле кожо төмөн агызып турды. Түн кире берген, Басыгин кыйгырды:

— Аргадагар!.. Өлүп јадым!..

Је түнде сууга түшкен кижиге кем болужатан?

Јаратка јетире одус метрдең ыраак эмес арткан, је Басыгиннің чагы чыга берген, ол кыймыктанып болбой барган. Суу оның оозына толо берген. Ол эрмек айдып болбой, јаңыс ла айтты:

— Өлүп јадым, Задор.

Ийт айалганың коркуштанганын ээзининг үнинең билип ийди. Ол ээзине јууктап келеле, кыңзып ийди, ээзи дезе сууга түжүп бараткан, сагызы энделе берген... Бир час, оноң экинчи час өтти...

Айдың бозомтык јаркыны јерге, јалбак сууга тийип турды.

Басыгин көстөрин ачып ийди. Ол буттарын чирей тееп алала, кандый да кату неменің үстинде јаткан эмтир, соокты да, өнзүре де болуп турганын ол сеспейг. Оныла не болгонын ол ончозын ундуп салган. Араай чайбалган сууның табыжы угулат. Ол сууның сыранай ла јарадында јаткан эмтир. Је ол бери канайда келгенин билбей турды.

Нени де эдер керек болгон, је ол бир де јаны јаар анданып болбой, керек дезе, колын эмезе будын да кыймыктадып болбоды. Чын ла өлүм келди эмеш пе? Басыгин онтоп ийди. Кенетийин, оның јаагын колло сыймап ийген чилеп, јүзине кандый да изү неме табарды. Басыгин селт эдип, оноң тың онтоп ийди. Кара көлөткө дезе эмди оның јанында элбеңдеп, кыңзыды. Оны Задор јалап турганын Басыгин билип ийди. Ол бастыра күчин салып, көңкөрө

анданды. Оныҥ оозынаҥ суу төгүлди. Бажы там ла тыҥ оорып турды.

Эмди Басыгин јаҥыс ла јүрүмин аргадап алар керегинде сананып јатты. Ол озо баштап бир ийинин, оноҥ экинчи ийинин кыймыктатты, тыныжы јакшы боло берди. Артучында, колдорын ла буттарын кыймыктадып, суунаҥ јарадынаҥ там ла ырап, эҥмектеп барды. Задор сүүнчилү кыҥзып, изү тилиле ээзин јалап турды. Јурукчы туруп базардан озо, удаан эҥмектеп барды. Буттары, баланыҥ буттары чылап, тырлажып, бүктелип турды. Је Басыгин сүүнип, кыйгырып ийди:

— Задор! Эмди өлбөзибис!

Задор ээзинеҥ көстөрин албай, куйругын булаҥдадып турды.

Басыгин јудуруктанып алган сол колында бир эмеш боро түктер јүргенин көрүп ийди. Түк оныҥ колына кайдаҥ келген? Ол токтой түжип, Задор јаар көрөлө, ол ло тарый ончозын билип ийди. Сагыжы эҥделип турган өйдө ол ийт јаар тап эделе, ийттиҥ түктерин ууштап тудуп алган болгодый. Задор оны дезе јарат јаар сүүртеп апарган, суула сүүртеп апарарга јеҥил болгон. Јаратка чыгып, кургак јерле апарарда, ийтке уур боло берген, ийттиҥ түги јулуна берген эмтир.

А. Новиков-Прибой

План

1. Задор.
2. Кеме оодылганы.
3. Јудурукта бир эмеш түк.

Јакылталар.

1. Баштаачызы јок эрмектерле план тургузыгар.
2. 3-чи јүзүниҥ ордына 1-кы јүзүннеҥ, јартап айтса, аҥчы бойы бичип турган эдип, изложение бичигер.

Киске тийиҥниҥ балазын азыраганы

Кискениҥ балдары өлүп калган. Киске курсак та јибей, балдарын бедирип, ачынчылу маарап јүрген.

Балдар ого килеп, ачынып јүретен.

Бир катап олор агаш аразынаҥ тийиҥниҥ кичинек балазын табала, оны айылына экелген. Тийиҥниҥ көзи ачылга-

лак болгон, ол курсак та јип билбейтен, базып та болбойтон. Балдар оны кискеле коштой салып койгон. Киске тийингниң балазын јыткарып, јалап, бойынын балазы чылап, азырай берген. Киске тийинғле кожо уйуктап, тийингнин балазы тонгондо, бойынын јылузыла јылыдып јадатан. Бойынын азыранты балазына бир де ийт јууктатпайтан: ийт јууктап ла келгенде тўги атрайып, кийин буттарына туруп, колыла ийтти тажып, сўрўп салатан.

Тийинг эмеш јаанап келерде, киске оны чычкан тударга ўретти. Озо баштап ölгön чычканды экелеле, јерге салып оны канайып тиштейтенин көрўскен. Оныҥ кийининде јўк арайдаҥ ла кыймыктанып турган јарым тынду чычканды экелген. Арт учында тынду чычканды экелген—оны божодып ийеле, ойто тудуп алган. Тийинг чычканды база онойдо ок тударга ўренип алзын деп, киске онойып кылынган.

Је тийинг чычканды тудуп јиирге сыранай да кўўнзебей турган.

Киске бойынын ўренчигин кискенин кылык-јанына ўредип аларга кичеенгени темей болгон: тийинг кискени торт онгдобой турган. Ол, киске чилеп, маарарга да ўренип албаган, киске оны кычырганда, тийинг бойынын тилиле „урр, урр“ деп унчугатан.

Бир катап киске айылдаҥ чыгала, сад јаар барган, тийинг оны ээчип, оноор ок барган. Олор кузукту агаштын јанына келгендер. Агаштын алдында чычкандар бойына ичеген казып койгон. Киске тийингди чычкан тударына база ла ўредерге сананган. Је тийинг агашты көргön лö бойынча, калып чыгала, тырмактанып, сыранай бийик будагына чыгып, отурып алган. Ондо тийинг кийин буттарына отурып алала, кузукты ўзўп, оны кабаазынаҥ арулап, јакшынак эмилле тамзыктанып отурган.

Оныҥ ла кийининде киске тийингди чычкан тударга ўретпей барды. Алдындагы ок чылап, олор экў эптў-јöптў јаткан, садка барып јўргилейтен, је эмди олор курсагын алдынаҥ бойлоры табар болгон. Киске кузукту агаштыҥ јанынаҥ чычкандап јўретен, тийинг дезе, будактарды кырлап, ого јайканып, кузуктарла тамзыктанатан.

Н. Вагнер

План

1. Киске балдарына санааркаганы.
2. Тийингди эмискени.

3. Киске тийиңди чыгкан тударга ўреткени.
4. Тийиң агашка чыкканы.
5. Кискениң ле тийиңниң оноң арыгы јўрўми.

Јакылта.

Ўредўчиниң болужыла план тургузып алала, изложение бичигер.

Бедуиннің ады

Аравияда јаткан көчкўн албаты бедуиндер деп адалып јат.

Бу кара чырайлу, тотко кўйўп калган каткак улус јапашта јададылар, олордың курсагы финиктер[1] ле сўт, олордың најызы—баазы јок сўреен јакшы арабский ат. Олор ончолоры—кўдўчилер, олордың јööжöзи—койлор ло töölöр.

Бир бедуинде ат бар болгон, ол онызын ак јарыктың ўстинде канча ла бар немелерден ончозынаң артык сўўйтен. Ол ат эки кўннің туркунына курсак јибей, суу ичпей чыдажатан, ол оның бойының, ўйиниң ле балдарының айтканын билип туратан.

Бир катап бедуиндер öштўлериле кан төгўп калапту тартыштылар, кезик бедуиндер олјого алдырдылар, кезиктери öлтўртип салгандар.

Бистиң бедуин бойының кайкамчылу адыла кожо олјого алдырды. Оны армакчыла кўлўйле, кыйнаарга город јаар апардылар. Городко једерге ыраак болгон, оның учун ээн јерде конорго келишкен. Конорго токтогон јерде улус от одурып, курсак белетедилер.

Кўлўлў бедуин кумактың ўстинде сананып јатты. Оны кыйын сакып турганын, ол эмди билезин де, нököрлöрин де сўўген телекей чöл јерин де база катап көрбöйтönин јарт билип турды.

Терең тўн кире берди. Ончолоры уйуктай бердилер. Бедуин тыңдап укты... Оноң ыраак эмес јерде, ого таныш аттың киштегени угулды ошкош. Ол араай киштеп ийди. Колдорын тужап койгон керегинде, уур калып, јууктап келетти.

Ат бойының ээзине јууктап келетти. Ат бойының јаан,

---

[1] Финик—изў јерлерде öзötön финиковый пальма деп агаштың плоды.

керсӱ көстӧриле ээзин көрӱп турды. Бедуин араай эрмектенип ийди:

— Менин бӱдӱмчилӱ нӧкӧрим! Мен ӧштӱлердин колынан ӧлӧтӧн турым, је сен јайым болор учурлу. Сен төрӧл јеринге барар јолды таап алатанызды мен билерим. Сени менин балдарым тузаланзын.

Ол бойынын бек, теп-тең тиштериле тужакты, киреелеген чилеп, тиштей берди. Бир канча минуттын бажында ат јайым болды. Ол јалыла сӱӱнчилӱ серпип ийеле, јӱк ле угулар эдип киштеди.

— Эзен болзын! Ырысту бол!—деп, бедуин араай айдала, ол бойы ла оныг ады билер сӧсти айдып ийди. Ол ондый сӧсти айтканда, ат айылы јаар тӱрген октый маңтап баратан.

Је бу тужында ат ээзинең айрылып бararга тидинип болбой турган аайлу табыланып турды.

Оноң ат ээзин кӱлӱп койгон армакчыдаң тиштеп, өрӧ кӧдӱрип алала, тыбыш јок тӱнде туйгактарыла тибиредип, маңтай берди.

Бу тибиртти укkан улус ойгонып келеле, аттың кийининең сӱрӱштилер...

Је бу баазы јок јӱгӱрӱкке једишкедий ат бастыра Аравияда јок болгон!

Бедуиннин ады тӱниле, тӱжиле маңтап, энгиргери төрӧл јерине једип келди. Чинези чыгып калган ат саназы чыгып калган ээзин јапажының эжик алдына салып койоло, бойы јерге јыгылган бойынча ӧлӧ берди.

Бир канча бедуиндер аттың јанына јуулыжып алып, олордың бирӱзи топшуур согуп кайлаарда, онколоры оны угуп отурдылар... Кайчы бу арабский аттың ат-нерелӱ болгоны керегинде кайлады...

План

1. Бедуиндердиң јаткан јери ле најылары.
2. Бедуиннин сӱӱген ады.
3. Бедуин адыла олјодо болгоны.
4. Ат бедуинди јайымдаганы.
5. Аттың эткен ат-нерелӱ керегинде кай.

Јакылта.

Колболу план тургузып, изложение бичигер.

Агаштың тузазы

Агаш улуска кандый туза јетирбейт деп айдар! Бис јадып турган тураларысты эдерге тоормошторды ла досколорды, турага от салар одынды агаштаҥ эдедис. Бис иштеп турган столдорысты, бис јадып уйуктап турган орындарды —ончозын агаштаҥ эдедис. Суула јӱзӱп јӱрер кемелерди ле керептерди, кургак јерге јӱрер абраларды, чанактарды, инструменттердиҥ ле машинаныҥ частьтарын агаштаҥ ок эдедис. Смоланы, скипидарды, агаштыҥ уксусын ла спиртин агаштаҥ ок агызып аладыс. Чаазынды база агаштаҥ эдип јадыбыс.

Агаштыҥ терези ле чобразы канча кире туза јетирет! Олордоҥ кижиге көп керектӱ немелер эдет. Агаштыҥ терезинеҥ кижи тарыска ӧдӱктер ӧрӧт, рогожа соготон неме јазайт. Ӧдӱк көктӧп турган терелерди агаштыҥ чобразыла будугылайт. Кайыҥ агаштыҥ тозынаҥ төгӧт агызат. Малярия деп оорудаҥ эмденип турган эмди (хининди) база агаштаҥ алат.

Агаштыҥ будактары ла бӱрлери улуска база тузалу. Олорды малдыҥ кажаганына тӧжӧк, јалмуур эткилейт.

Агаштыҥ јилектери база јаан туза јетирет. Јӱзӱн-јӱӱр яблоколорды, грушаларды, сливаларды, вишняларды ла јӱзӱн-јӱӱр кузуктарды: мӧштиҥ кузугын, грецкий кузукты ла ӧскӧ дӧ кузуктарды эске алынзагар! Олор ончозы агаштарда ӧзӧт, олорды ончозын кижи агаштаҥ алат.

Агаштыҥ тыш бӱдӱмин көрӧргӧ кандый сӱӱнчилӱ! Агаштыҥ барбайа ӧскӧн јараш, јажыл бӱри бисти изӱдеҥ ле сооктоҥ корыйт... Агаш курсакты јер-энезинеҥ алып, суркурап турган чалынла јунунып, амыр туруп, кандый ла јотконго ло јутка чыдажып, бисти јӱзӱн-јӱӱр немелерле јеткилдеп турат.

Агаш сӱреен јаан тузалу неме!

П. Кайгородов

План

1. Агаштыҥ бойыныҥ тузазы.
2. Агаштыҥ терезиниҥ ле чобразыныҥ тузазы.
3. Агаштыҥ будактарын ла бӱрлерин тузаланганы.
4. Агаштыҥ јилектери.
5. Агаштыҥ тыш бӱдӱми.

Јакылтмалар.

1. План тургузыгар.
2. Слердиң јерде кандый агаштар бар, олордоң кандый туза алып турыгар, јартап бичигер.

Хомяк

Аш салып турган јерлерде хомяктар көп болуп јат.

Хомяк—јаан эмес, јеерен-сары јылтыркай коёу түктү аңычак. Оның ичи кара өңдү, куйругы узун эмес, учалгыр, буттары кыска, бажы јаан. Оның үстиндеги эрди, тийиңниң эрди ошкош, арсакту, оны өткүре узун, ак тиштери көрүнип турат.

Бүдүжинең көргөндө, ол јараш эмес: оок алтап, ичин јерле сүүртеп, јайканып базып јүрет. Је коркыганда, эмезе чугулданганда, түрген маңтап, секирип турат, не немеге де элтү чыга берет.

Хомяк кере түжине ле бойының ичегенинде јадат, түнде дезе јемиттеп барат. Аш јаңы ла быжып, саргарып келгенде, хомяк бойына кышкы азыгын белетейт. Орой эңирде, тым боло берген туштa, хомяк јемиттеп бараргa бойының ичегенинең чыгып јат. Саргара быжып калган аштың ортозында јүрерге ол коркубайт: оның өңи быжып келеткен мажактың өңине түңей. Саргара быжып келеткен арыштың ла суланың ортозындагы хомякты көрүп аларга сүреен курч көс керек. Хомяк мажактарды ээчий-деечий түргентүрген ээй тартып, оның үренин сайлап алала, оозына салып, јууп турат. Оның јаагы там ла бултыйып турганда, ол каткымчылу боло берет. Оның оозында аңылу кып бар, оны таарак деп адап јадылар: хомяктар јууп алган ажын шак ол тааратарына салып јат. Оның кажы ла јаагына 50 граммнаң аш кирер, онойтkондо, хомяк бир катап баргажын кырадаң 100 грамм аш апарар аргалу. Хомяк мынайда јаактарын толтырып алып, бойының ичегени јаар меңдеп једеле, ондо оозын ачып, бултуйган јаагын тыш јанынаң табажыла јаба базып, јаактарында таарычактардагы ашты сыга базып, чыгарып алып, оны кышкы азыгына салып јат. Күскиде улус хомяктың ичегенинең 15 килограммга јетире аш таап турат. Хомяктар көп өскөндө, олор канча кирези ашты тажып апарадылар! Хомяк огородко до кирип, ондо картошконы, чалканды, морковьты да кемирерденг айабас.

Мамаевтиң бичигени аайынча.

План

1. Хомяктың тыш бўдўми.
2. Хомяк тўнде јеміттеп јўргени.
3. Тостойо бултыйган јаак.
4. Хомяк ашка көп королто јетирет.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер. Слердиң јерде хомяктар бар ба? Олор кандый королто јетирет? Изложениеде онызын база бичигер.

Орлан[1]

(Музейдиң ишчизиниң куучыны)

Орлан деп јаан, казыр кушты бис Охотский талайдың јаказынаң тудуп алганыбыс.

Оның сыны бир метр кире болгон. Ол јаан канаттарыла талбып, чокужыла тың тарсылдадып, кўчтў тырмактарыла табарышкан ла немеден атпактанып турды.

Бис оны јўк арайдаң ла буулап алдыбыс. Оны музейге тирўге экелерге сананганыбыс.

Бистиң кемебисте јууп алган јўзўн-јўўр таштар толтыра болгон. Узун агаштарла сууның тўбине кадап, артуларлу тўрген сууны өрө бардыбыс. Бәрарга кўч те, јеткерлў де болгон, нениң учун дезе, кеме аңтарыла берердең маат јок болгон. Бис бастыра кўчибисти салып, шыйдамдарла ийдип те турзабыс, кеме ичкерилебей турды. Нөкөрим јаратка чыгып, кемени армакчыла тартты. Мен ого агашла болужып тургам.

Бир будынаң буулап салган орлан алдыбыста отурып, курч көстөриле ары-бери ајыктап турды.

Сууның эң ле тўрген јеринде армакчы ўзўлди, кеме сууны төмөн торт учуп ийди. Мен сууның тўбине шыйдамды кадап, кемени токтодып аларга ченештим, је шыйдам сынарда, мен кемеден аңтарыла бердим. Мен бойым јаан сууның јанында өскөм, јакшы јўзўп билерим, оның учун тың коркубадым, бўткўл јылдың туркунына јууган коллекциялар сууга тўжер болор деп, сўреен коркугам.

Кеме таштарга табарып, сууны төмөн агып баратты. Бир минуттың бажында онон не де артпай, оодыла берер. Мен

---

[1] Орлан—талайлардың јанында јўрўп, балык тудуп јийтен јаан, казыр куш.

чакпынду сууны төмөн јўзўп, кемеге једижерге албадандым. Кемениҥ бажы јанында отурган орлан кыймыктанып, бир будынаҥ база бир будына туруп, учарга сананды, је бууны ўзўп болбоды.

Таштарга јетире он ло метр кире арткан.

Кеме јаан тазыл јаар ууланып акты.

— Капшагай! Кеме токтоп калды!—деп, нөкөрим кыйгырды.

Мен там тўрген јўстим. Бир колымла тазылдаҥ туттым, база бирўзиле кемениҥ кырынаҥ тудуп алдым. Ичкери көрөлө, не боло бергенин билип ийдим: орлан бир будыла тазылдаҥ тудунып, экинчи будыла кемениҥ кырынаҥ тудунып, кемени токтодып алган эмтир.

Орлан бистиҥ коллекциябысты, мылтыктарыбысты, керектў не ле немелерибисти ле бисти бойыбысты да өлўмнеҥ аргадап алды.

Мен јаратка чыгала, орланныҥ будын буулаган буучакты чечип ийеле, айттым:

— Учуп бар! Бисти аргадап алган учун сеге кўндўбис јетсин, нөкөр!

Орлан јаан канаттарыла талбып, уча берди.

Лев Алпатов јазап бичиген

План

1. Орланды тутканы.
2. Јеткерлў суула барганы.
3. Кемеден јыгылганы.
4. Сакыбас јанынаҥ келген болуш.
5. Јайымда учуп јўр!

Јакылта.

План тургуспай, изложение бичигер.

Агаштыҥ ортозында конгоны

Јорыкчылар агаштыҥ ортозында конор деп шўўштилер. Аттарды чанактарынаҥ алып, сулалап койдылар. Карды тепсеп, конор ыжык јер јазап алдылар. Олордо эки малта бар болгон. Будактар кезип, јадыктар кодорып, конотон јерге тажып алгылады. Энир кире берерде, чуктап салган одынга от камызып ийдилер.

Потап Максимыч чанактаң јаан тере таар алып, оноң калаш, капуста, пирогтор ло квасту јес кувшин чыгарды. Јорыкчылар курсактанала, уйуктай бердилер.

Түн кирип, карануй боло берди. Кенетийин ырааkта, бир бериете кире јерде, бөрүлердиң улуганы угулды. Улуш там ла јууктап турды. Улуш токтой берди, бөрүлердиң ыркыранганы, тиштердиң тарсылдаганы угулды.

— Бөрүлер!—деп, Потап Максимыч, үргүлеп бараткан Стуколовты ийдип, шымыранды.

— Не?—деп, Стуколов, ойгонып келеле, сурады.—Сен нени айдып турың?

— Угуп турың ба? Бөрүлер улужат...—деп, Потап Максимыч айтты.

— Эйе, улып турылар—деп, Стуколов керексибей карузын берди.

— Јеткер болды!—деп, Потап Максимыч шымыранды.

— Кандый јеткер? Кандый да јеткер јок... Отты јаанада салар керек... Эй, уулдар!—деп, ол ишчилерге кыйгырды.—Турыгар! Отко көптөдө одын салыгар.

Ончолоры турала, ömölöжип, отко көп одын салып ийдилер.

— Сүреен көп эмтир—деп, Потап Максимыч, бөрүлердиң үндерин угуп, айтты.

Бөрүлер оттың јарыгына иле көрүнип турды. Олор тиштерин тарсылдадып, отты айландыра отургылады.

— Кем јок—деп, Стуколов улусты токунадып турды,— отты ла јаанада салар керек...

— Эх, мылтык јогының коронду зын: көрмöстöрди коркыдып ийер эдим—деп, Стуколов айтты.

— Сен унчукпа, мылтык керегинде санангадый туры ба? База ла көрзöң јудуп ийерлер—деп, коркыган Потап Максимыч айтты.

Бөрүлер дезе там ла јууктап турдылар, ас ла болзо, бежен кире бөрү болгон. Олор чек јалтанбай бардылар: там ла јууктап, тиштериле тарсылдадып, ыркыранып, оттоң јүс ле кулаш кире отурдылар. Аттар амтанду сулалу таарларын таштап, отко јууктап алала, кулактарын кыймыктадып, чочып, ајыктанып турдылар. Бир час кире öй öтти, је бөрүлер дезе ырабады. Таң атканча мынайда отурарга јарабас болгон: бөрүлер оттоң до јалтанбай барар, ого үзеери, таң атканча от саларга одын да јетпес эди.

Стуколов ак-јарыкта јүрүп, нени ле көргöн, уккан кижи.

Бөрүлер торт јууктап келерде, ол кажы ла кижиге туратан јерин айдып береле, оныҥ јакарузы аайынча канча ла бар күчтериле бөрүлер јаар турундарды мергедезин деп јакарды.

— Бир... эки... үч!..—деп, Стуколов кыйгырды. Улус күйүп турган турундарды бөрүлер јаар таштадылар.

Бөрүлер улужа бердилер, је Стуколов јалбышту јаан турунды ала койоло, бөрүлер јаар јүгүрерде, олор ырада кача бердилер. Бир канча минуттыҥ бажында олордыҥ улужы угулбай барды.

— Эмди олор келгилебес—деп, тонын кийип алала, чанакка уйуктаарга јадып, Стуколов айтты.

— Сен сүмелү ле кижи эмгириҥ, Яким Прохорыч—деп, јеткер ödö берерде, Потап Максимыч айтты.—Сен јок болгон болзоҥ, олор бисти јудуп салар эди.

Стуколов унчукпады. Тоныла бажын бүркеп, баатырдыҥ уйкузыла уйуктай берди.

М. Мельников-Печёрский

План

1. Јорыкчылар конотон јер белетеп алганы.
2. Бөрүлердиҥ табарганы:
а) Потап Максимыч бөрүлерден коркыганы.
б) Ченемелдү Стуколовтыҥ башкарганы.
в) Бөрүлер отты айландыра тургулап алганы.
г) Отту турундар таштаганы.
3. „Эмди келбестер“.

Јакылта.

План тургузып алала, кыскарта изложение бичигер.

Кижи ле кара-кула

(Јебрен öйдö чын болгон керек)

Бу керек јебрен öйдö болгон. Бир кул бойыныҥ ээзинеҥ качып јүре берген. Бир јылдыҥ бажында оны тудуп алала, ээзинеҥ качкан учун казыр аҥдарга таштап јидирер деп јаргылаган. Ондый кыйынду өлүмди көрöргö, циркке көп улус јуулган. Клеткадаҥ јаан кара-куланы чыгаргандар. Өлöр эдип јаргылаткан кижи јаар тап эдип, кара-кула коркушту огурып ийди; оныҥ табыжынаҥ цирктиҥ стенелери тыркыража берди. Је кара-кула кенетийин тура түжеле,

кулды јытап, куйругыла ары-бери согунып, ол кижини эбиреде секирип турды.

Кара-кула, байла, ол кижини јерге јыгала, јара тартып ийер деп, ончо улус сакып отурган. Кара-кула келеле, кулдың колын јалай берерде, улус ончозы сүреен кайкашкан. Кижи дезе, айландыра лаптап ајыктайла, ээн чөлдиң кааның, кара-куланы сыймап турды. Кайкаган улус: „Бу кижини өлтүрбей, божодыгар!“—деп, кыйгырышты. Бу кижини кара-кула ченің учун јара тартпаган деп, ончолоры алаң кайкаштылар. Ол керегинде оноң сураарда, ол кижи мынайда куучындаган:

„Мен качала, ээн чөллө баргам. Кызыган кумак буттарымды өртөп турган. Күннің изүзине кижи чыдаар эмес, айландыра суу да јок, агаш та јок, өлөң дө јок болгон. Эбиреде јаныс таш ла кумак болгон. Мен сүреен арыгам. Учы учында ташта куйга учурайла, мен оның ичине киргем, ондо удабай ла уйуктай бергем. Сүреен јаан огурыш угуларда, ойгонып келгем. Ол кара-кула огурып турган эмтир. Оның колынаң кан агып турды. Ол меге јууктап келетти. Мен коркыганымнаң өлө бергедий болдым. Је кара-кула канду колын өрө көдүрип, болуш сурагандый, меге уулап, јобош көргүзип турды. Оның колына агаш киргенин көрөлө, агажын чыгарып ийдим. Оның кийининде чамчамнаң бөс үзүп алала, шырказын таңып бердим. Кара-кула менің колыма бажын салала, уйуктай берди. Оноң бери бис кожо јатканыбыс. Кара-кула эт экелип беретен, мен оны күнге быжырып, јип туратам. Куйдаң ырап јүре бергемде, кара-кула эригип, мени бедирел туратан. Је мен кижи јокко эригеле, кара-куладаң јүре бергем. Мени тудала, өлтүрер эдип јаргылагандар. Мен јокко кара-куланы аңчылар тудуп алган болгодый. Айрылышканының кийининде баштапкы катап туштажып, бойы бойыбысты таныганыбыс бу.“

План

1. Кулды јара тартырарга кара-куланы чыгарганы
2. Кулдың куучыны:
а) Кул куйдың ичинде.
б) Кара-куланың колынаң агаш чыгарганы.
в) Кижи јокко эригип, кул кара-куладаң јүре бергени.

Жакылта.

Колболу план тургузып, кулдың куучынын 3-чи жўзўннең эдип изложение бичигер.

Муму

Москваның жаказы жаар бир оромдо ак колонналу, жантык балконду, борорып калган эки кат турада, көп жалчылу тул арткан барыня[1] журтап жаткан.

Оның көп кулдарының ортозында эң көрўмжилў кижи — он эки карыш сынду, тили жок, баатыр кептў дворник Герасим болгон. Ол деревнеде бир кичинек турачакта карындаштарынан башка журтап жаткан, иштеп турган улустардың эң артыгы болгон. Оны барыня бойына дворник эдерге алган. Герасим сўрекей чакту болгон, төрт кижинин ижин иштейтен, оның туткан ижи бўдўп турганын көрөргө дө сўўнчилў болгон. Ол жаан колдорыла салда тудуп, кыра сўрўп турганын тууразынаң көргөндө, ол аттың болужы жогына сўрўп тургандый билдиретен; ол эмезе Петров күннең ары колына чалгы тудунза, оок кайың агашты да кезе чапкадый; ол эмезе ўч аршин токпокло олыды жок аш сокқондо колдорының эттери ары-бери жылыжып туратан. Ол сўрекей жакшы кижи болгон, оның тил жок болгон тўбеги эмес болзо, кандый да кыс ого барар эди... Је бир кўн Герасимди Москвага экелеле, сапог ёдўк садып берген, жайгыда кийерге чекпен тон көктөп, кышкыда кийерге тере тон көктөп берген, колына кўрек ле жалмуур береле, дворник эдип иштедип салган.

Озо баштап Герасимге оның жаны жадыны сўрекей жаман көрўнген. Ол деревнедеги жадынга ла жалаң ижине жаштаң ала ўренип калган болгон. Тил жок болгонынаң улам улустаң тууралаңып жўрген Герасим, жакшы жерде өскөн агаштый сўрекей жаан, катан кижи болгон... Крестьянский уур иштердиң кийининде жаны иш Герасимге ойындый билдирген. Ол ижин жарым ла частың бажында бўдўрип салала, бойыныңг жўрўминиң аайына чыгарга турган чылап, чеденнин ортозына туруп, ары-бери өткөн улусты, оозын ачып алала, ажыктап туратан, эмезе кўрегин ле жалмуурын таштайла, жаңы туттырган кийик чилеп, кижи жўрбес жерге кирип, бир канча частардың туркунына кыймыктанбай, көңкөрö жадатан.

[1] Барыня—бай эмеген.

Је кижи неге де болзо ӱрене берер, учы учында город-тогы јадынга Герасим база ӱрене берди. Оныҥ бӱдӱрер керектери ас болгон: чеденниҥ ичин ару тудар, бир катап бочкого суу уруп тартып экелер, кухняга ла турага одын јарып тажыр ла тӱнде өскӧ улус чеденге кирбезин деп каруулдаар.

Ол бойыныҥ ижин јакшы бӱдӱрип турган деп айдар керек: чеденниҥ ичинде бир такпай да чачылып јатпас, чӧпчӧлгӧ дӧ јок болгон. Балкашту ӧйлӧрдӧ суу тартарга јеккен јаман адыныҥ абразы балкашка бадалза, ол оны ийиниле ийде салганда, бочколу абрадаҥ болгой, адын да ичкери ийдип ийетен; одын јарганда—малтазы, шили чилеп, шыҥырап, јарган одыны чарчап туратан. Өскӧ улус керегинде мындый болгон: Герасим бир катап эки уурчыны тудала, маҥдайларыла сӱзӱштирерде, олорды полицияга да табыштырары керек јок болгон. Туш улус, уурчы эмес, тегин ле таныш эмес улус, кату-казыр дворниктиҥ јанынча тӱште де өткӧндӧри колдорын јаҥып, Герасим нени де укпайтан да болзо, кыйгырыжып туратан.

Герасим кожо иштеген өскӧ улустарла нак болгон деп айдарга келишпейт,—олор Герасимнеҥ коркып туратан, је Герасим олорды бойыныҥ јуук улустары деп бодойтон. Улус онызла имдежип эрмектежетен, Герасим олордыҥ айтканын билип, бастыра јакаруларды чокум бӱдӱретен, је ол бойыныҥ да ээжилерин чокум билетен: курсак ичерде, столдыҥ јанына оныҥ отуратан јерине бир де кижи отурбайтан. Герасим чындап та кату кижи болгон, не ле немениҥ аайлу-башту болорын сӱӱйтен, пӧтӱктер де оныҥ кӧзинче согушпайтан, согушса—јеткер болор! Герасим көргӧн лӧ кийининде пӧтӱктерди буттарынаҥ тудуп алала, айландырып-айландырып, эки башка таштап ийетен. Барыняда кастар база бар болгон; кастар өскӧ куштарга көрӧ, јобош учун Герасим олорды сӱӱп те, азырап та туратан; ол бойы да эркек кастый таҥаркак болгон.

Ого јадарга кухнаныҥ ӱстиндеги кичинек кыпты айдып бергендер; туразыныҥ ичин Герасим бойыныҥ кӱӱн-санаазыла јазап алган, тӧрт чурканыҥ ӱстине јарып койгон агаштаҥ јайып, баатыр јаткадый орын јазап алган; онныҥ ӱстине јӱс те пуд неме салза, ээлбес эди; орынныҥ алдында уур кайырчак турды; ондый ок бек стол толыкта турды, онныҥ јанында ӱч бутту батпанак отургуш турды, оны кезик аразында Герасим ӧрӧ кӧдӱрип, јерге салып ийеле,

бойы да кўлўмзиренетен. Туразынын эжигин кара öндў тегерик замокло бöктöйтöн, је замоктын тўлкўрлерин Герасим јаантайын курында алып јўретен. Ол бойы ўйде јокто оныҥ туразына кижи киргенин сўўбейтен.

И. С. Тургенев

План

1. Герасимди кайдаҥ, кайдаар экелген?
2. Ол нени иштеген, канайда иштеген?
3. Герасим кандый ээжи сўўйтен?
4. Герасимниҥ јаткан туразы.

Јакылта.

1. План тургузып алала, изложение бичигер. Герасим кандый иш эдип турганын, оныҥ јаткан кыбында не бар болгонын чокумдап бичигер.

Москвадагы зоопарк

Тышкары трамвайдыҥ табыжы угулат, автомобильдер кўркўрежет, јойу улус ары-бери öдўжет. Је бийик маналган ограданыҥ ичине кирзеҥ, торт ло öскö јерге келгенинҥдий боло берер. Јаан-јаан, байбак агаштар, јажыл ölöндў ак јерлер, буунты суулар, ару, соок суулу бассейндер учурагылаар. Мында јердиҥ кажы ла талазынаҥ јууган аҥдар, куштар, балыктар бар.

Мында јаантайын кöп улус: јаан да улус, ўренчиктер де, јаны ла базарга ўренип алган кичинек балдар да јаантайын јуулыжат, африкадаҥ экелген кара-куланы, персидский тигрди, крокодилди, павлиндерди, Гренландский талайдаҥ экелген тюленьдерди, леопардтарды, слондорды, удав деп јаан јыланды, ак айуларды, кижиге јўзўндеш кижи-кийиктерди кöрöргö ончо улус јилбиркейт, аҥдар канайда ажанып, канайда амырап тургандарын кöрўп турат.

Јетен беш јыл мынаҥ озо Московский университеттиҥ профессорлоры Пресненский буунты сууда зоологический парк тöзöгöндöр. Профессорлор тирў аҥдарды, куштарды улуска кöргўзип, олорды тындулар керегинде наукала таныштырарга санангандар. Ол профессорлордо акча јок болгон, олор акчаны улустаҥ бир акчадаҥ, бир салковойдоҥ јууганда. Акчаны профессорлор, студенттер, тегин де

улус берген. Акча берип угатан лекциялар эдип туратан дар. Је онойдо јууган акча зоопаркта ањдарды, куштарды тударга јетпеген. Онойдордо ол зоопаркты Рябинин карындаштарга арендага берип ийгендер. Рябининдер наука керегинде кичеебей, астам аларга кичееп туратандар.

Улу Октябрьский социалистический революцияныњ кийининде зоопарк государстволыњ колына кирген, ол өйдөњ бери керек башкалана берген.

Азый зоопаркка улус јаңыс ла ањдарды, куштарды көрөргө келип туратандар, эмди дезе ол научный лаборатория боло берди. Мында јүзүн-јүүр ањдар, балыктар ла өскө дө тындуларды јууп алгандар. Мында кандый ла ањ—тийињ де, слон до, кандый ла куш—суукуш та, американский страус та бар.

Государство зоопаркты тударга көп акча чыгарат. Мында көп улус иштеп јадылар: зоологтор, тындуларды эмдеп турган врачтар, тындуларды азырап, олордыњ турган јерин арчып турган ишчилер.

Мында улус парктагы тындулардыњ јүрүмин күнүњ сайын шиңжилеп көрүп турадылар. Онойдо шиңжилеерге амадап, ањдарга олордыњ јайымда јүрген айалгазындый айалга тургузып јадылар. Темдектезе, уссурийский тигрлер манап салган телкем ээн јерде турат. Слонго јаан төњ јер ле эжинерге терең буунты суу јазап бергендер. Ак-кийиктер элбек јалаңдарда одорлоп јүрет. Дагестаннаң экелген тур деп аңга таштар чогуп, јаан төњ эдип салган.

Паркта балдар да иштеп јадылар. Олор зоопарктыњ јиит биологтордыњ кружогында туружып, саң башка ченемелдер өткүрип турылар. Киске чычкандардыњ өштүзи деп кандый ла кижи билер. Јиит биологтор дезе кискени чычканга јаңыс та тийбес эдип эмес, је бойыныњ сүдиле де азыраар эдип үредип салгандар.

Оны мынайда эткендер. Кискениң балдарын тазтагы суугa суккандар. Онып кийининде ол ок сууга чычканныњ балдарын суккандар. Олордоң база кискениң балдарындый јыт јытана берген. Кискениң ле чычканныњ балдарын кискеге кожо салып берерде, киске олорды јытап көрөлө, ончозын эмискен. Оноң удабай кискениң балдарын айрып ийгендер, киске дезе чычканныњ балдарын азырай берген. База бир кискени дезе тийиңниң ле киштиң өскүс арткан балдарын азыраткан.

Эчки ле айу кожо јүрүп болор бо? Балдар олорды ко-

жо jўрер эдип ўредип салгандар. Кўреҥ айуның балазы уулак ла кичинек леопард кожо ойноп jўргилейт.

Московский зоопарктый бай зоопарк jердиҥ ўстинде ас. Ондо өткўрилип турган научный иш аайынча Московский зоопаркка jедер зоопарк кайда да jок.

А. Мологин

План

1. Москвада зоологический парк.
2. Московский зоопарктыҥ баштап ла тӧзӧлгӧни.
3. Зоопаркта тындулар ла куштар.

Jакылта.

Берилген план аайынча куучындап беригер.

Кивач

Карельский ССР-диҥ jериле агып барган Суна суудагы Кивач деп учар суу Советский Союзта бар ончо учар суулардаҥ jаан. Петрозаводсктоҥ Кивачка jетире 65 километр чӧйилип барган jолдыҥ jаны сўреен jараш. Ол jол көлдӧрдиҥ jаныла ӧдўп барган, кезик jерлерде эҥейип калган jылым таштардыҥ ла олордыҥ кобы-jиктериндеги ӧзўп турган бийик карагай ла чиби агаштардыҥ jаныла ӧдўп барган. Кивачка баратан jолдыҥ jанында турган калганчы деревнени ӧдўп барзаҥ, jол бурылчыктаҥ ары сыранай койу, jыш агаштыҥ ортозыла барган. Jорык jўрген кижини эбиреде аспактар, кайыҥдар ла карагайлар ӧзўп калган турат. Деревнениҥ jанына ла келзеҥ, учар суунып табыжы бирде тыҥып, бирде араайлап турганы угулып турар. Канча ла кире ырада барзаҥ, учар суунып табыжы там ла тыҥып турар, je суунып бойын дезе оныҥ бийик jараттары ла койу агаш jолдоҥ бӧктӧп турат. Кивачтыҥ jараш бўдўми оныҥ 300 метр алты jанындагы кўрдеҥ jакшы көрўнет. Jылым таштардыҥ ортозыла агып jаткан сўреен jаан суу бастыра бойы көрўнип турар. Бийик jаратту, ыраак чӧйилип барган jалбак сууны jакалай ӧзўп калган чокум-jажыл агаштар сууны там ла jарандырып турат.

Учар суунып сыранай ла бийик тужында, jараттыҥ jанындагы jылым таштаҥ көрзӧ, Кивач бастыра бойы jакшы көрўнет. Араай агып келеткен jалбак Суна суу агып келетке-

ни ыраактаҥ көрүнет. Учар суунып таштарына јууктап келеткенде, суу түргендеп, түбиндеги таштарды ажарда, табыштанып агат. Баштапкы ажудаҥ бастыра суу араай ажып, экинчи кадалгак ажуга түжет. Бу кадалгак ажуда бастыра суу карарып, коркушту булут чылап, јаан ийде-күчтү учун түжет. Бастыра суу учы-түби јок јерге түжүп тургандый, је оныҥ јолында үчинчи ажу болуп турган јаан таш јадып јат. Ол ташка суу тийгенде, тыҥ табыштанып, кебери секунд сайын кубулып турат. Көп суу тыҥ табыштанып, кайнап турган көбүкке түшкенде, ойто чачылып, таштарга тийет, оноҥ ойто түшкен суу кайнап тургандый билдирет. Мында суу ла таштыҥ ортозында чактыҥ чакка тартыжу ёдүп јат. Јарылып калган кунукчыл таштар бойлорыныҥ таш көксин күчтү сууга удура тудуп турат. Суу катап ла катап түрүлип, чакпындалып, үзүк јок табыштанып, оны божотпой турган јылым таштарды ийде салып тургандый агып барат.

Күн јаҥы ла чыгып турарда, Кивачты көрөргө јакшы. Күннииҥ јаркыны агаштарды өткүре тийгенде, чачылып турган сууда солоҥы боло берет. Солоҥыныҥ бир учы учар суунып түшкен јеринде, бир учы дезе күрдиҥ јанындагы сууда туры деп көрүнет. Күн бийиктегенде, солоҥы оҥ јаны јаар тура берет, эртен тура 4 часта дезе бастыра суу јүзүн-јүүр өҥдү солоҥылар болуп, эки учтары таштарга тийип, кунукчыл турган таштарды там ла бөктөп ийет.

Кышкыда Кивач тоҥбозо до, тууразы чичкере берет. Сол јаратты јакалай тош туруп, јаратла кожо карла бүркелип калат. Үсти мызылдап јаткан кар оҥ до јарадында бар, је сол јарадыныҥ јаан ташка јетире суу тоҥбой јат. Мындагы суу үч јаан ажуларла ажып агат. Оныҥ өҥи каракөк деп көрүнет, эбире јаткан карга көрө, кара да деп көрөриҥ. Кышкыда Кивачтыҥ јилбиркеп көргёдий эҥ јараш јери—оныҥ түшкен тужы. Оҥ јарадыныҥ сол јарадына јетире тош тудушпай ачык артат, суу түшкен јери дезе, воронка чылап, ачык артып калат. Ого түшкен суу сүреен тыҥ табыштанып, толкуланганда, чакпындары катай-катай барып, оҥ јарадына согулала, көбүктенип ага берет. Сүреен јаан күчтү, түрген агып турган учун учар суунып түшкен јеринеҥ ала күрге јетире суу тоҥбой јат. Эбиреде туй өскөн агаштуу ла јараттай карлу Кивач сүреен јараш көрүнет.

Эбиреде јаткан јуртта Кивачтыҥ бүткени керегинде сү-

реен јилбилӯ куучын бар. Суна ла Шуя деп суулар—әјелӯ сыйынду суулар деп улус айдыжат. Олор әкилези тӯнгей кара суулар болуп баштәлала, айрылыжар кӯндери келбесте ыраак јерле коштой агып барган. Састу, агаш-ташту јерге агып једеле, арыганына амыран аларга токтогондор. Суна сыйынына килеп, оны эптӯ јерле агызып барадала, өлгөн чилеп, уйуктап калган, сыйынының кандый да талай јаар ага бергенин укпай калган. Оның учун оны озо туштa, Суна деп адабай Сон-река (Уйку-суу) деп адаган. Ойгоның келеле, сыйынының айтпай барганына чугулданып, айрылышканына ачынала, агатан јерди талдабай, агаш-таштаң јалтанбай, агып барган. Сыйынының кийининен сӯрӯжип барадала, јылым таштарга учурайла, олорды јарабуза тееп, меңдеп чике агып барган. Је јылым таштарды ажарда кӯчи чыгып калган учун ол калганчы катап калаксыгытту учуп тӯшкен, сыйынын таап аларынаң чөкөйлө, койу агаштың ортозыла кунукчыл ага берген.

М. Левин

План

1. Учар суу јаар агаш ортозыла баратан јол.
2. Эң бийик јылым таштаң көргөндө учар суунын бӯдӯми.
3. Ӯчинчи ажыт.
4. Кӯн чыгарда турган сологы.
5. Кивачтың кышкыдагы бӯдӯми.
6. Кивачтың бӯткени (Суна ла Шуя сыйындар).

Јакылталар.

1. Куучынга план тургузып алыгар.
2. Бу глаголдорды бичип алыгар: тыгып туры, араайлай берди, тӯргендеди, ажып туры, тӯжет, табыштанат, кайнайт, тӯрилет, чакпындалат, тийет мызылдайт, толкуланат, согулат, көбӯктенет, учат. Бу глаголдорды тузаланып, учар суу керегинде изложение бичип алыгар.

Гориллага учураганы

Горилла—кийик, казыр кижи-кийик. Ол изӯ ороондордо, Африканың кӯнбадыш бӧлӯгинде, агаш ортозында турлулап јат. Горилланың эркеги сӯреен бөкө. Ол кижиден коркыбайтан. Горилла кижиге учураганда, кижиден качып турат, је ачынганда ол калапту коруланып, кажы бирде бойы да кижиге табарып турат. Горилланы мылтыкла өлтӯре атпай, шыркалай аткан анчы тирӯ артпас, нениң учун дезе,

шыркалу горилла мылтыктың темирин бүктей тудуп, оны тижиле балбара чайнап, тижиле өткүре тиштеп ийер—оның колының ла саңыдының күчи сүреен. Гориллалар турлулап турган јерде јаткан негрлер олорго учураганда, сыраңай јалтанбастары ла олорды аңдаарга јалтанбай јат. Горилланы тирүге тудуп аларга сүреен күч, је оны тудуп та алганда, кижиге торт үредип болбос. Оның учун европеецтер горилланы узак өйгө јарт билип болбогондор, јаңыс ла бу јууктагы өйдө европейский зоологический садтарда горилла каа-јаа учураар болды.

Бир јорыкчы Африкада агаштардың ортозында гориллага учурашканы керегинде мынайда айдат:

„Јыраалар, агаштар кыймыктанган кийининде бистиң ичкери јанысты јаан горилла кенетийин көрүнип келди. Озо баштап төрт тамандап барадала, бисти көрүп, бут бажына туруп чыгала, јалтанбай, бис јаар чике көрүп турды. Ол бистиң алдыбыста он эки алтам киреде турды.

Мен бу керекти качан да ундубазым! Горилла—Африканың агаштарының кааны көрүнип келгендий турды. Ол түс турарда, узун эмтир; јалбак көкси, күчтү колдоры, јылтыруш боро көстөри, чырайының казыр бүдүми сүреен коркушту болгон. Ол бистең коркыбай турды. Јаан јудуругыла бойының төжине согордо, јаан барабан согуп тургандый угулды. Ол коркушту алгырып турды. Оның алгырыжы јаан иттиң үзүктеп үргенине түңей башталып, теңгери күркүрегенининг ыраактагы јаңыланган табыжындый божоп турды.

Бис горилланың одожында кыймык јок туруп, оның табарарын сакып турдыбыс. Оның чачы кезикте маңдайына түжүп, кезикте атрайып турды. Ол тижин ырсайтып алып, база ла алгырды. Бис јаар бир канча алтам базала, тура түжүп, база ла алгырды. Оноң бис јаар база эмеш јууктап базала, тура түшти, калаптанып, бойының төжине согуп турды. Ол биске алгы алтам кире јууктап келди. Бу туштa мен оны өлтүре адып ийдим. Ол кижи чилеп, коркушту онтоп, көңкөрө јыгыла берди...“

Эль-Регистанның бичигени аайынча

План

1. Горилланың турлузы.
2. Јорыкчының куучыны:
а) Горилланың тыш бүдүми.

б) Улуска туштаган горилланың кылык-јаңы.
в) Горилланы өлтүргени.

Јакылта.

Колболу план тургузып алала, 3-чи јүзүннең изложение бичигер.

Кремль

Слер Москваның сыраңай ортозында турыгар. Сууның јаказында јажыл төң бар, оны әбиреде мылтык адарга эткен түңгей-түңгей тежиктерлү кызыл стене барган. Ол тежиктерден бир туштa мылтыктар адып, өштүлердиң бажына таштар тоголонып, изү смола урулып туратан... Ол бистиң ороонның төс јери—Кремль.

Кремльди үч толыкту әдип туткан. Стенелер түп-түс эмес, билдирер-билдирбес тыйрыкталып барган. Стенелердиң онойдо тыйрыкталган јерлеринде бийик башнялар бар. Башнялар кара-јажыл јабытылу. Үч толыкталып барган кажы ла стенеде јети башня бар. Башнялар ончозы башка-башка бүдүмдү: бирүзи бийик, бирүзи оноң эмеш јабыс, бирүзи сүүри, бирүзи тепкиш аайлу, бирүзи тегерик, бирүзи төрт толыкту, керек дезе он алты да толыктузы бар. Керде-марда курчаткадый болзо тузаланарга, бистиң ада-өбөкөлөрибис кезик башняларда кара суулар ла колодецтер казып салгандар. Кезик стенелерде башняларды бириктирип турган көп көңдөйлөр бар.

Эң бийик деген беш башняда беш учту Советский чолмондор тургузып салган. Кажы ла чолмонның бир учының узуны үч метр, бескези бир тоннага шыдар. Је ол чолмондор, салкын сокконду, јеңил әбирилип турат. Түште чолмондор алтын-сары өңдү болуп көрүнет, караңуйда дезе кып-кызыл болуп јаркындалат. Кажы ла чолмондо јаан электрический лампочкалар бар, оның учун олор кызыл болуп көрүнет.

Кремльдиң чолмондорының јаркыны ыраактаң көрүнет...

Кремльдиң бир башнязының—Спасский башняның төрт стенезиниң кажызында ла алтын стрелкаларлу ла цифраларлу јаан кара циферблаттар бар. Көзнөктөрдөң шаңдар көрүнет. Ол башняның ичинде узун кынјыларда буулап салган гирялар бар, ол гиряның кажызы ла бир канча пуд. Ондо ок одус шаң бар, шаңдар соготон маскалар бар. Ка-

жы ла он беш минуттың бажында Спасский баш нянын частары ойноп турат.

Кремльдиң частарының табыжы түн ортозында радио ажыра бастыра јердиң үстинде угулат.

Кремльдиң стенелериниң ары јанында, јажыл өңдү өлөң өзүп турган бийик төңниң үстинде, јолдолып барган чибилердиң ары јанында церквелердиң алтын баштары, сүреен јаан, јараш өргөлөр көрүнет.

Кремль турган төңниң чике бажында јаан өргө туры.

Бу төрт толыкту јаан тураны XIX чакта туткан. Өргөниң үстине узуны 12 метр јес шыйдам тургузып салган. Байрам күндерде ол шыйдамда кызыл мааны элбиреп турат.

Ол өргөниң эжигинин эки јанында мрамордоң эткен јалбак досколор кадап салган. Оның бирүзи „СССР-диң Верховный Соведи“, экинчизи—„РСФСР-диң Верховный Соведи“ деп бичиктү. Кижи ол элбек эжиктең јаан турага кирет. Ондо сессиялар болгондо, Советский Союзтың ла Российский Социалистический Федеративный Советский Республиканың государственный јаңының эң бийик органы иштеп јат.

Јаан ак тепкишле өргөниң ичине киреринг. Өргөдө јаан залдар бар. Јаан көзнөктөрлү залдарда сүреен јарык. Люстралар ла килең пол суркурайт.

Јаан өргөниң кезик јерлерин советский јаңның јылдарында јаңыдан јазаган. Заседаниелер өткүретен телкем, узун залдың эки јанына јаан көзнөктөр барган. Стенелери ак. Залдың учы јаар јаан балкон эдип салган. Алдында дезе отурарга эптү креслолор јергелей тургылайт, онойдо јергелей барган креслолор турган јер залдың учы јаар там ла бийиктеп барган. Ичкери јанында јараштыра килейтип салган агаштаң эткен трибуналар тургылары. Трибуналардың үстинде—улу Ленинниң сүри туры.

Јаан, јалбак көзнөктөр өткүре күн чалып, залдың ичинде не ле немелерди јарыдат. Көзнөктөрдөң город көрүнет. Мында, бу залда, албатының туткан депутаттары Верховный Советтиң сессияларында јаан учурлу государственный керектерди шүүжип, бүдүргилейт. Мында турган трибунадаң айткан куучындарды бастыра телекейдиң улустары угат. Мында Бастырасоюзный Коммунистический партияның съездтери өдүп турат. Мында Сталин куучын айдат.

Сталин! Бу кижи керегинде бис јаантайын сананып јӱредибис. Кремльде дезе Сталин јаантайын бисле коштой тургандый. Бистиҥ базып јӱрген јерле бу ла јуукта Сталин өткӧн болордоҥ маат јок. Улу Сталин бистиҥ јаныбыста, биске јуук болгоны керегинде бис сӱреен оморкоп сананадыбыс.

Кремльде Ленин јуртаган. Сталин де мында, Кремльде јуртап јат.

Мынаҥ, Кремльдеҥ, улу гений—нӧкӧр Сталин коммунизм учун бистиҥ тартыжубысты башкарат.

Н. Михайлов

План

I. Кремльдиҥ тыш бӱдӱми:

1. Кремльдиҥ турган јери.
2. Кремльдиҥ стенелери ле башнялары.
3. Кызыл чолмондор ло музыкалу час.

II. Кремльде:

1. Кремльдеги туралар.
2. Јаан өргӧ.
а) оныҥ тыш бӱдӱми,
б) Советский јаҥныҥ эҥ бийик органдарыныҥ иштейтен јери.
в) Заседаниелер өткӱретен зал.

III. Кремльде И. В. Сталин јуртап, иштеп јат.

Јакылталар.

1. Колболу план тургузыгар.
2. План аайынча Кремль керегинде куучындап беригер.

Ыраак тӱндӱкте

Тӱндӱкте соок, Тошту теҥис бар. Оны нениҥ учун Тошту теҥис деп айдып туры дезе, ондо јыл туркунына чогулып калган тоштор ло јалбак јалаҥдый тоштор кайкалап јӱрет, тошту јалаҥдар дезе, канча јӱс километрге чӧйилип барган.

Тошту теҥистиҥ јарадында ээн јерлер јадат. Бу тундра, эмезе качан де эрибес тошту јер болуп јат. Тундра—кунукчылду јер. Мында кыш сегис айдыҥ туркунына турат, јер бастыра ӧйдиҥ туркунына карла бӱркелип калган јадат. Ондо кӱн ас тийет, кыш ортозында дезе, эки айдыҥ туркунына кӱн чек көрӱнбейт.

Эки айдың туркунына тўште тўн ошкош карангуй болуп, јанғыс ла јылдыстар ла анғылу тангдак јарыдып турат. Оны тўндўк тангдак деп айдыжат, оның өңги сўреен јараш.

Је тундрада кышкыда кўн тийбей де турган болзо, јайгыда кўн тенгериде тўни-тўжиле турат. Тундрада јай кыска, эки ле айдың туркунына турат, је бу эки айдың туркунына тенгериде кўн јаантайын чалып, тўнде де ашпай јат.

Је ондо јай тўрген ödö берет. Кыш келип, база ла туман тўжўп, база ла соок тызырап келет.

Мындый соок, карлу ороондо агаштар да, ölöңдöр дö јок, мында арыш та, буудай да бўдер аргазы јок. Тундрада јанғыс ла јенгес, торбос ло морожко деп јилектинг јабызак, тыйрык-мыйрык јыраалары өзўп јат.

Тундрада не ле неме јанғыс ла јайгыда эмеш тынданат: кар кайылып, јер эрийт, суучактар ла суулар агат, јыраалар јажарат, јилектер кызарат. Кыска јайды тузаланып, јыраалардың бўрлери тўрген јайылып, јилектер тўрген быжарга менгдеп тургандый болот. Тундрага јайгыда көп куштар учуп келет. Олор мында јымыртка салып, бала базып алат.

Тундрада тындулар ас. Бистинг азыранты малыбыс тундрада чыдажып болбос эди, олордың јиир курсагы да јок болор эди. Тундрада јанғыс ла јенгесле азыранар ак-кийиктер чыдажып јўрет, олор бу јенгес те бар болгонына јöпсинип турат, ондо ондый јенгес көп. Ондо јердинг ийди көп—олор бойына курсакты јаантайын ангдап, таап јўрет.

Бехтерёвтың бичигениле

План

1. Тошту тенгис.
2. Тундра.
а) Тундрада кыш ла јай.
б) Тундрада өзўп турган өзўм.
в) Тундрада јўрген тындулар.

Јакылталар.

1. Колболу план тургузыгар.
2. Тундраның ар-бўткени ле тындулары керегинде изложение бичигер.
3. Слердинг јаткан јеригерде јыл канайда келип, канайда ödўп турганын, күннинг аайы кандый болуп турганын ла кандый өзўмдер ле кандый тындулар барын куучындап берigер.

Иван Иванович Ползунов—двигательдиҥ[1] изобретатели[2]

Бис фабрикага, заводко барзабыс эмезе олордыҥ јанынча ӧдӱп барадала, кӧзнӧктӧҥ дӧ карап кӧрзӧбис, ондо турган јӱзӱҥ-јӱӱр машиналарды ла станокторды кӧрӧрибис. Эмди бистиҥ тузаланып турган немелерди ле эбиреде кӧрӱнип турган бастыра немелерди машиналардыҥ болужыла эдип јат. Кезик машиналар бӧс согот, кезиги книгалар кепке базып чыгарат, кезиги дезе кирпичтер эдип јат... Бууныҥ кӱчиле иштеп турган маскалар јерге јоон столмолор кадагылайт, экскаваторлор јер казат, пароходтор, паровозтор, автомобильдер кош ло пассажирлер тартып јӱрет.

Бу станокторды, орудиелерди ле механизмдерди анылу машиналар јылдырып иштейт. Ондый машиналар двигательдер эмезе моторлор деп адалат.

Телекейде бууныҥ кӱчиле иштейтен баштапкы ла двигательди 1765 јылда улу орус техник Иван Иванович Ползунов таап эткен.

Иван Иванович Ползунов Уралда, горнозаводской промышленностьтыҥ тӧс јеринде, Екатеринбург[3] деп городто, 1728 јылда чыккан. Ол тушта ондо темирди ле ӧскӧ дӧ кӧп металлдарды эдип, чыгарып туратан заводтор кӧп болгон.

Кичинек Ползунов заводской школдо ӱренип турган. Школдо математика, механика, черчение, јураарын ӱренгилеп туратан, ого ӱзери, ӱренчиктер кандый бир ишке ӱренип аларга, заводко јӱрер учурлу болгон. Ползунов он тӧрт јашка једе барерде, оны Барнаулга заводко кӧчӱргендер, мында оны учураган ла ишти иштедип тургандар. Бир катап ол Петербургка мӧҥӱн тарткан обозты ӱйдежип јӱреле, кӧп немени кӧрӱп, ӱренип алган. Ползунов тӧс городтоҥ ойто Барнаулга келерде, ого офицердиҥ званиезин берген. Ол тушта казнаныҥ заводторынын бийик јамылу служащийлерин офицер дап адагылайтан. Онын кийининде јаан удабай Ползунов сананып таап алган машиназыныҥ проектин[1] бийлерине табыштырып берген. Оны Ползунов „нени ле эдерге керек болзо, бистиҥ кӱӱнибисле иштеер аргалу от машина“ деп

---

[1] Двигатель—кандый бир немени кыймыктадып, иштедип турган машина.

[2] Изобретатель—кандый бир немени бойыныҥ сӱмезиле таап эдер кижи.

[3] Эмди Свердловск.

адаган. „Бу машина казанда кайнап турган суудан чыккан кейдин ле буунын күчиле иштеер“,—деп „отту машиназы керегинде“ Ползунов бойынын проектинде бичиген.

Онойдордо, буунын күчиле машиналарды иштедер деп шүүлтени эң озо Ползунов тапкан.

Проекттин јараарын, јарабазын шиндеп көрзин деп, Петербургка ийе берген, оныҥ кийининде 1763 јылда кышкыда, кар күрттеп салган Барнаулга, машинаны тургуза ла эдерге баштазын деп јакылта келди.

Изобретатель сүүнеле, бойынын ижин эрчимдү баштай берди. Ползуновтын проекти Петербургта болгончо, ол бойынын машиназынын јаан эмес моделин[2] јазап алала, „машина иштеер, бистиҥ ижибисти јеҥилтер“ деп проектте бичигени аайынча, бүдүмчиленген. Телекейде буула иштеер эң баштапкы двигательди јазаар туштa күч керектер көп болгон, је Ползунов јана түшпей, јаан билгир ле тапкыр болуп, күч иштерди бүдүрип салган. Бу күч иш изобретательдиҥ јүрүмин де кыскарткан: тойо курсак јибей, санааркап, уйуктап болбой, бийлерле блаажып-тартыжып, шыралап јүреле, күчи чыккан Ползунов машинаны иштедерге јеткелекте, тамакты оорыдар чемет оорудаҥ оорыйла, јада калган.

1766 јылда май айда Ползуновтын үренчиктери машинаны иштедерин баштагандар, телекейде эң баштапкы двигатель иштей берген.

Бистиҥ јүрүмибисте двигатель машиналар кандый јаан учурлу болгонын, бу машиналар бистиҥ күчибисти канайда јеҥилтип тургандарын бис ончобыс билип, Иван Иванович Ползуновтын адын күндүлү адап, онына оморкоп турыбыс.

План

1. Ползуновтын проекти.
2. Буула иштейтен баштапкы машинаны јазаганы.
3. Советский албатыга Ползуновтын изобретениезининг учуры.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

---

[1] Проект—эдерге сананып алган машинаныҥ планы.

[2] Модель—кандый бир немени чын бүдүминең кичинектеде эткени.

Корзинадагы кижи

Бу керек азыйда, революциядаң озо болгон. Мен Петербургтың түрмезинең чыгала, бир канча јылдардың туркунына көрбөгөн ада-энемди көрөргө, Орёл городко келдим. Орёлдо бир канча большевиктер бар болгон. Мен олорло таныжала, олордо Костя деп јакшы ишчи бар болгонын уктым. Оны каанның башкарузы арестовать эделе, үч јыл түрмеде отурар эдип судтаган.

Костяның нөкөрлөри ого түрмеден качарга болужар деп сананып алдылар.

Је канайда качатан? Воротаны часовойлор каруулдап јат, түрмени әбиреде бийик таш чеден... Качарга сүреен күч болгон. Јайымда јүрген ле түрмеде отурган нөкөрлөри сананып турала, түрменің надзирательдери Костяны колго тудунып түрмеден бойлоры чыгарзын деп шүүштилер.

Ол керекти мынайда эткендер. Түрмеде Костяла коштой јаткан Евгеньевтиң түрмеден чыгар өйи јеткен. Ол эки јыл отурала, әмди чыгатан учурлу болгон. Ол суббот күнде божоп чыгатан болгон, пятницада дезе ол бойының немелерин салгадый корзина садып аларга түрменің начальнигинең јөп сүраган. Ого какпакту, эки замокту, өргөн, јаан корзина сүүртеп экелдилер.

Евгеньевте ол корзинага толгодый неме јок болгон. Онойдордо, онула кожо отурган нөкөрлөри бойлорының немелерин корзинага толтыра салар деп јөптөштилер. Бирүзи оның камеразына пальто, пиджак тудунып алган, ајыктанып экелди, экинчизи штанын, үчинчизи база нени де экелди. Бу экелген немелерди ончозын өргөн корзинага тыгып салдылар. Каруулчыктар корзинаны бектеп таңарга болушсын деп, Евгеньев начальниктең сурады. Корзинада түрменің немелери бар болбозын, ајарып көрзин, эртен дезе оны көндүре ле абрага алып саларга бектеп таңып салзын деп, начальник јакарды. Корзинаны таңып ийеле, камераны түнге бектеп салдылар. Нөкөрлөри корзинаны ачып, кезик немелерди оноң чыгарала, оноор Костяны сугуп, корзинаны онойдо ок таңып салдылар.

Эртен тура начальниктиң болушчызы Евгеньевти түрмеден божодорго келди.

— Унаачы келзин деп кижи ийигер—деп, Евгеньев сурады.

— Эй, Смирнов, барып унаачыны экел—деп, надзиратель айтты.

Смирнов деп надзиратель воротадан чыкты, ол өйдө түрменин жанынча јаан сагалду өбөгөн јортуп баратты.

— Эй, унаачы, вокзал јаар кижи апарар керек.

— Ыраак баратан ба? Мен ажанып аларга јанып барадым.

— Бери буры, оныҥ кийининде ажангайыҥ.

Унаачы воротаныҥ јанына јортуп келди. Евгеньев каруулчыкла кожо уур корзинаны тудунып, абрага экелип салды. Түрмеде отургандар Евгеньевти үйдежерге чыктылар.

— Јакшы болзын!—деп, Евгеньв атанарда нөкөрлөриле өзендешти.

Атана бердилер.

Эмеш ле јортуп барган кийининде Евгеньевке кандый да кыркылдууш табыш угулды. Корзина јаар энчейип тыҥдайла, сурады:

— Не болды?

— Корзинаны бир јанына антарыгар... Бажымла төмөн јадырым... Тынып болбой јадым...

Евгеньев јалтанып, унаачы јаар көрөт. Бу кижи Костяны кычыраргa болужып турган кижи эмес, чын ла унаачыныҥ бойы болды ошкош деп, ол коркып турды.

Је унаачы кайра бурылала, каткырды.

„Бистиҥ нөкөрибис эмтир“—деп, Евгеньев билип ийди.

Корзинаны өмөлөжип антарып ийдилер, каткырыжып, түрмениҥ воротазынаҥ, темир решёткадаҥ, начальниктердеҥ ле каруулчыктардаҥ ырап бардылар.

План

1. Костяны түрмеге кем, нениҥ учун отургускан?
2. Түрмедеҥ качарга нениҥ учун күч болгон?
3. Костяны нөкөрлөри түрмедеҥ канайып качырган?

Јакылта.

Табылу эрмектерле план тургузып алала, изложение бичигер.

1885 јылдагы баштапкы стачка керегинде

(П. Л. Моисеенко деп ишмекчиниҥ куучыны)

1885 јылда мен Орехово-Зуево городто Морозовтыҥ фабриказында иштегем. Фабрикада эжжи кату болгон, бо-

лор-болбос неме учун ишмекчилерден штраф алып туратандар. Директордын көзнөгинин жанынча бөрүктү өтсөң—штраф төлөттирер, казармада[1] тыныда үнденип, эрмек айтсаң—штраф төлөттирер, оромло кожондоп, эмезе чураналу өтсөң—база штраф төлөттирер. Иштеп алган жалыбысты жетире төлөбөйтөн, лавкада нени-нени бескелеп бергенде, жетире бескелебей, төгүндегилеп туратан. Күнине 16-17 частан иштеп туратаныс. Ишмекчи оорый бергенде, иштен сүрүп ийетен. Ишмекчи улустын жадын-жүрүминин айалгазы сүреен коомой болгон.

Бис эки ус кижи болгонубус: мен ле Волков. Бис канайда ла сүмеленип, казармада, фабрикада да пропаганда өткүрип туратанубус. Улус тангылаарга жуулынса, бис Волковло кандый ла газетти, керек дезе өткөн дө жылдын газедин алып алатанубус. Кезикте газеттин буквазынын бажын төмөн эдип тудуп алала, оны кычырып турган улус болуп туратаныс. Чынын алза, бис газетти кычырбай, торт өскө неме керегенде куучындайтанубус: „Мындый уур айалгада канча кире чыдажып жадатанубус? Бистин фабрикаңын ээзи бистин күчибисти жип жат ине“. Ишмекчилер ончозы угуп, жаңыс ла кайкажып туратандар: „Газетте кандый жакшы бичилген! Сен, Анисимыч, карангуйда буквалардыканайда көрүп турын? Сенин көзин кискенин көзиндий болгон бо?“ Мастер келип, ончозын ишке айдабаганча, мынайда айдып туратанубус.

Бисте стачка башталган. Сегис муң кижи, бир кижи чилеп, ижин токтодып ийдилер. Фабрика иштебей барды. Начальниктер тургуза ла жуулыжып келди. Губернаторлор солдаттарды ла казактарды алдыртып экелди.

Бир катап көрүп турзам, ишмекчилер ле солдаттар жүгүрижип келетти, солдаттар ишмекчилерди өлтүрип турды... Менин көзим кандала берди. Солдаттар јаар тап эдип, барјок үнимле кыйгырдым: „Бойыгардын улузыгарды өлтүрип турыгар ба?“ Солдат дезе талайып келеле, сыранай ла менин төжиме жыдала сайды. Мен кыска тере тонду болгом, мылтыкты оның колынаң ушта соголо, чачып ийдим. Мылтыктын кындагы сынып, чачыла берди, солдатты ийде салып ийеле, база ла кыйгырдым: „Карындаштарыгарды өлтүрип турганыгар ба? Бойыгардын улустарыгарды өлтүрип жадыгар ба?“ Менин кыйгымнаң солдаттар кайра болды.

[1] Казарма—ишмекчилер жаткан жаан тура.

Је оның кийининде солдаттар стачканы ошкош ло јаба базып салды. Фабриканттар дезе ишмекчилердиң јадыныңг айалгазын оноң кату эдип салды.

Энгирде казармада чечинеримде, төжимде чамчама јаба кан кадып калтыр. Э-э, онызы мени јыдала сайганы... Шыркамда кан кадып калтыр. Качан мени јыдала сайарда, мен сеспегем...

План

1. Морозовтыңг фабриказындагы ишмекчилердиң јадыны.
2. Моисеенко ло Волковтыңг пропаганда өткүргени.
3. Ишмекчилердиң стачказы.
4. Моисеенконыңг јалтанбазы.

Јакылта.

План тургузып алала, үчинчи јүзүннең эдип изложение бичигер.

Минин ле Пожарский

Нижний Новгородто јаткан коjойымдар ла граждандар төрөлин корыырга туруп чыккан. Коjойымдар, анчадала оок садучылар ла ремесленниктер, поляктарга кыстадып турган: поляктар тушинецтерле кожо городторды алып, тоногылап турган. Саду токтоп, өскө ороонның поволжский коjойымдарла саду эдип турган садучылары Московский государствого келбей баргандар.

Көдүрилип чыккан түймеенди Нижний Новгородтың малла садыжачызы сагышту ла-эрчимдү коjойымы Минин башкарган. Өскө дө улус база ондый болзын деп некеп турган. Ол Нижний Новгородто јаткан улусты јууп алала, Москваны јайымдайтан черү јуурга бойының јөөжөзининг үчинчи үлүзин берзин деп, улуска айдып турган.

Нижний Новгородто јаткан улус бойының керектерин бүдүрерге ундуп, төрөлин корыырга туруп чыккандар. Көп акча јууп алала, акчага черү јепсеп алгандар. Јаңыс ла јакшы полководец табатаны артып калган, Минин оны таап алган.

Нижнийден ыраак эмес jерде бойының имениезинде Пожарский jуртап jаткан.Ол поляктарга шыркаладала, шырказын эмдедип jаткан. Келип, черүни башкарзын деп, Пожарскийге элчи ийгилеген. Төрөлин корыйтаны оның ак-чек

ижи деп бодоп, Пожарский черўни башкарарга јöбин бере-ле, бўдўмчилў болушчы сураган. Пожарскийдиң јöбиле Мининди оның болушчызы эдип туткандар.

Черўни јаңыс ла јууп алар эмес, оны јуу-јепселле јакшы шыйдып алар керек болгон. Ол öйдö улус куйак кийип алала, јууга барар учурлу болгон. Ол куйак чамча кеберлў болуп јат, оны оок темир тегеликтердең эдип туратан: ондый куйак кыймыктанарга чаптык этпей, согултадаң корып туратан. Кезикте тöжине јалбак темир лат (панцырь) кийип јўретен. Бажына дезе шлем деп темир бöрўктер кийип алатандар.

Мылтыктар ончозында эмес болгон, је кажы ла јуучылда ок-јаа ла кылыш бар болгон. Мылтык-јепселдеҥ öскö јуучылдарга јакшы аттар керек болгон. Минин акча-јööжöни јууп, Пожарскийдиң черўзин не ле керектў немеле јеткилдеп салган.

Пожарский черўзиле Нижний Новгородтоҥ чыгып, Ярославльге једеле, черў јууган. Ого туш-башка јердең орус улус келип, кожулып турган. Пожарскийдиң черўзи кўнўҥ ле көптöп турган. Ол Москва јаар ичкерилеп барган. 1612 јылда јайгыда Пожарский Москвага једип, оны курчап алган.

Курчаткан поляктарга болужарга гетман Хоткевичке баштаткан черў келеткен. Пожарский көп мылтык-јепсел ле азык-тўлўк экелеткен. Олорго Кремльге кирерге келишкен болзо, Пожарскийдиң айалгазы коомойтый берер эди. Поляктарды ачанага бастырып аларга санаҥгандар.

22 августта 1612 јылда Хоткевич Москва сууны Девичий монастырьдың јанынаҥ кечип чыккан.

Коркушту тартыжу баштала берген. Хоткевич Пожарскийге табарарда, ол бастыра кўчиле коруланып турган.

Поляктар Кремльдиң јанында турган. Олорды Москва сууны кечирбей тудар керек болгон. Согуш кере тўжине öткöн, эҥирге јетире кем де јеҥў алып болбогон. Онойдордо, Минин Пожарскийдең сураган: „Меге бир полк улус бер, мен олорды согушка бойым апаратам“. „Кемди аларга јадың, талдап ал“—деп, Пожарский карузын берген. Минин черўниҥ эҥ ле јакшыларын талдап алала, олорло Москва сууның ол јанында турган Хоткевичке табарган. Эртен турага јетпей, Минин Хоткевичти јеҥип алган, Хоткевич тескерилеп барган. Хоткевичтиҥ арткан черўзи качып барган.

Хоткевич јеңдирген кийининде Кремльде отурган поляктар олјого кирип, олорды өлтүрбей божодып ийзиндер деп сурагандар. Олорды божодып ийерде, Кремльдең јүре бергендер.

Албаты ийде-күчти најылыкту бириктирип, Москваны коруп алгандар.

План

I. Албатының ополчениези:

1. Нижний Новгородто јайымдаачы движение.
2. Мининниң учуры.
3. Пожарский—ополченииниң башчызы.
4. Ополчение мылтык-јепселле јепсенгени.

II. Москва јаар поход эткени:

1. Ярославльда јуулашканы.
2. Поляктарга болуш.
3. Хоткевич Москва сууны кечкени ле согуштың башталганы.
4. Кере түжине согуш болды.
5. Мининниң јалтанбазы ла Хоткевичти јеңгени.
6. Поляктар јүрүмин корулазын деп сурагылайт.

Јакылта.

Колболу план тургузып алала, онын баштапкы бөлүгине изложение бичигер.

Тарас Шевченко

Украинада, Днепрдиң бийик јарадында, памятник туры: ол Тарас Шевченконың—Украинский улу поэт-революционердиң сөөги.

Тарас Григорьевич Шевченко украинский бай помещиктиң крепостной крестьянини болгон. Ол 1814 јылда чыккан. Тарас тогус јашту болордо, онын энези јада калган. Энези јада калган кийининде, эки јыл бололо, адазы јада калган. Тарас ада-энези јок болуп, өскүс артып калган.

Тарас бойы пастух болгон, он беш јашка једе берерде, оны помещиктиң айбызына јүретен уулчак эдип алган.

Тарас јураарын сүрекей сүүйтен. Ол үренерге күүнзеп турган, је үредүниң ордына баринниң канзазына таңкы азып, онын сапогын арчып ла кандый ла айбыга јүрерге келижетен.

Калју помещик уулчакты јуратырбай, молярный керекке ўредерге берип ийген. Атту-чуулу орус художниктер Шевченконың таланчтына ајару салып, оны помещиктең садып алала, јајымга божодып ийгендер. Шевченко јураарга ўренетең Академияга кирип, јурукчы болуп алган. Ол өйдө ондо өскө талант ачылган: ол стихтер бичиир болды.

Шевченко бойының јакшынак стихтеринде—„Думаларда"—украинский крестьяндардың уур јўрўми керегинде, Украинаны каанның јаңы базынып турганы керегинде бичип турган. Бойының омок шўўлтези керегинде—төрөл Украинаны јајымдаары керегинде шўўлтезин бойының стихтеринде јажырбай айдатан. Украинаның бастыра албатызы Шевченконың стихтерин кўўнзеп кожоңдоп ло угуп туратан.

Шевченко Киевтиң јанына јадып алала, Киевский университетте јурук јураарының ўредўчизи болорго сананган. Бойының најыларының кичеегенининг шылтузында ол амадузына једип алды. Је Шевченко революционный стихтер бичиген учун оны каанның башкарузы арестовать эткен. Оны јаргылајла, 1847 јылда Оренбургский губернияда Орский крепостько рядовой солдат эдип, 10 јылга ийе берген. Оренбургта Шевченко јуруктар јураган учун оны ыраактагы Новопетровский шибееге ийгендер. Поэтти јаргылаган приговордо I Николај каан бойының колыла бичиген: „Сўрекей шиңжўде тудулар учурлу, нени да бичитпес, јуратпас".

Шевченконы јајымга 1857 јылда божоткон. Он јылдың туркунына поэт јажытту иштеген, бичип турган стихтерин сапогының кончына сугуп туратан. Је ол бойының албатызына бўдўмчилў болуп арткан. Тарас Шевченко 1861 јылда өлгөн. Је керек дезе, Шевченко өлгөн дө кийининде узак болуп, 1914 јылда, калганчы орус каан II Николај украинецтерге бойының улу поэдининг чыккан күнинең јўс јылдыгын байрамдаарга бербеген.

Эмди бистиң СССР-де албаты нак, јајым билелў јуртап јат. Бис бастыра национальностьтордың улу художниктеринің произведениелерин тўңей баалап ла ўренип јадыбыс.

Фашисттер бистиң улу поэттиң сööги јаткан јерди кезек өйгө олјолоп алала, оны электеп, айландыра турган немелерди коскорып, чачып салгандар. Бис олордың мынајда эткен шогын качан да таштабазыбыс.

Хоткевич јеҥдирген кийининде Кремльде отурган поляктар олјого кирип, олорды өлтүрбей божодып ийзиндер деп сурагандар. Олорды божодып ийерде, Кремльдеҥ јүре бергендер.

Албаты ийде-күчти најылыкту бириктирип, Москваны коруп алгандар.

План

I. Албатыныҥ ополчениези:

1. Нижний Новгородто јайымдаачы движение.
2. Мининниҥ учуры.
3. Пожарский—ополченииниҥ башчызы.
4. Ополчение мылтык-јепселле јепсенгени.

II. Москва јаар поход эткени:

1. Ярославльда јуулашканы.
2. Поляктарга болуш.
3. Хоткевич Москва сууны кечкени ле согуштыҥ башталганы.
4. Кере түжине согуш болды.
5. Мининниҥ јалтанбазы ла Хоткевичти јеҥгени.
6. Поляктар јүрүмин корулазын деп сурагылайт.

Јакылта.

Колболу план тургузып алала, оныҥ баштапкы бөлүгине изложение бичигер.

Тарас Шевченко

Украинада, Днепрдиҥ бийик јарадында, памятник туры: ол Тарас Шевченконыҥ—Украинский улу поэт-революционердиҥ сөөги.

Тарас Григорьевич Шевченко украинский бай помещиктиҥ крепостной крестьянини болгон. Ол 1814 јылда чыккан. Тарас тогус јашту болордо, оныҥ энези јада калган. Энези јада калган кийининде, эки јыл бололо, адазы јада калган. Тарас ада-энези јок болуп, өскүс артып калган.

Тарас бойы пастух болгон, он беш јашка једе берерде, оны помещиктиҥ айбызына јүретен уулчак эдип алган.

Тарас јураарын сүрекей сүүйтен. Ол үренерге күүнзеп турган, је үредүниҥ ордына баринниҥ каҥзазына таҥкы азып, оныҥ сапогын арчып ла кандый ла айбыга јүрерге келижетен.

Калју помещик уулчакты јуратырбай, молярный керекке ўредерге берип ийген. Атту-чуулу орус художниктер Шевченконың таланчтына ајару салып, оны помещиктең садып алала, јајымга божодып ийгендер. Шевченко јураарга ўренетең Академияга кирип, јурукчы болуп алган. Ол өйдө ондо өскө талант ачылган: ол стихтер бичиир болды.

Шевченко бойының јакшынак стихтеринде—„Думаларда"—украинский крестьяндардың уур јўрўми керегинде, Украинаны каанның јангы базынып турганы керегинде бичип турган. Бойының омок шўўлтези керегинде—төрөл Украинаны јајымдаары керегинде шўўлтезин бойының стихтеринде јажырбай айдатан. Украинаның бастыра албатызы Шевченконың стихтерин кўўнзеп кожондоп ло угуп туратан.

Шевченко Киевтиң јанына јадып алала, Киевский университетте јурук јураарының ўредўчизи болорго сананган. Бойының најыларының кичеегенининг шылтузында ол амадузына једип алды. Је Шевченко революционный стихтер бичиген учун оны каанның башкарузы арестовать эткен. Оны јаргылајла, 1847 јылда Оренбургский губернияда Орский крепостько рядовой солдат эдип, 10 јылга ийе берген. Оренбургта Шевченко јуруктар јураган учун оны ыраактагы Новопетровский шибееге ийгендер. Поэтти јаргылаган приговордо I Николај каан бойының колыла бичиген: „Сўрекей шинжўде тудулар учурлу, нени да бичитпес, јуратпас".

Шевченконы јајымга 1857 јылда божоткон. Он јылдың туркунына поэт јажытту иштеген, бичип турган стихтерин сапогының кончына сугуп туратан. Је ол бойының албатызына бўдўмчилў болуп арткан. Тарас Шевченко 1861 јылда өлгөн. Је керек дезе, Шевченко өлгөн дө кийининде узак болуп, 1914 јылда, калганчы орус каан II Николај украинецтерге бойының улу поэдининг чыккан кўнинең јўс јылдыгын байрамдаарга бербеген.

Эмди бистиң СССР-де албаты нак, јајым билелў јуртап јат. Бис бастыра национальностьтордың улу художниктеринің произведениелерин тўнгей баалап ла ўренип јадыбыс.

Фашисттер бистиң улу поэттиң сööги јаткан јерди кезек өйгө олјолоп алала, оны электеп, айландыра турган немелерди коскорып, чачып салгандар. Бис олордың мынајда эткен шогын качан да таштабазыбыс.

План

1. Тарас Шевченконың бала тужы.
2. Шевченко журукчы.
3. Шевченконы крепостной болуп жүреринең жайымдаганы.
4. Шевченко—поэт.
5. Каанның жаңы оны арестовать эткени.
6. Эмди бастыра национальностьтордың журукчылары, писательдери, поэттери кандый айалгада иштегилейт?

Жакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Арбачының жүрүминең

Арбачы деп бала өскөн,
Ада-энези жокту жаткан.
Арбачының ада-энези
Акту күчин байларга берген,
Арып жүрүп тапкан курсагыла
Жаңыс кызын эркелеп азыраган.
Арбачы жобош, уккур да болгон,
Карангуйда жылдыстый көзи суркураган.
Ачап байдың адаркак көзи
Оны жастыра көрбөй тапкан.
Жабы бай сагалын сыйманды,
Жакшыркап мынайда айтты:
„Алты жашту уулыбыска
Арбачыны кудалаза кайдар?
Жалы жокко кулданарга
Жалчы биске качан да болор!
Жаанап келзе, уулыбыс
Бойын билгей журтайтанын,
Жарашты мен алатам дезе,
Жаткан журттаң табарыс!..
Жабы бай онойдо айдала,
Арбачыны кудалап атанды.
Алымга кыстаткан ада-энези
Жаңыс кызын берип ийди...
Арбачы көркий кызычак
Ада-жаштаң келин болды.
Ачулу күндерди откурип,
Ыйлап, базып жүрер болды.

Амыры јоктоң иштенип,
Арка мойыны сыстады.
Кыштың соок күндеринде
Кату иштерди бүдүрет,
Јайдың јаңмырына бастырып,
Јаланда кой кабырат.
Айлар айланып өтти,
Јылдар јылыжып короды.
Арбачының јылјыр апшыйагы
Бир эмештең јаанады.
Оны көргөн Арбачы
Бойында сүүнип турды.
Качан түбинде барала,
Корон болорын билбей,
Мынайда сананып јүрди:
„Апшыйагым чыдап келзе,
Албатыга түнеј ырысту јуртты
Менле кожо ол јуртаар,
Өбөгөним өзүп јааназа,
Өмө болуш меге болор".
Је барбак сагалду эчкичек
Боро бөрүден бүткен.
Азузы коронду бөрүлер
Бала бөрүзин үреттилер.
— Јаңыс бүткен уулыбыс,
Јаражың сениң күүк ошкош,
Јылаңаш јоктуның кызыла
Јажына јуртаарга сананба!..
Чындап ла Арбачыны сүрзебис,
Чынаркап бисле јаргылажатан
Чыдажар кижи олордо јок.
Оны јандыра сүрүп ийели,
Күүниң јеткен јаращы
Күмүжис кысканбай алып берели!
Арбачының јокту адазы
Јаргылажарга бисле күчи јетпес."
Јабы бай бойының уулын
Онойдо јазап сөстөди.
Арбачы јокту көркийди
Ачуга түжүрип јандыргылады.
Ада-энениң јуртына
Арбачы ойто јанып келди.

План

1. Тарас Шевченконың бала тужы.
2. Шевченко журукчы.
3. Шевченконы крепостной болуп жүреринең жайымдаганы.
4. Шевченко—поэт.
5. Каанның жаңы оны арестовать эткени.
6. Эмди бастыра национальностьтордың журукчылары, писательдери, поэттери кандый айалгада иштегилейт?

Жакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Арбачының жүрүминең

Арбачы деп бала өскөн,
Ада-энези жокту жаткан.
Арбачының ада-энези
Акту күчин байларга берген,
Арып жүрүп тапкан курсагыла
Жаңыс кызын эркелеп азыраган.
Арбачы жобош, уккур да болгон,
Каранғуйда жылдыстый көзи суркураган.
Ачап байдың адааркак көзи
Оны жастыра көрбөй тапкан.
Жабы бай сагалын сыйманды,
Жакшыркап мынайда айтты:
„Алты жашту уулыбыска
Арбачыны кудалаза кайдар?
Жалы жокко кулданарга
Жалчы биске качан да болор!
Жаанап келзе, уулыбыс
Бойы билгей журтайтанын,
Жарашты мен алатам дезе,
Жаткан журттаң табарыс!..
Жабы бай онойдо айдала,
Арбачыны кудалап атанды.
Алымга кыстаткан ада-энези
Жаңыс кызын берип ийди...
Арбачы көркий кызычак
Ада-жаштаң келин болды.
Ачулу күндерди откурип,
Ыйлап, базып жүрер болды.

Амыры јоктоң иштенип,
Арка мойыны сыстады.
Кыштың соок күндеринде
Кату иштерди бүдүрет,
Јайдың јаңмырына бастырып,
Јаланда кой кабырат.
Айлар айланып өтти,
Јылдар јылыжып короды.
Арбачының јылјыр апшыйагы
Бир эмештең јаанады.
Оны көргөн Арбачы
Бойында сүүнип турды.
Качан түбинде барала,
Корон болорын билбей,
Мынайда сананып јүрди:
„Апшыйагым чыдап келзе,
Албатыга түнеи ырысту јуртты
Менле кожо ол јуртаар,
Өбөгөним өзүп јааназа,
Өмө болуш меге болор".
Је барбак сагалду эчкичек
Боро бөрүдең бүткен.
Азузы коронду бөрүлер
Бала бөрүзин үреттилер.
— Јаңыс бүткен уулыбыс,
Јаражың сениң күүк ошкош,
Јылаңаш јоктуның кызыла
Јажына јуртаарга сананба!..
Чындап ла Арбачыны сүрзебис,
Чынаркап бисле јаргылажатан
Чыдажар кижи олордо јок.
Оны јандыра сүрүп ийели,
Күүниң јеткен јарашты
Күмүжис кысканбай алып берели!
Арбачының јокту адазы
Јаргылажарга бисле күчи јетпес."
Јабы бай бойының уулын
Онойдо јазап сөстөди.
Арбачы јокту көркийди
Ачуга түжүрип јандыргылады.
Ада-эненің јуртына
Арбачы ойто јанып келди.

Канча јылга јоголткон күчин
Кемнең некеерин билбей јүрди.
Учы-учында сананып,
Јайзаңга једип комудады,
Јабы байга иштегенин
Јажырбай ончозын айтты:
— Айбызын јакшы укканым учун
Айылынаң чыгара сүрди,
Ижин јакшы бүдүретем,
Ийтке түңгейлеп, „чык“ деди.
Јалымды кайдаң алатам,
Јааным, меге айдыгар,
Јабы байды менің учун,
Јаза көмөлөп, үредип көригер.
Оны јайзаң угала,
Јаагы айрылгадый каткырды.
— Јабы байды јамандап турала,
Јардыңа чыбык тийбезин!..
Јокту бойы Арбачы
Јайзаңнаң болуш албады.
Кайыжып јаткан ак јалаңды
Кайра да көрбөй кечире басты.
Јайа тутқан ак шаңкыдый
Ак чакпынду сууга јетти.
Эки колын өрө көдүрип,
Кайра бурулып кекенип айтты:
— Кан ичеечилер сакыгар,
Бистиң ырыс бир тушта келер!
Канча муңнаң кыйналгандар
Слердиң өлүмди сакып јадылар.

П. Кучияк

План

1. Арбачыны кудалаганы.
2. Арбачының ижи.
3. Арбачыны јандырганы.
4. Арбачы кемнең де болуш албаганы.
5. Арбачының некегени.

Јакылта.

Бу стихотворениени бөлүктерге бөлүп, кажы ла бөлүкке бажалык беригер; стихотворениеңиң цытаттарыла тузаланып, изложение бичигер.

Уфаның јанында болгон јууда

Уфа деп городко табару әдердиң алдында эки күн озо Фрунзе, Чапаев ле Фёдор автомобильле келгендер. Олор айалгалардың аайынча чыгарга, табару әдерге кандый аргалар барын билерге ле бойлорының ийде-күчтерин база катап көрөргө тургуза ла совещание јуудылар.

Орой эңирде актардаң качып келген ишмекчини штабка экелдилер. Таң эртен тура эки офицерский батальон ло Каппелевский полк слерге табару әдерге белетенип туры деп ол ишмекчи айткан. Олор кызылдардың полкторын эки башка бөлүй соголо, курчап, бойлорының түндүк јанындагы черүлериниң болужыла кызылдарды јоголторго тургандар. Качып келген кижи бойы уфимский заводтың ишмекчизи болгонын, советский јанга күүнзеп, бойының нөкөрлөрин јеткерден аргадап аларга, өлүмнең де коркыбай кызылдарга качып келдим деп чертенип турды. Өштүлер табаруга белетенип турганын ол ишмекчи совещание болуп турган турада иштеп турала укkан. Ишмекчи чын укканымды айттым деп чертенип турды. Ого бистиң улус бүдүп-бүтпей тургандар. Кандый да болзо, табаруны азыйда темдектеген өйдөң бир час оройтып баштаар деп шүүштилер. Эбиреде каруулды тыңыттылар. Актарга удура адарга бир канча пулемёттор коштылар.

Бистиң улуска түн сүреен узак өдүп туры деп билдирди. Командирлер өткөн түнде сүрекей чылаган да болзо, бу түнде чек уйуктабагандар. Ишмекчиниң айтканын јуучылдарга ончозына јарлап ийгендер. Өштүнің табарузын кайра согорго, ончозы белен турдылар. Актар табаруны баштадылар...

Офицерский батальондор ло Каппелевский полк үн чыгарбай, мылтык-јепселдерин шыңыратпай, араайынаң-араайынаң келеттилер... Актардың черүлери јаан јалана толо бердилер. Олор бистиң улуска кенетийин табарып, уйкуда улусты ончозын адып, јыдалап өлтүрер деп санангандар болгодый.

Јуу-согуш коркушту болгон... Актардың батальондоры сыранай ла јууктап келерде, бистиң ондор тоолу пулемётторыс бир унда аткылай бердилер... Актар ээчий-деечий јыгылып турдылар. Кызыл јуучылдар окоптордоң, кичинек оролордоң чыга јүгүрип, ичкери тап эттилер. Актардың өлтүрткен солдаттары јергелей јаттылар, куды чыккан кап-

Канча јылга јоголткон күчин
Кемнең некеерин билбей јүрди.
Учы-учында сананып,
Јайзанга једип комудады,
Јабы байга иштегенин
Јажырбай ончозын айтты:
— Айбызын јакшы укканым учун
Айылынаң чыгара сүрди,
Ижин јакшы бүдүретем,
Ийтке түңгейлеп, „чык“ деди.
Јалымды кайдаң алатам,
Јааным, меге айдыгар,
Јабы байды мениң учун,
Јаза көмөлөп, үредип көригер.
Оны јайзаң угала,
Јаагы айрылгадый каткырды.
— Јабы байды јамандап турала,
Јардыңа чыбык тийбезин!..
Јокту бойы Арбачы
Јайзаңнаң болуш албады.
Кайыжып јаткан ак јалаңды
Кайра да көрбөй кечире басты.
Јайа тутқан ак шаңкыдый
Ак чакпынду сууга јетти.
Эки колын өрө көдүрип,
Кайра бурулып кекенип айтты:
— Кан ичеечилер сакыгар,
Бистиң ырыс бир тушта келер!
Канча мунғнаң кыйналгандар
Слердиң өлүмди сакып јадылар.

П. Кучияк

План

1. Арбачыны кудалаганы.
2. Арбачының ижи.
3. Арбачыны јандырганы.
4. Арбачы кемнең де болуш албаганы.
5. Арбачының некегени.

Јакылта.

Бу стихотворениени бөлүктерге бөлүп, кажы ла бөлүкке бажалык беригер; стихотворениениң цытаттарыла тузаланып, изложение бичигер.

Уфаның јанында болгон јууда

Уфа деп городко табару әдердиң алдында әки күн озо Фрунзе, Чапаев ле Фёдор автомобильле келгендер. Олор айалгалардың аайынча чыгарга, табару әдерге кандый аргалар барын билерге ле бойлорының ийде-күчтерин база катап көрөргө тургуза ла совещание јуудылар.

Орой әңирде актардаң качып келген ишмекчини штабка әкелдилер. Таң эртен тура әки офицерский батальон ло Каппелевский полк слерге табару әдерге белетенип туры деп ол ишмекчи айткан. Олор кызылдардың полкторын әки башка бөлүй соголо, курчап, бойлорының түндүк јанындагы черүлериниң болужыла кызылдарды јоголторго тургандар. Качып келген кижи бойы уфимский заводтың ишмекчизи болгонын, советский јаңга күүнзеп, бойының нөкөрлөрин јеткерден аргадап аларга, өлүмнең де коркыбай кызылдарга качып келдим деп чертенип турды. Өштүлер табаруга белетенип турганын ол ишмекчи совещание болуп турган турада иштеп турала укkан. Ишмекчи чын укканымды айттым деп чертенип турды. Ого бистиң улус бүдүп-бүтпей тургандар. Кандый да болзо, табаруны азыйда темдектеген өйдөң бир час оройтып баштаар деп шүүштилер. Эбиреде каруулды тыңыттылар. Актарга удура адарга бир канча пулемёттор коштылар.

Бистиң улуска түн сүреен узак өдүп туры деп билдирди. Командирлер өткөн түнде сүрекей чылаган да болзо, бу түнде чек уйуктабагандар. Ишмекчиниң айтканын јуучылдарга ончозына јарлап ийгендер. Өштүниң табарузын кайра согорго, ончозы белен турдылар. Актар табаруны баштадылар...

Офицерский батальондор ло Каппелевский полк үн чыгарбай, мылтык-јепселдерин шыңыратпай, араайынаң-араайынаң келеттилер... Актардың черүлери јаан јалаңа толо бердилер. Олор бистиң улуска кенетийин табарып, уйкуда улусты ончозын адып, јыдалап өлтүрер деп санангандар болгодый.

Јуу-согуш коркушту болгон... Актардың батальондоры сыранай ла јууктап келерде, бистиң ондор тоолу пулемётторыс бир унда аткылай бердилер... Актар ээчий-деечий јыгылып турдылар. Кызыл јуучылдар окоптордоң, кичинек оролордоң чыга јүгүрип, ичкери тап эттилер. Актардың өлтүрткен солдаттары јергелей јаттылар, куды чыккан кап-

пелевецтер качып jўгўрдилер, бистиҥ улус олордыҥ кийинниҥ канча беристеге сўрўшкендер...

Д. Фурмановтыҥ бичигени аайынча

План

I. Командирлердиҥ совещаниези.

1) Фрунзениҥ ле Чапаевтиҥ келгени.
2) Совещание jууганы, совещаниениҥ задачазы.

II. Актардаҥ качып келген ишмекчи.

1) Эртен тура табару болоры керегинде ишмекчиниҥ айтканы.
2) Бистиҥ командование актардыҥ табарузына удурлажарга белетенгени.

III. Эртенги кўнде.

1) Каппелевецтердиҥ табарузы.
2) Актарды пулемётторло аткылаганы.
3) Jеҥў.

Jакылталар.

1. Колболу план тургузыгар.
2. „Каппелевецтер табарганы“ ла „актарды пулемётторло аткылаганы“ деп бажалыкка изложение бичигер.

Фрунзе

Фрунзе Украинадагы ла Крымдагы черўлердиҥ командующийи болгон. Ол ӧйдӧ Махноло база оныҥ отрядтарыла тартыжу болуп турган. Бай крестьяндар Махнонын jаны jаар тартылып турган учун тартыжу кўч болуп, узак ӧйгӧ улалган. Махнонын тӧс ийде-кўчин ўзерге Фрунзе тыҥ белетенип, согуш болуп турган jерге бойы барган.

Махноло тартыжып турган черўниҥ штабы К. jуртта турган. Бу jурттаҥ jирме бериште кире jерде М. деревне турган; ол деревнеде бистиҥ де, Махнонын да черўзи jок болгон.

К. деревнениҥ крестьяндары кемниҥ jаны jаар тартылып турганын билерге керек болгон. Фрунзе эртен тура бойыла кожо адъютант ла эки ординарецти алала, кайучы болуп барган. Айас кўн болгон. Фрунзе деревнеге киргелекте кӧрзӧ, деревнеде ӧштўлер бары билдирбей турган. Jе деревнеге киреле, военный часть бар болгонын кӧрўп ийген. Фрунзе jортуп келеле, туранын карымында чук отургылап алала, мылтык-jепселдерин шыйдып отурган улустыҥ jанына адын токтодып ийди.

Бу махновский часть болгоны Фрунзеге јарт болды. Оромдо телчип базып јўрген махновский солдаттар озо баштап нени де сеспеген, оның кийининде ајыктанып, мылтыктарын алды.

— Туш башка маңтадыгар!—деп, Фрунзе бойының улустарына јакарды.

Бойы адын бура согуп, маңтада берди.

— Бу кызылдардың командующийи!—деп, кыйгы оның кийининең угулды.

Деревнеден барала, јакшы билбес јолго чыгып келеле, кийининең актар сўрўжип келеткендерин Фрунзе билип ийди. Кайра көрзö, таң атту төрт кижи сўрўжип келеткен эмтир. Фрунзенин минип алган ады сўрекей јўгўрик ат болгон. Ат торт ло учун бараткандый болды. Ого једижип болбос деп, Фрунзе иженип турган. Је махновецтердиң минип алган аттары база коомой аттар эмес болгон. Махновецтер маңтадып, Фрунзенин кийининең аткылап турды.

Октор сыгырыжып турды, Фрунзе ле махновецтердиң ортозы јууктап келди. Оның минип алган адының маңы араайлап турганын Фрунзе сезип ийди. Адын ајыктап көрзö, оның мойынынаң кан агып турган эмтир: ок мойынының терезин сыйра согуп, ödö берген эмтир. Махновецтер јууктап келеткендер, Фрунзе мылтыктаң јакшы адатан. Мылтыгын алып, атка јаба јадып, маң бажына эки катап адарда, сўрўжип келеткен улустың бирўзин адынаң аңтара адып ийди.

Арткан ўч махновец Фрунзени сўрўжип келгенче болды, Фрунзенин ады маңын там ла араайладып баратты. Оноўдордо, ол адынаң тўрген тўжўп алала, једижип келеткен махновецтерди удура аткылады. Экўзин адынаң аңтара атты. Олордың ўчинчизи адынаң база тўжўп алды. Фрунзе адына минип алала, оноң ары маңтатты. Адынаң тўшкен махновец Фрунзени канча-канча катап адып, оның оң колын öткўре адып ийди.

Фрунзени аткан махновец адына минип, бир канча öйгö оның кийининең маңтатты. Је јаңыскан артып калала, јалтанып, сўрўшпей токтоп калды.

Фрунзе узак маңтатты, је оң јанында агып јаткан суучакты көрölö, ого јортуп келип, аттаң тўжўп, бойының ла адының балузын јунуп алды. Ол ок öйдö суунын ол јанында кандый да кижи оны адарга шыкап турганын көрўп ий-

ди. Мылтык адылгалакта Фрунзе оны адарга турган кижиниҥ тӧжинде кызыл значокты көрӧлӧ, кыйгырды:

— Бу мен!

Оны адарга турган кижи Фрунзениҥ ординарецтериниҥ бирӱзи болгон. Фрунзени ол махновец деп бодогон эмтир.

В. В. Куйбышев

План

1. Украинада Махноло тартыжу.
2. Фрунзе кайучы болуп јӱргени.
3. Деревнеде. Махновецтер!
4. Командующийдиҥ кийининен сӱрӱшкени.
5. Шыркалаткан Фрунзе сууда.
6. Фрунзени ординарези адарга сананганы.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Кайуга Фрунзеле кожо барала, оноҥ бойыныҥ командирин махновец деп бодогон ординарец карындажына письмо бичип турган эдип, изложение бичигер.

Кӱнчыгышта

Гражданский јууныҥ учы болгон. Советский ороон бойыныҥ калганчы коркушту ӧштӱзин—Врангельди кайра сӱрӱп турган.

Баштап Атту јӱретен черӱниҥ отряды ӧштӱниҥ кийининен сӱрӱжип, Отрада деп деревнени алып алгандар. Ӧштӱ сӱрдирген. Атту черӱниҥ командирлери Ворошиловко ло Будённыйга баштадып, керектердиҥ аайына чыгарга, деревнеде бир турага јуулышты.

Тышкары кенетийин кыйгы, мылтыктыҥ табыжы, тибирт угулды. Ончозы тышкары чыгып, тепкишке туруп көрзӧ, деревнениҥ јалбак оромы ээн эмтир. Јӱк ле деревнениҥ учында таҥ атту улус ары-бери ӧдӱжип турганы көрӱнип, мылтыктыҥ табыжы угулып турды. Сакыбас ӧйдӧ ак кавалеристтер бистиҥ черӱниҥ линиязын ӧдӱп келген ошкош.

Бистиҥ улустыҥ тоозы јирме-одус ла кире болгон. Будённый адына минип алала, бу улусла кожо кайучы болуп, јаан оромло барбай, ӧбиреде баргылады. Ворошилов штабта база артпады. Јаҥыскан деревнениҥ ортозыла адыш болуп турган јер јаар барды.

Туура барган оромноң онын јолын тозуп, таң атту бүткүл эскадрон кенетийин чыгып келди. Маңтап бараткан адын Ворошилов бачым токтодып болбоды. Ол өштүлердиң ортозына кире конды. Тууразынаң тижин ырсайтып алган тосток көстү врангелец келеткенин ол көрүп ийди. Јыдалу казак Ворошиловты тозуп алала, ого удура тап этти.

Ворошилов оң колыла мылтыктың кабынаң тудуп, сол колыла аттың тискинин тартты. Онын јуучыл нөкөри командаңы тургуза ла билип ийди. Ол өштүни чапчып, тижиле тиштеп, онын темдектеп алган согултазына чаптык эдип турды.

Ворошиловтың бурказын мылтыктың јыдазы ёдүп, эдине арай ла тийбей, бурказына оролып калды.

Экү айланыжып, јаңыс јерде бијелей берди. Врангелец буркада тура калган јыдаңы тартып турды. Ворошилов колмылтыгын алала, адып ийди.

Је ол ло өйдө „ура“ деп кыйгы угулды. Туура барган база бир оромноң будёновецтер мантадып келгиледи.

Актар ол ок тарый јоголо берди.

Јуучылдар бойлорының командирин күреелей туруп, ол шыркалатты эмеш пе деп билерге, оны тудуп, көрүп тургылады.

Климент Ефремович бурказында мылтыктың артып калган јыдазын арайдаң ла уштуп алды. Ол маңдайының терин арчып, нөкөрлөри јаар көрүп, күлүмзиренди...

— Кем јок, алдырбас, шакпырабагар, уулдар! Эмди де јуулажарыбыс! —деп, Ворошилов айтты.

Л. Успенский

План

1. Отрада јуртты јайымдаганы.
2. Өштүлер линияны ёдүп киргени.
3. Ворошилов актарга курчатканы.
4. Актар сүрдүрдилер.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Олордың ады-јолы үргүлјиге ундулбас

Немецтер Краснодонго кирерде, бис пионерлер болгонывыс.

Туура барган оромноң оның јолын тозуп, таң атту бүткүл эскадрон кенетийин чыгып келди. Мантап бараткан адын Ворошилов бачым токтодып болбоды. Ол өштүлердиң ортозына кире конды. Тууразынаң тижин ырсайтып алган тосток көстү врангелец келеткенин ол көрүп ийди. Јыдалу казак Ворошиловты тозуп алала, ого удура тап этти.

Ворошилов оң колыла мылтыктың кабынаң тудуп, сол колыла аттың тискинин тартты. Оның јуучыл нөкөри командаңы тургуза ла билип ийди. Ол өштүни чапчып, тижиле тиштеп, оның темдектеп алган согултазына чаптык эдип турды.

Ворошиловтың бурказын мылтыктың јыдазы ёдүп, эдине арай ла тийбей, бурказына оролып калды.

Экү айланыжып, јаңыс јерде бијелей берди. Врангелец буркада тура калган јыдаңы тартып турды. Ворошилов колмылтыгын алала, адып ийди.

Је ол ло ёйдө „ура“ деп кыйгы угулды. Туура барган база бир оромноң будёновецтер мантадып келгиледи.

Актар ол ок тарый јоголо берди.

Јуучылдар бойлорының командирин күреелей туруп, ол шыркалатты эмеш пе деп билерге, оны тудуп, көрүп тургылады.

Климент Ефремович бурказында мылтыктың артып калган јыдазын арайдаң ла уштуп алды. Ол маңдайының терин арчып, нөкөрлөри јаар көрүп, күлүмзиренди...

— Кем јок, алдырбас, шакпырабагар, уулдар! Эмди де јуулажарыбыс! —деп, Ворошилов айтты.

Л. Успенский

План

1. Отрада јуртты јайымдаганы.
2. Өштүлер линияны ёдүп киргени.
3. Ворошилов актарга курчатканы.
4. Актар сүрдүрдилер.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Олордың ады-јолы үргүлјиге ундулбас

Немецтер Краснодонго кирерде, бис пионерлер болгонывыс.

Бис тудуш ла тал-табышту болуп јуулыжып туратанывысты мен эске алыныш јадым.

Бис бирўбис бирўбистең јöп угужып, кезикте сöс тö блаажып туратанывыс. Је качан да, керек дезе сöс тö блаашканывыста, чын ла најылар болуп туратанывыс. Качан да, кайда да болзо, бистиң кажывыс ла бойын јаан ла нак коллективтиң члени деп, бодоп турган.

Бис, пионерлер, „Јиит гвардия“ деп јажытту организацияга киргенибис. Ого кирип турган кажы ла советский кижиниң өлўми ле кыйыны учун база бузулып, тонолгон городтор ло јурттар учун öштўлерденг кўўн-кайрал јок öч алар деп черт бергенибис.

Пионерский организация, бистиң вожатыйларывыс, ўредўчилер бисти Төрөлибисти сўўрге, эрчимдў, јангаксывбас, дисциплинированный болорго ўреткендер. Бис неге ўренип алганывысты ла нени эдип билерибисти чын керекте көргўзетен öй једип келген.

Бўдўретен иш уур болгон, је бис ончозын јангаксывбай бўдўретенибис. Серёжа Тюленинди, менің јуук најымды, бис ончобыс сўўп туратанывыс. Немецтер Германия јаар каторгага айдап апарарга турган улустың ады-јолын бичиген бичиктер коруланып турган тураны Серёжа öртöп салган. Ол сўреен јаан подвиг болгон.

„Јиит гвардияның“ штабы меге јўзўн-јўўр јакылталар беретен, мен оны бўдўрерге кичеенип туратам. Бистиң комиссарывыс Олег Кошевой болгон, мен дезе ары-бери тил јетиречи кижи болгом.

Мени ле Серёжаны комсомолго алган. Олег биске, бистиң јажытту типографияда кепке базылып чыккан комсомольский билеттер берип, бисти кучактайла, тың окшоп ийген.

Сергейле экў билетти алала, фашисттерденг öчибисти аларывыс деп, олорло арт-учына јетире тартыжарывыс деп, качан да болзо, кайда да болзо, чын ла комсомолецтер болорывыс деп чертенгенибис.

Бис кўчибис јеткенче ле тартышканывыс. Бисти предательдер фашисттерге айдып бербеген болзо, бис оноң до көп керектер эдер эдибис. Менің көп нөкöрлöримди кыйнап öлтўргендер. Сергей Тюленин де өлгöн.

Олор бойлорының јиит јўрўмин берген керек јеңў алган!

Валерия Борц

План

1. Краснодонский пионерлер јуунын алдында.
2. „Јаит гвардияныҥ“ пионерлери.
3. Пионерлер кандый ла заданиени бўдўрип јадылар.
4. Комсомолго киргени.
5. „Олор бойлорыныҥ јаит јўрўмин берген керек јеҥген!“

Јакылта.

План тургузып алала, „Јаит гвардияныҥ пионерлери“ деп изложение бичигер.

Јеҥўниҥ маанызы

(Младший сержант М. В. Кантария)

Грузияда јадып, бала тужында кўдўчи болорымда, јўрўмимниҥ 25-чи јылында кўйўп турган Берлинде болорым деп, сананбагам да. Је ондый болуп калды. Керек дезе мене јаан ырыс болуп, мен ле мениҥ јуучыл нөкөрим Егоров рейхстагтыҥ куполына јеҥўниҥ маанызын тургустыбыс. Ол керек мындый болгон:

Бис јуулажып, Берлиннииҥ төс јерине киребисте, полктыҥ командири Зинченко мени ле Егоровты бойына алдыртып алала, черўниҥ Военный Совединиҥ Кызыл Маанызын берип, оны рейхстагтыҥ ўстине кадап койзын деп айткан.

Бис Егоровло рейхстагка бардыбыс, маанызы озо баштап парадный эжикке тургузып койдыбыс. Бу өйдө тыҥ согуш болуп турган. Оноҥ зданиениҥ ичине кирдибис. Бу керек эки час тўште болгон. Мында бис маанызы эжикке тургузып салдыбыс. Егоров маанызыҥ јанында артты, мен дезе рейхстагтыҥ ўстине чыгар тепкиш бедиреп бардым.

Сол јанында агаш тепкиш турганын көрўп ийдим. Бис оны өрө чыгып, карануй кире берерде, рейхстагтыҥ ўстине чыгып алдыбыс. Бистиҥ де, олордыҥ да улузы тыҥ адыжып турган. Осколкалар сыгырыжып турган. Ол осколкалар маанызы төрт јерден ойо соккон.

Рейхстагтыҥ ўстиле куполго јетире јарым час эҥмектеп бардыбыс, кем јок јакшы јеттибис. Јаҥыс ла Егоровтыҥ штанын ок өткөн. Бис эҥмектеп бир канча метр барала, јада тўжўп турганыбыс. Туранаҥ јантару ўстиле куполго једерге төртөн метр кире бararга келишкен. Арт-учында куполго јеттибис. Айландыра адыш тыҥ болгон, бис дезе

нени де сеспей турганыбыс. Бистең тер торт агып турган. Маанының рейхстагтың үстине тургузып саларыбыста, ол салкынга элбирей берди.

Ойто јерге түжерге база күч болгон. Јерде эмди де согуш болуп турган. Бис батальонның командирине базып келеле, айтканыбыс:

— Мааны рейхстагтың үстинде элбиреп јат. Эртен тура 15 беристенин бажынаң көрүнер!..

— Күлүктер ок эмтиригер, нөкөрлөр!—деп, командир айткан.

Бойы дезе омок турды. Ол ок тарый полктың командирине телефонло айтты. Дивизияның командири меге ле Егоровко благодарность јарлаган деп, полктың командири биске айдып, бисти уткуды.

Бис маанының рейхстагтың куполының үстине тургускан кийининде, өскө частьтардың үулдары бойлорының маанылларын база ондо тургусты. Рейхстагтың үстинде 20 кире мааны элбиреп турды.

Мени ле Егоровты рейхстагтың үстине мааны тургускан учун Кызыл мааны орденле кайралдаарда, бис сүреен сүүнгенибис.

План

1. Алдында күдүчи болгон грузин сержанттың ырызы.
2. Полковник Зинченко Егоров ло Кантарияга јакылта бергени.
3. Маанылу ичкерилегени:
а) 2 часта мааны рейхстагта.
б) Рейхстагтың үстиле куполго энмектеп барганы.
в) Јеңүниң маанызын тургусканы.
4. Командирге рапорт бергени.
5. Награда алганы.

Јакылта.

Колболу план тургузып, 1-кы јүзүннең айдылганын 3-чи јүзүннең эдип, изложение бичигер.

Маршта болгон учурал

Өштү сезип ийбезин деп ајыктанып, бистиң бир бөлүк черүлер түнде походный колоннала бараттылар.

Агаштың ортозыла барадарда, колоннаның кийининде кем де кожулганын кавалеристтер сезип ийди. Колоннаның кийининде барып јаткан эскадронның командири бир канча ой өткөн сонында, адын токтодоло көрөр болзо, олорло

кожо румыннын кавалериязы кожулып калган бараткан эмтир. Ыраак жерге орустар жедер деп сананарга да күч болгон учун румындардын бир полк черүзи каранүйда кавалеристтердин колонназын бойлорынын деп бодоп, ого кожула бергендер.

Эскадроннын командири бараткан колоннанын бажына мантадып келеле, майорго айтты. Ол дезе, бастыра подразделениелердин командирлерин бойына түрген кычырып алала, нени эдетенин айдып берди.

Румындар качкадый жерге Налимов орудиезин алганча барып, олорды ондо тозуп алар учурлу болгон.

Айдып берген жерге Сергей жедип келеле, жуучылдарын эптү тургузып турарда, тан эмеш жарып, агаштардын баштары, жолдын бурулчыгы жакшы көрүнип келди.

Кенетийин агаштын бажынан мылтыктын табыжы ла көп улустын кыйгызы угула берди.

„Башталды"—деп, темиккен аайынча Сергей база катап эбиреде көрүп сананды. Орудие адарга белен болгон. Батареяныг экинчи орудиези коштой туруп алды.

Батареецтер таңның жарып тургавын көрүп, тың белетенип алгандар.

Жакшы жазаган жолдо атту келеткен улустың тибирти, база жууктап келеткен жойу улустың табыжы угулды.

Адышка белен болзын деп, Налимов темдек берди. Темиккен аайынча жанырга колын калганчы катап өрө көдүрди.

Бурылчыктын ары жанында бир бөлүк таң атту улус көрүнип келди. Налимов колын жанып: „Атсын!"—деп, команда берди.

Коштой турган черүчилер ол ок тарыйын адып ийдилер.

Озо бараткан таң атту улус аттарыла кожо жолго кезе чаптыртандый жыгылгылады. Кийининде келеткен румындар аайланбай, ичкери жүткүгилеп турды. Аттар минген улузын чачып ийеле, жолдон туура калырга кайралап турды.

Налимов үзүк жогынан кыска сөстөр айдып турды:

— Атсын! Атсын! Атсын!

Бистин артиллеристтер орудиеден картечле аткылады. Полкты үзе жоголткон кийининде сан башка тым боло берди. Налимов час жаар көрүп, бастыра согуш 25 ле минут болды деп тоолоп алды. Кайра көрөр болзо, тан жакшы жарыган да жок эмтир, терлеп калган жуучылдар фуражкаларын алып, оныг кыптарыла терин арчып турдылар.

— Јакшы! Акту сөзим, сүреен јакшы!—деп, Сергей кемге де ууланбай айдып ийди.

Батареецтер чындап та коомой иштеген эмес. Бурылчыктаң бистиң атту јуучылдарыбыс көрүнип келди, јолдың ичинде өлтүрткен улус чогулып калган болордо, олорго јолдоң туура чыгарга келишти.

Майор Ершов Налимовтың колын тудуп, мактап айтты:

— Эр эмтириң, Налимов! Акту сөзим айдып јадым, эр эмтириң! Сениң јуучылдарыңда күлүктер! Ижемчилү коручылар. Кыйалта јогынаң награда бердирерим.

Согуштың кийининде бир эмеш өйгө тыштанып, аттардың јал-куйругын тарап, ээрлерин көрдилер. Бойлоры амырап алып, солдаттардың јийтен курсагынаң эмеш ажанып алала, командованиенің приказын бүдүрип, Күнбадыш јаар ууланып, атана бердилер.

К. Растегаев

План

1. Румындардың полкы колоннаның кийининде.
2. Налимовтың батареязы тозуда турганы.
3. Амыранганы ла оноң ары ичкерилегендери.

Јакылта.

План тургузып алала, план аайынча кыскарта куучындап беригер.

Калганчы тартыжу

Бу керек Ада-Төрөл учун Улу јуу туштa Түндүк Донецтиң бери јанында болгон. Ол туштa Украинаны немецкий шилемирлер кезек өйгө олјолоп алала, күүн-кайрал јок тоноп, јоткондоп турган. Советский Союзтың кочегарказы—Донбасс база немецтердиң колында болгон. Украинаның јери бойының јайымдаачыларын—Кызыл Черүниң јуучылдарын сакып турды.

Советский Черүниң бир бөлүги калапту тартыжуга белетенип турды.

Август айдың изү күндери болгон. Үзүги јок тартыжуларга чылап калган солдаттар ла командирлер кыска өйгө тыш боло берген туштa бойлорының орудиелерин јазап, јаңы тартыжуларга белетенип турдылар. Олор изүдең суузап, бу ла јуукта немецтерден јайымдап алган коштой

турган деревнеден кыстардың ла уулчактардың экелип берген јулукту сливаларын, јыды јараш яблоколорын ла грушаларын јип, суузындарын кандырып турды.

Ичкерилеш августтың 20 күнинде башталды, өштү тың удурлажып турды. Бистиң частьтардың ичкерилеп турганын токтодып аларга, немецтердиң командованиези фронттың бу бөлүгине көп тоолу уур танктар ийген.

Шуклиннің батареязына өштүнің танктарының төс согултазына удурлажарга келишти.

Августтың 28 күнинде немецкий танктар Шуклиннің батареязы коруп турган участокты буза согорго канча ла катап ченешкен. Је јалтанбас артиллеристтердиң чокум адыжынаң коркып, танктар ойто кайра бурылып турдылар. Бу тужында артиллеристтер сүреен кичеемелдү адып тургандар. Олордың ичкери јанында чокум адышла үреп салган немецкий 7 уур танк күйүп, ышталып јатты. Шуклин коштой турган блиндажтаң тартыжуны сүре ле башкарып турды.

Јеңдирткенине чугулдана берген немецтер Шуклиннің батареязын базарга сананып алала, бойының уур батареязының адыжын ла бир канча самолёторды оның үсти орто ууландырдылар.

Артиллеристтер өштүниң от-калапту адыжын да керекке албай, орудиелердиң турган јерин түрген солуп, адар јерин түрген аңылап, бойлорының позициязын јана баспай тудуп турдылар.

Кенетийин бир бомба Шуклиннің отурган блиндажының јанына келип түшти. Блиндаж торт бузула берди. Јуучылдар оноор тап эделе, бойының өлүп калган командирин көрүп ийдилер. Бомба јарыларда, кейдиң толкузы Шуклинди чыгара таштап ийген эмтир. Өлүп јада, төрөл јерди өштүдең база эмеш алып аларга ичкерилеген чилеп, Шуклин колдорын ичкери сунганча, бажыла күнбадыш јаар ууланып, көңкөрө јатты. Сол колында „Бистиң Төрөл учун“ деп бичиген час јалтырап јатты.

Јууны токтотпой туруп, артиллеристтер бойының сүүген командириниң сөөгин тылга апарып салдылар.

Тартыжуның кийининде старший лейтенант Илья Захарович Шуклиннің сөөгин Святогорск деп станциядаң ыраак эмес пионерский лагерьге күндүлү јуучылдың сөөгин јуур ээжи аайынча јууп салдылар. Оның сөөгинде јуучылдар бичиктү, јаан эмес памятник тургузып салдылар. Артилле-

ристтер Геройдың сөөгинде турала, бойының сүүген командири учун өштүдең өчин мынаң ары кайралы јок алар болуп чертендилер.

К. Растегаев

План

1. Немецтер Украинада.
2. Тартыжуның алдында.
3. Шуклинниң батареязы өштүниң танктарыла эрчимдү тартышканы.
4. Шуклинниң өлгөни.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Планның 2-чи ле 3-чи бажалыгына изложение бичигер.

Черт

1941 јылдың калганчы күнинде Уралда митингтер өткөн. Ол митингтер улус фронтко иштеп турган јерлерде: заводтордо, рудниктерде, шахталарда ла оноң до өскө јерлерде болгон.

Военный заводтың цехтеринде иштеп турган улус улу Сталинниң портредин күреелей кызыл маанылырла кееркедип койгон трибунаның јанына јуулышкан. Баштапкы цехтең митингке балдар да келген, олордың эң ле кичүзи Константин Малышев болгон.

Цехкомның председатели—үчинчи бригаданың мастери трибунага чыгып, бөрүгиле јаңып ийеле, айтты:

— Нөкөрлөр! Јаңы јылдың митингин ачып турыбыс.

— Немецтерди түрген оодо согорго, јаңы јылда „катюшаларды“ бу күнге јетире эткенинең көп эдер керек. Сталинге бичиген письмоны бастыра Урал шүүжип јат. Күчибисти кысканбай, фронтко иштеерибис деп, бастыра Урал бистиң башчыбыска чертин берет.

Бис те письмоны шүүжип көрөлдөр. Письмоның проектин нөкөр Зина Соловьева кычырып берер.

Зина јаан лист чаазынды алала, колын өрө көдүрди. Оның јүзи куп-куу болгонын ла көзи јалтырап турганын балдар көрүп ийди. Ол кычырып баштаарда, кычырганы јүк арайдаң ла угулып турды.

— Тыңыда кычыр!—деп, кем де айтты.

Зина оноң тыҥ кугарып, тыҥыда кычыра берди.

— Нөкөр Сталин, бис, ишкүчиле јаткандар, јаңы, 1942 јылда, кандый ла мылтык-јепселдерди эдип чыгарарын экиүч катап көптөдөрибис. Слердиҥ башкарганыгарла бистиҥ јерди гитлеровский бандалардаҥ корып турган Кызыл Черүбисти ого кыйалта јок керектү кандый ла немеле оноҥ артык јеткилдеерге бастыра күчибисти берерге, түни-түжиле иштеерге молјонып турыбыс"—деп, Зина кычырды.

Балдар колдорын чабыштырды.

— Кем эрмек айдар?—деп, митингтиҥ председатели сурады.

— Незин куучындайтан? Ончозы јарт! Письмого кол салар!—деп, кемниҥ де айткан үни угулды.

— Письмого кол салар, кол салар!—деп, ончолоры тыҥ үнденип айдышты.

— Јок, нөкөрлөр, куучындаар керек. Слердиҥ кажыгар ла нени эдип берер болуп, нөкөр Сталинге молјонып турганыгар јарт эмес —деп, митингтиҥ председатели олорды токтотты.—Кем сөс айдар? Сен бе, Галина?

— Стахановка болуп иштеерим, јаантайын бүдүҥ јарым нормадаҥ бүдүрерим деп, мен нөкөр Сталинге молјонып јадым—деп, Галя айтты.

Өскө дө балдар куучындаган. Олор јакшы иштеерге, ишке керектү јепселдерди чебер тудунарыбыс деп, нөкөр Сталинге сөзин бердилер. Письмоны меҥдеп аткарар керек деп, ончолоры кол көдүрип, голосовать эттилер. Балдар столды айландыра тургылап, бирүзи бирүзине ручканы берип, письмоныҥ алдына фамилияларын кичеемелдү бичидилер.

— Балдар, балдар, колды јакшы салыгар, оноҥ башка ончолорына кол саларга јер јетпес—деп, Зина айтты.

Костя Зинадаҥ ручканы алып, өбөкөзиниҥ баштапкы үч буквазын—Мал—деп бичип, оноҥ „150 %" деп бичийле, ручканы өскө балдарга берип, столдоҥ туура басты.

Уралдыҥ заводторында ла колхозгорында карыгандар ла јиттер письмого кол салгандар. Миллионноҥ ажыра улус кол салган. Письмолорды газеттерде кепке базып чыгаргандар. Уралдыҥ ишчилери 1942 јылда мылтык-јепселдерди, 1941 јылдагызына көрө, эки—үч катап көп эдип чыгарарга чертенгендерин бастыра ороон, бастыра фронт билген. Сталинградский согушла божогон улу јыл келип јаткан.

„Мылтык-јепселдерди көптөң чыгарыгар!“—деп, бастыра фронт Уралга кыйгырып тургандый болды. Уралдың кырларынаң дезе „Мылтык-јепселдерди канча ла кире керегинче берерге улу Сталинге чертенип турым“ —деген кару угулып тургандый болды.

Бу ийделӱ ӱн миллион ӱндерден турат, ол ӱндерге Константин Малышевтиң ӱни кожулган.

И. Ликстанов

План

1. Јаңы јылдың митинги ачылганы.
2. Сталинге письмо бичигени.
3. Нӧкӧр Сталинге чертенгени.
4. Письмого кол салганы.

Јакылта.

Берилген план аайынча, изложение бичигер.

Царицынды корулаганы

1918 јыл Советский ороонго сӱреен уур јыл болгон. Өштӱлер биске кажы ла јанынаң табарып, бистиң черӱни кыстап турган. Сибирьди, Уралды, Украинаны актар јуулап алгандар. Актар Царицынга табарары јарт болгон.

Ол туштa ашты бистиң ороонның тӱштӱк јанынаң тӱндӱк јаар јаңыс ла Царицын ажыра экелип турган. Царицынды өштӱлер јуулап алза, Москва ла Ленинград аш јок артып, ачаналаар эди. Актар оны билип тургандар. Онын учун олор бойлорының эң ле артык, талдама черӱлерин Царицынды јуулаарга ийген.

Актар Царицынга там ла јууктап келеткендер. Царицынды бис корып чыдабагадый деп бодолып турган.

Ол туштa Ленин ончозынаң бӱдӱмчилӱ кижини—Сталинди Царицын јаар ийген.

Сталин Царицынга келела, город актардаң коруланарга белен эмезин, керектерди аайлу-башту эдип кем де башкарбай турганын тургуза ла билип ийген. Өштӱлерге садынган (изменник) Троцкий каан туштагы офицерлерди штабка јуун алган эмтир. Олордың ортозында предательдер ле шпиондор көп болгон. Олор советский јанга удурлаштыра, туйка сӱме белетеп, городты өштӱге тартыжу јогынаң берип ийер деп тургандар.

Сталин келген ле бойынча городто аңылу ээжилер тургузып, шпиондорды ла изменниктерди тудуп, туйка сӱме эдип тургандарды арестовать эткен. Царицынды калганчы тамчы канына јетире нениҥ учун корыр керек болуп турганын Сталин ишмекчилерге јартап берген. Ол Кызыл Черӱниҥ јаҥы дивизияларын тӱрген тӧзӧгӧн, бир дивизияны јаҥыс ла талдама ишмекчилерден тӧзӧгӧн.

Онын кийининде Сталин Ворошиловло кожо фронтко барып, ондо эҥ ле јеткерлӱ јерлерде тӱрген.

Сталин јаантайын ла јӱрген чилеп, токуналу јӱрӱп, канча-канча кӱннин туркунына уйуктабай, канайда эмсе јакшы болотонын тереҥ шӱӱп турган.

Не де болзо, ӧштӱни сӱрӱп салар деп шӱӱлтеҥ кыйбай турган. Сталиннин онойдо санаганын онын јуук соратниктери јарт билип, јеҥӱ болорына ончозы иженип тургандар.

Бис јеҥдибис. Оодо соктырган ӧштӱ Дон суу јаар сӱрдирген.

Ол ӧйдӧҥ бери кӧп јылдар ӧтти. Је ол ӧткӧн уур јуусогуштар качан да ундылбас. Царицынды корып аларга турушкан кижиге кӱндӱӱ эдип, ол городты Сталинград деп адагандар.

Л. Савельев

План

1. 1918 јылда фронттогы айалга.
2. Царицынның учуры.
3. Сталин Царицынга келгени.
4. Городтогы ээжини јазаганы.
5. Сталин ле Ворошилов фронтто.
6. Ӧштӱни јеҥгени.

Јакылта.

План тургуспай, кыска куучын эдип бичигер.

Кызыл маанылар

18 январьда, эртен тура тогус часта Томск городтыҥ Почтамтский оромында ишкӱчиле јаткандар, студенттер ле дружинниктер[1] јуулыштылар.

[1] Дружинник—революционный ишмекчилердиҥ јуу-јепселдӱ отрядында турган кижи.

Он—он бир часта демонстранттар[1] тротуардан јолго чыгала, колоннала туруп алдылар. Городовойлор[2] олорды сүрерге тап эттилер, је мылтык-јепселдү дружинниктер колоннаның тууразына ла алдына тургылап, олорды божотпогондор. Ол өйдө печатник Иосиф Кононов үч нөкөриле колоннаның алдына туруп, „Каан јаңын јок этсин!“ деген лозунгту кызыл маанызы өрө көдүрди. Демонстранттар „Мерсельеза“ деп революционный кожонды кожонгдоп, городтың јаан оромыла ичкериледилер. Улустың ончозынаң озо, Кононовло коштой, Серёжа Костриков бараткан. Колоннаның эки јаныла, полицейскийлер түлтүйижип калган бараттылар.

Демонстранттар оң јаны јаар бурылган оромло барадарда, олорго удура таң атту казактар, үлдүлерин јалтырадып мантадып келеткенин көрүп ийдилер. Демонстранттар олорды бойлорына јууктадып алала, „атсын!“—деген команда аайынча аткыладылар. Озолодо келеткен казактар аттарын кайра бурыгылап, кийиндегилерине табардылар. Ончолоры булгалыжа берди.

Онон казактар, ондонып алала, демонстранттардың ортозына кире табарып, олорды курчап алдылар: кийин јанындагы јолды пожарный бочколорло туй бектеп салган болгон. Тротуардаң дезе городовойлор аткылап тургандар.

Серёжа Костриков демонстранттарды көкүдип, эң ле јеткерлү јерлерде болуп турды. Је казактарла удурлажа тартыжып болбосторын демонстранттар билгилейле, таркай бердилер. Казактар ла городовойлор эки јүске јуук демонстранттарды өлтүрип ле шыркалаган. Костриков то шыркалатты. Кононов ойто келбеди.

Өлтүрткен ле шыркалаткан улусты көргөн врач Кононов өлтүрткен деп айтты. Врач оның јүреги согуп јат па деп тыңдаарда, пальтозының төш карманында кызыл мааны сугуп салганын сезип салган.

Маанызы Кононовтың карманынаң кыйалтазы јогынаң алып алар керек болгон.

Өлтүрткен Кононовтың сööги больницада. Маанызы канайда алар деп, јүзүн-јүүр шүүлтелер болды.

---

[1] Демонстранттар—политический демонстрацияда туружып турган улус.

[2] Городовой—революциядаң озо Россияда јамызы кичинек полицейский.

Костриков Кононовтың сөөгин бойы табар болды. Өлгөндөрдиң сөөгин салатан тошту соок јер кайда болгонын, каруулчыкты канайда табарын врач Костриковко јартап берди.

Түнде Серёжа Костриков бир уулла чеденди ажып, университеттиң садына кирип, улустың сөөгин салатан тошту соок јерди таап алды. Серёжа көзнөктөрдөги темир решётканы оодорго ченеди, је оодып болбоды.

Карыган каруулчыкка баргылап, өлгөн кижиниң сөөгин салатан јерге олорды божотсын деп сурадылар.

— Ондо слерге не керек?—деп, каруулчык сурады.

— Бистиң студент карындажыбыс суру јок табылбай калды. Байла, демонстрацияда өлтүрткен. Оның сөөги мында эмеш пе?

— Студент дейдиң бе? Је, кем јок, баралы!

Өлгөн улустың сөөгин салатан тошту соок јердиң эжигин каруулчык ачып ийди. Ондо каранғуй болгон. Серёжала кожо келген уул коркып, оноор киреринең мойноп ийди. Серёжа јаңыскан кирип, өлгөн Кононовты таап, канга уймалган маанызы оның карманынаң чыгарып алды...

Бир канча күндер өткөн кийининде Томскто јаңы демонстрация болды—онызы Кононовтың сөөгин јуур тужында болгон. Костриков корып алган маанызы революционный кожоң кожоңдоп, революционерлердиң межигинин кийининче бараткан демонстранттар апардылар.

Экинчи демонстрация јакшы өтти.

Костриковтың корып алган маанызы Кононовко памятник тургузар туштa, 14 июньда улустың сөөгин јууйтан јерде муң тоолу улустың үстинде элбирең турган.

Томский революционный комитет ол маанызы чебер корыган. Демонстранттар кызыл маанызың алдында турун көп катап демонстрацияда турушкандар.

План

1. Кызыл маанылу демонстранттар оромло ичкерилейт.
2. Демонстранттарды адып тоскырганы.
3. Демонстрацияда өлтүрткен Кононовтың карманында кызыл маанызы.
4. Серёжа Костриков маанызы корып алганы.
5. Корып алган мааны јаңы демонстрацияда тургузылганы.

Јакылта.

Колболу план тургузып алала, изложение бичигер.

Ээн jердеги канал.

Ээн jерде агаштар да, садтар да, туралар да, jолдор до jок. Ондо учы-куйузы jок, изӯ кургак кумак jӯстер тоолу километрге чӧйилип барган jадат.

Бистиң ороондо Кара-Кум деп jаан ээн jер бар. Ондо бир тушта одорлу jерлер, городтор бар болгон, улус jатkан. Jе агын суу кургап, jоголып каларда, кумактар jылыжып келген, садтарда агаштар кургап, jаландарда өзӯм изӯге кӯйӯп каларда, улус онон jӯре бергендер.

Ээн jерди баатыр-геройлор jеңип турганы jаңыс ла чӧрчӧктӧрдӧ айдылатан. Баатырлар тууларды бир jерден бир jерге көчӯрип, сууларга jаңы jол ачып jат деп, ээн jерде чечектер бӯдӯп, улус сӯӯнчилӯ, бай ла jайым jадып jат деп чӧрчӧктӧрдӧ айдылатан.

Онойып jаңыс ла чӧрчӧктӧрдӧ айдылатан. Чын керекте дезе, улус өзӯми jок ээн jерди көргилеп, ол jер тузалу болзо кайдат деп шӯӯжип, ол ээн jердиң баатыр jеңӯчизи келерине бӯдӯнбей тургандар.

Ол дезе келди! Jе jаңыс баатыр эмес, ээн jерле тартыжарга бастыра советский албаты туруп чыкты.

Озо баштап шиңжӯчилер ол ээн jерге келгилеп, шиңжилеп көргилейле, кайда, нени эдетенин: бир jерде тууны казарын, бир jерде дезе, jаңы jер казып, сууны агызатанын, база бир jерде плотина тургузарын, база бир jерде дезе канал казарын бичип алгандар. Шиңжӯчилердиң кийининде ол jерге строительдер келгилеерде, Кара-Кумда улу иштер баштала берди. Jаан машиналар jерди каскылап jат. Улус ол ээн jерге суу ла таштар, темирлер ле азык-тӯлӯктер апаргылап jат. Jӯстер тоолу jерлерге jайылып барган, бир де тынду кижи jок болгон кумактарда эмди оттың ыжы теңериге чӧйилип чыгып, улустың сӯӯнчилӯ кожоңдоры угулат. Кара-Кумга муң тоолу улус келди.

Ээн jерде иштеерге кӯч. Jе советский улус кӯч иштерден коркыбай jат. Тоолу jылдар ӧдӯп, улустың озо тушта сананган шӯӯлтелери: Аму-Дарья деп jаан суу jаңы jер jаар бурып агатаны, оның мунгдар тоолу болуп айрыланып агатаны бӯдерин олор билип jадылар. Кумакта садтар чечектеп, коркушту ээн болгон jерде өзӯм өзӧр, улус ондо jайым, сӯӯнчилӯ, бай jада берер.

План

1. Ээн жер.
2. Кара-Кум.
3. Кара-Кумда улу иштер.
4. Келер өйдөги Кара-Кум.

Жакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Тоштың кыймыктаганы

Бир катап суудаң кандый да саң башка табыш угулган. Детдомның балдары ол тушта јаңы ла төжөктөринең тургылап јаткан. Көзнөктөң күн кеен јаркындалып турарда, балдар көзнөкти ачып ийген. База катап тарсылдай берген.

— Бу не?—деп, Петька көзнөктөң көрүп, сурады.— Пушкадаң адып турган немедий.

Балдар јаткан турага олордың јааны Иван Степаныч келеткенин көргилеп ийди.

— Балдар, суунаң тожы кыймыктады.

Балдар ödүк-тонын чала-была кийип, мегдей-шиңдей јунунып алала, чай да ичпей, суунаң јарады јаар јүгүргиледи. Јараттың кырына келип, көстөрине де бүтпей, көргилеп турды. Јаңыс ла түннің туркунына суу јарадынаң ажып, тошты табышту, күзүрттү апарып јат.

— Бу не? Балдар, көрзögөр! Та ийт, та эчки, та не агып бараат!—деп, Иван Степаныч айтты.

— Бозу агып јат!—деп балдар сүүнижип айтты.

Суунаң ол јанындагы јарадыла эр улус ла ӱй улус јүгүргилеп, колдорыла јаңып, јүзүн-јүүр кыйгырыжып баратты.

— Тудыгар, тудыгар оны!

Балдар јүрексирей берди.

Öскö тоштордың ортозында, јаан күрт чилеп, көдүрилген тоштың үстинде бозу туруп алган агып келетти. Табыштанып, шуулап турган тоштың ортозында, ак мангдайлу бозу бойының будының алды јаар көрүп, энчү агып келетти. Оның мойынында буулап койгон узун армакчы бар өмтир.

— Ол сууга ага берер—деп, Иван Степаныч айтты.

— Акпас!—деп, Петька айдала, јараттаң төмөн тоголонып, сууныҥ јаказына барды.

— Бу сен кайдаар барып јадыҥ? Эй!—деп, балдар кыйгырды.

Петька дезе сууга јүгүрип келеле, јаан јадыкка илинип калган тоштыҥ үстине калып, оноҥ бир тоштоҥ база бирүзине калып, бозу јаар јүгүрди.

— Сол јаны јаар! Сол!—деп, үстинеҥ төмөн колдорыла јаҥып, нөкөрлөри кыйгырышты.

— Сол јаны јаар!—деп, Иван Степаныч кыйгырып турды.

Је Петька дезе оҥ јаны јаар, бозуныҥ армакчызыныҥ учы сууга түшкен јерге барды.

— Чын!—деп, Иван Степаныч јарадып кыйгырды.—Армакчыны тут!—Оныҥ кийининде энчикпей, бойы јаратка түжүре јүгүреле, тошло Петька јаар јүгүрип барды. Балдар јаратта көп чогулыжа берди:

— Оҥ јаны јаар!

— Сол јаны јаар!

Је Петька тошко калып чыкты, армакчыны силкий тартала чиренип турды. Нени эдер? Иван Степаныч дезе мында болды.

— Армакчыны бери бер!—деди.

Је Петька армакчыныҥ учын ого таштап ийеле, јаан тошко туруп алып, бозу јаар карла, тоштыҥ оодыгыла мергедеп турды. Иван Степаныч армакчыны тыҥ тартып ийди. Бозу түрген бәзып, онын кийининде калып ийеле, јарат јаар тоҥжылап келди... Балдар каткыда болды.

Петька јарат јаар калып чыкты. Оныҥ кийининеҥ Иван Степаныч. Түргендебей, куйругын да сууга чыктытпай, бозу оны ээчий чыгып келди. Петьканы, Иван Степанычты, бозуны балдар эбире курчап ийди.

Сууныҥ тошторы табыштанды. Иван Степаныч ла балдар табыштанып турды. Јараттыҥ үстинде не ле немени күн изидип, јылыдып турды.

План

1. Саҥ башка табыш.
2. Бозу агып јат.
3. Јалтанбас Петька.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Сөңдобосов Кичеемкей

Кичеемкей шофёрдың курсын божодоло, Чуйдың трактыла көп катап јўрди. Ол темир јолго көп тўк, эт, тере јетирип, темир јолдоң дезе ойто колхозторго јўзўн-јўўр товарлар тартып туратан.

Је бир катап јолдо онула тўбек боло берди. Бўўрел кырга чыгып барадарда, кара-боро ады токтой тўшти. Машинаның јўреги кенетийин согулбай да, тирсилдебей де барды. Кичеемкей кабинадаң тўже секирелe, темир адының көксин ачты. Оның көстöри көлöткölöнö берди.

Куу тозынды бурладып, автомобиль келер болор бо деп, Кичеемкей сананып, јолдың эки учы јаар кезе көрди. Је эш неме көрўнбейт.

Кара бозом јабылып келди. Көк теңериде јаркынду јылдыстар күйе берди. Тўн туйказынаң öңöлöп јууктады. Бир де јурт јок јерде отурганы Кичеемкейге анчадала коркушту болды. Кенетийин шокчылдар табарза, ол туштa не болор?.. Автомобильде јаткан јööжö государстволың јööжöзи. Кичеемкей отурарга јер таппай турды. Машинаның ключин оң колына бек тудунды, керде-марда кижи табаргадый болзо, государстволың јööжöзи учун кўч јеткенче туружарга сананды.

Кичеемкей машинаның ўстине чыгала, теңерининг тўбин ајыктап јатты. Јаркынду јылдыстар теңериде казанның тўбинде арбадый јайыла берди.

Тўн ортозы öдö берди. Кичеемкей уйуктабаска албаданза да, уйку оны јеңди. Кенетийин колындагы ключ тўжеле, темирге табарып, шыңырай берди. Шофёр тура јўгўреле, темирдиң сыңыгын туткан бойынча, айландыра көрди.

Јаан удабай таң јарый берди. Трактың кажы да јанында бир де машина, тозын да, ыш та көрўнбейт.

Ыраактагы ак башту кырдың ары јанынаң күн күлўмзиренип, көдўрилип келди. Кичеемкей аштап турганын билинди.

Јиит шофёр кере тўжине албаданза да керектў часть јогына машинаның јўрегин ойто ойгозор аргазы јок болды.

Күн база ла сўўри сойоктордың ары јанына ашты. Теңери калың булутла бўркеле берди.

Кичеемкей аштап кыйналып турган. Бастыра бойы арыганынаң улам сыны уурлай берди. Эрди кезилип, тили кур-

гады. Радиаторды ачала, јыды јаман суула тамагын јибидип алды.

„Мен мында не кыйналып отурым? Кош-Агашка јойу барза кайдар"—деп, ол сананала, курын бектеп курчанып, бөрүгин јазап кийеле, басты. Је беш-алты алтам базала, кенетийин оның тонынаң кем де тарткандый тура түшти. Ол кенетийин ойто бурылган бойынча, машинага базып келди.

Мөңкү тайгадаң соок эзин сокты. Кичеемкей бу түнде амыр уйуктап болбоды. Көстиң јыкпыгы торт ло кадып калгандый, көстиң ичине дезе кумак уруп салгандый болды.

Эки күн курсак јибегенинең, оның көзи де чокурланды. Ыраакта турган кара-боро кырлар эмди ого кызыл, сары ла чокур болуп көрүнет. Ол эмди јерге чалкойто јадала, койу јылдыстарды көрүп јаткан, је оның көзине јылдыс та көрүнбейт. Түн ортодо оны уйку јеңди. Таң канайда атканын күн качан ок өксөйлө, оны макалу јылыдып ийгенин ол билбеди.

Кенетийин машинаның јанында тың кыйгы угулды. Бу не болды? Кичеемкей тура јүгүрди, колында дезе ключин бек тудунып алган, оныла кандый да өштүниң бажын јара соготонында алаңзу јок болды. Ол ненің учун калтыража бергенин бойы да билбей калды. Ол айландыра ајыктап турала, автобазаның комсомольский ячейказының качызы ого јууктап келеткенин көрүп ийди.

— Нөкөр Ваня!—деп, Кичеемкей тың кыйгырып ийди.

Качының машиназының кийининде база бир кезек автомобильдер ээчий-деечий турдылар. Шофёрлор дезе Кичеемкейге једерге мендегилеп јадылар.

Морозов Ваня Кичеемкейдиң машиназын шиңдеп көрөлө, бойының машиназынаң керектү часть экелди. Сары азу сагалду, узун сынду шофёр бир таарда калаш экелеле, айтты:

— Је ји, јаңыс баштап тарый көптөң јибе, оноң башка коомой болор.

Јарым да час өтпөди, кара-боро аттың јүреги бир кеми-ле јыңкылдада согула берди.

П. Кучияк

План

1. Кичеемкей шофёр.
2. Түбек.
а) Кичеемкей государствоның јөөжөзи учун тартыжарга белен.
б) Кичеемкейдиң аштаганы.
3. Кичеемкейди нөкөри түбектең айрып алганы.

Жакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Өскө бажалык таап, кыскарта изложение бичигер.

Тарастың өлүми

Тарас бойының полкыла Польшаның бастыразына жүрүп, ол сегис деревне өртөп, одуска жуук церквелер өртөп, Краковко жедип баратты. Ол көп тоолу жүзүн-жүүр шляхтарды соккылап, эң жакшы ла эң бай замокторды[1] тоногон; казактар пандардың[2] погребтеринде жажына жууган мөттөрин ле аракыларын төгүп, кладовойлордо жаткан баалу чекпендерди, кийимдерди ле оног до өскө немелерди кезип, өртөдилер, „Нени де чеберлебес!“—деп, Тарас айдып турды.

Польшаның башкарузы Тарастың кылыгы тонокчыл кеминең бдүп турганын көрүп, польский гетман болуп турган Потоцкийге беш полк черүлү барып, Тарасты кыйалта жоктоң тудуп алзын деп жакарган; Тарас дезе Остаптың учун ондый өчти кажы ла деревнеде алып турды. Казактар истештең чичке жолдорло алты күнге бардылар. Је Потоцкий алган жакарузын бүдүрерге албаданып, казактарды истежип, олорго Днестрдиң жаказында жедишти.

Ол шибее Днестр суунын бийик жарадында турды. Жылым таштың бажы кажы ла минутта көчкөлөй бергедий болуп, содылган ташла, кирпичле бүркелип калган болды. Потоцкий шибеени эки жанынаң курчап алды. Казактар таштарла, кирпичтерле аткылап, төрт күнге чыгара удурлаштылар. Је окторы, аш-курсагы божоп, улус астай бererде, Тарас курчудаң чыгарга сананды. Казактар курчап алган өштүлерденң бдүп бараткан болгон, олордың жүгүрик аттары база да тузалу болор эди, је маңтадып чыгып бараткан туштa Тарас токтой түжүп, кыйгырып ийди: „Турыгар! Таңкылу калтам түже берди, өштүлерге каңзамды да артырар күүним жок!“

Карган атаман эңчейип, талайда да, кургак та жерде, айылында да болзо, качан да болзо кожо болотон каңзазын өлөңниң ортозынаң бедирей берди. Ол тушта бир канча поляктар маңтадып келеле, оның ийделү ийининең ала койды. Ол албаданып удурлажарда, тудуп аларга турган гайдуктар[3] жер сайын чачыла бербеди.

---

[1] Замок —орто чактарда феодалдардың шибеези.
[2] Пан —польский помещик.
[3] Гайдуктар —жеңил мылтык-жепселле жепсенген пехотинецтер.

„Эх, карыдым, карыдым!“—деп, буурайа берген казак айдала, ыйлай берди. Је оның карыганы бурулу эмес болгон: ийде ийдени јеңдей берген. Оның буды-колынаң одустаң ас эмес улус тудуп алган.

„Каргаа колыска кирген! Эмди бу ийтке кандый өлүм эдетенин сананып табар керек“ —деп, ляхтар кыйгырып турдылар. Гетманның јакарузы аайынча оны ончозының көзинче тирүге өртөөр деп јаргыладылар. Бажын сый согуп салган агаш коштой турды. Тарас Бульбаны темир кынјыла агашка јаба таңгып, ырада көрүнип турзын деп, өрө көдүрип, колдорынаң кадула кадап салала, ол ло тарыйын агаштың төзине от салдылар. Је Тарас оны өртөөргө турган от јаар көрүп турган эмес, казактар адыжып барып јаткан јер јаар көрүп турды: ого бийикте ончозы алаканда немедий көрүнип турды. „Агаштың ары јанындагы төңгө чыгыгар, уулдар, олор оноор тидинип болбос!“—деп, ол кыйгырып турды. Је салкын оның сөстөрин јетирбеди. „Тегин ле јерге божоп калатан јат!“—деп, ол айдып, суркурап агып турган Днестр јаар төмөн көрди. Оның көзи сүүнчилү боло берди. Сууның јарадында төрт кеме турганын көрүп ийеле, бар-јок үнин јууп, тың кыйгырды: „Сүү јарады јаар! Јарат јаар, уулдар! Сол јанындагы јолло барыгар. Сууның јарадында кемелер туруп јат, кийинигерден сүрүшпегедий эдип, ончозын алыгар!“

Бу тужында салкын бир јанына согуп турган учун, Тарастың сөстөрин казактар ончозын угуп алдылар. Је ондый јөп берген учун, ол ло тарыйын ляхтар оның бажына малтала согуп ийерде, оның көзинде ончо неме ангдана бергендий болды...

Тарас соктырганынаң ондонып келеле, Днестр јаар көрөрдө, казактар кемелерде отурып алган, кайыктарла эжинип бараттылар. Үстинең төмөн олорго октор урулып та турза, је јетпей турды. Карган атаман сүүнип, кыйгырып турды:

—„Эзен болзын, көкөрлөр! Мени ундубагар, эзендеги ле јаста бого ойто келип јакшы јуулажыгар!“

От дезе там ла көдүрилип, оның буттарына једип турды, агашты јалбыш туй алып ийди.

Казактар кемелерде кайыктарла јаңыс кижидий эшкилеп, куштарды үркүде учуртып, тайыс јерлерди эптү өдүп, бойының атаманы керегинде эрмектежип баратты.

Н. Гоголь

План

1. Тарас өчин алганы.
2. Потоцкий шибеени курчап алганы.
3. Тарас кәгазын бедирегени.
4. Тарасты өртөгөни.
5. Тарастың өлөр алдындагы сөстөри.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Болот Тырмак

I

Болот Тырмак туй ла үч јашту болордо, оның јүрүми кенетийин кубула берген. Ол Тянь-Шаньның кижи чыгып болбос јылым таштарында јүрген. Бир күн аңдап јүрерде ого ырыс болбоды: тал түшке јетире торло до, койон до көрүнбеди.

Болот Тырмактың курч көзи јердеги сыраңай кичинек јырааны да, сыраңай кичинек аңычакты да јастырбайтан. Ол јылым ташта отурган торлоны көрүп ийген.

Јеткерлү неме билдирбеди. Болот Тырмак торлодоң көзин албай, канадын јуунада тудуп алала, таштаган таш чылап, төмөн түшти. Торло оның күчтү тырмактарында талбаңдап турарда, мүркүтти тууразынаң кем де тудуп алды. Тырмагының, тумчугының ла канадының болужыла Болот Тырмак тузактаң чыгарга албаданды, је чыгар аргазы јок болды. Ол куштарды ла аңдарды тудуп јүретен Даукеннинг тургускан шүүнине там ла оролып турды.

II

Даукен тудуп алган мүркүтти бир канча күннің туркунына сыраңай караңуй јерде туткан. Оны будынаң тегеликке јаба кайышла буулаган кижи көрүнип келгенде, Болот Тырмак акшып турган. Үч күннің туркунына Даукеннің салып берген курсагын јибей, чокужын тырсылдада кыјырадып, тескери баштанып туратан. Төртинчи күнде аштаганына кедер кылыгын таштап, ого берген болчок этти үзе тартып, ачаптанып јудуп отурды, бойы дезе јанында турган кижи кыймыктанза ла чокып ийерге, көзин оноң албай турды.

Даукен мӱркӱтти азырап алала, оны тааргa сугуп ийди. Кушты колыла капсый тудуп алала, мӱркӱттиҥ бажына тере кабычак кийдирип ийеле, оныҥ кайыш буузын тыныда тартып ийди.

Бу ӧйдӧҥ ала Даукен кабычакты кушты азыраар ла ӱредер туштa чечип турар болгон. Ол эҥ баштап кушты буканыҥ терезинеҥ мееле́й кийип алган колына отургузарга ӱреткен. Мӱркӱтти јерге божодып ийеле, ого болчок эт көргӱзип, бойына јууктада кычырып туратан. Оныҥ кийининде тӱлкӱниҥ терезин армакчыга буулап алала, мӱркӱттиҥ алдынаҥ сӱӱртеп апарганда, армакчылап салган јаан куш оныҥ кийининеҥ сӱрӱжип туратан. Болот Тырмак тӱлкӱниҥ терезине једижип келеле, ого кадала берерге тургaнда, Даукен ого эт берип турган. Учы-учында мӱркӱт тӱлкӱниҥ терезине учуп једижерге ӱренип алды.

Даукен аҥдаганда ӱредип салган мӱркӱт онылa кожо јӱрер болгон. Ээрдиҥ кажына отурып, ӱргӱлеп отурган кушты Даукен ат ӱстинде алып јӱретен. Ыраакта тӱлкӱ јӱргенин көрӱп ийгенде, Болот Тырмактыҥ бажындагы кабычакты тургуза ла алып ийеле, саҥ ӧрӧ чачып ийетен.

Мӱркӱт бойыныҥ керегин сӱрекей јакшы билетен. Эбиреде ајыктанып аларга, јаан канаттарыла талбып, бийик чыгып алатан. Кызыл тӱлкӱни көрӱп ийеле, оны ээчий сӱрӱжип баратан. Болот Тырмак тӱлкӱ јаар ууланып алала, канадын јуунада тудуп, тӧмӧн тӱжетен. Анга, јалкын чылап, табарып, болоттый бек тырмактарыла аҥныҥ мурдынаҥ тудатан. Бойыныҥ коркок тумчугыла аҥды талдыра чокыйла, Даукен келбегенче тӱлкӱни божотпой отуратан. Тудуп алган јемидин јаҥыс ла бойыныҥ ээзине беретен.

III

Колхозтыҥ јайгы одорында турган малга тиҥи бӧрӱ келип амтажыган. Бӧрӱ кӱнӱҥ ле ӧҥӧлӧп келеле, бир кураганды тудуп апаратан. Бу эне бӧрӱ сӱмелӱ де, таскап та калган болгон: корон салганда јибейтен, овчарка укту каруулчык ийттерди мекелеп салатан.

Бӧрӱ јажынатан јууканы кӱдӱчилер таап алгандар, је оны канайда тудуп алатанын кем де билбей турган. Мылтыкту кижини бойына јарым да километр јерге јууктатпас эди. Эне бӧрӱ дезе колхозты тӱредип турган. Малчы ӧбӧгӧндӧр колхозтыҥ правлениезине јуулыжып алала, Даукенди алдыртып алган.

— Кем јок, ченеп көрөликтер—деп, јуун божогон кийининде, Даукен айтты.

Түнде эки јакшынак койды бөрү база ла балулап салган.

Эртен тура колхозчылардаң одус кижи атка минип алала, јууканы курчап алган, Даукен олордың ортозында бараткан. Оның ээрининг кажында бажында кабычакту, ўрпейип калган Болот Тырмак ўргўлеп отурган.

Бөрү кайыр јараттың алдынаң кенетийин чыга конды, Даукен тургуза ла адын бош салып, маңтатты. Агыртачылар бөрўни туу јаар божотпоско оның јолын тозуп, оны ак јерге чыгарып аларга кийининең сўрўштилер.

Даукен маңтап бараткан адын кенетийин токтодып ийеле, мўркўттиң бажындагы кабычакты ушта сокты.

Болот Тырмакты өрө чачып,—„Ичкери!"—деп, кыйгырып ийди.

Болот Тырмак саң өрө учуп чыкты. Оның курч көзи јерди шиңдеп, таныш кызыл тўлкўни бедирей берди. Је тўлкў јок болды,—кандый да өскө јаан аң ыраак-ыраак калып, маңтап баратты.

Ээзи кей јаар божодып ийген туштa, төмөн јерде кыйыш јоктоң тўлкў көрўнетенин Болот Тырмак билер. Эмди дезе нени эдетенин онгдоп болбой барадала, ээзининг таныш ўнин угуп ийди. Оның ээзи бөрўниң кийининең сўрўжип баратканын мўркўт бийиктең көрўп ийди.

Болот Тырмак кўчтў канадыла бир канча катап талбып ийеле, бөрўге једижип алала, канадын јуунада тудуп, јалтаныш јоктоң төмөн шургуды. Бөрў улуп ийеле, ырсайтып алган мурдын бура согордо, Болот Тырмак сол табажыла бөрўниң тумчугынаң тутты. Бөрў öштўни бойынаң јайладып ийерге ченежип, каңылап турды, је мўркўт бойының темирдий балтырларын тыңыдып, тырмактарын аңның эдине там тереңжиде кадай тутты.

Бөрў арказында отурган мўркўтти тўжўрип болбозын билип, кенетийин анданып ийди. Мўркўт тырмактарын тартынып алала, саң өрө учуп чыкты. Öштўзин мекелеп ийген бөрў онон ары маңтады.

Је Болот Тырмак база катап өрө көдўрилип чыгала, канадын јуунада тудуп, тўмөн шургуды. Бу туштa, бөрў удура чурап ийерде, Болот Тырмак бөрўниң тумчугынаң тырмактарыла тудуп алала, јаан тумчугыла чокып ийди.

Тартыжу болуп турган јерге Даукен чаап келеле, мўр-

күттиң сүрекей тыңғ ачынганын сезип ийди. Болот Тырмактың көзине кан шаалып калган отурды. Оның оозына бөрүниң түги толып калган эмтир, јеңү алганын јарлап, унчугып ийейин деерде, тамагынаң үн чыкпады. Даукен адынаң калып түжеле, мылтыгын алала көрзө, бөрүниң эки көзи јок эмтир. Болот Тырмак бойының коркушту јаан тумчугыла оның көзин ойо чокуп салган.

Эль-Регистан

План

1. Болот Тырмактың јеміттеп јүргени.
2. Болот Тырмак тузакка киргени.
3. Болот Тырмакты Даукен тудуп алала, оны үреткени.
4. Бөрүни аңдап, Болот Тырмакка туттырганы.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Граның јанында болгон учурал

Сууга эжинерге сүреен сүүйтен улус бар. Олор сууга эжинерге сүүйтен учун, олор чыкту туманда, јаашты, оноң до өскө чыкту күндерди бир де керекке албас.

Узак эжинерге соок болгондо, олор ого јүк бир-эки катап чөңүп ийеле, сууның јарадына саңар буттап секирип алат, оның кийининде соокко калтыражып, тиштери тарсылдажып, кийинип алгылайт.

Ондый, сууга эжинерге сүүйтен улус бар. Олор гранла агып бараткан сууның ол до јарадында бар.

Сууга эжинерге сүүйтен бир кижи керегинде бис слерге куучындап берерге турыбыс. Бу керек август айда, алты час кире эңирде болгон. Күс эрте келген. Күндер серүүн турган, туман туруп, соок јааш јаап турган.

Бүрүңкүй кире берерде сууның ол јарадында тегин ле кижиниң кийимин кийип алган кандый да кижи базып келген.

Эбиреде, јараттың јанында бир де тынду неме јок. Кей соок, чыкту болгон. Ол кижи араай чечине берди. Мындый соок күнде сууга кирерге туры эмеш пе?

Ондый ок болды: бастыра кийимин чечип ийеле, јука

резина тарычакка чеберлеп салып алды. Оног соокко тоңбоско кандый да сарjула бастыра бойы сүртүнип алды.

Оның кийинине jүгүрип келеле, сууга мач эдип jыгыла берди. Узак эжинип, чомыныл, чөнүп турды. Сууга эжинерге сүреен сүүйтен ошкош. Ол кижиниг су-кадыгы сүреен jакшы—ого кижи де күйүнгедий болды.

Сууга кирип турган кижини эжинип турар өйдө оны тууразынаг көрүп отурган кижи бар болзо, ол советский jарат jаар улам сайын көрүп туры деп, билип алар эди. Сууга чөнүп ийеле, ойто чыгып көрүп турар. Сүреен jилбиркек кижи!..

Бу jилбиркек кижи сууда jарым часка jуук болды. Оның кийинине jаратка барып, кийимин салып алган резина таарын алала, сууга чөнө берди.

Советский jараттың jанына келеле, суудаг чыгып келди. База катап ajыктанып алды. Оног кийимин таардаг алып, кийине берди. Кийинип алала, карманнаг колмылтыгын чыгарып, ajыктанып көрөлө, ойто салып алды.

Базып барадала улам сайын токтой түжүп, эбиреде ajыктанып, тыңдап баратты. Түн кире берген, бир де неме көрүнбес, бу jерле качан да jүрбеген.

Ол кижиниг кийининеғ комсомолец, пограничник Алексей Сёмиков jылып баратты. Ол кижи канайда сууның jанына келгенин, канайда эжингенин Сёмиков узак көрүп отурган... Эмди оның кийининеғ эгмектеп, jылып барадала, сананды:

„Оны мылтык атпай ла тудуп алар керек. Акыр, эмеш токунай берзин, бойының jеринде ле чилеп баратса, оның кийининде...“

Гранды өдүп келген кижи кайра көп көрбөй барды. Оног ары иженчилү баратты. Эмди ого кижи туштабас деп бүдүне берген ошкош. Онызы базыдынаг да билдирип турган.

„Эмди баштаза да кем jок“—деп, Сёмиков шүүнип алды.

Ол кижиге jууктап келеле, сүреен тың кыйгырып ийди. Кыйгырарда сөс тө айтпаган. Орус алфавиттиг учураган ла үндү табыштарын кыйгырды.

— А-о-у-э-и-я!!!

Гранды кечип келген кижи „Тур!“ „Колың көдүр!“, „Jат!“—деп кыйгы угарга белен болгон.

— А-о-у-э-и-я!!! — деп кыйгы угарым деп, бир де сананбаган.

Оның јанында граната јарылгандый болуп, кулагында шыңырай берди. Ондый табышка алаатый берди. Сёмиковко јаңыс ла онызы керек болгон. Сёмиков јӱгӱрип келеле, оны сагыш та алындырбай, јыга тартала, тӧжине јыдазын уулап, тудуп турды.

Застава јаар барадала, гранды кечип келген кижи бир де эрмек айтпады, је бир катап кайра көрӧлӧ айтты:

— Мен бу јажыма ондый кыйгы укпадым. Слер кыйгырарга сӱреен ус кижи эмтиригер.

Сёмиков оның айтканына удура база айтты:

— Слер јакшы ээжинип јадыгар...

— Эйе, мен бӱгӱн јакшы эжинип алдым—деп, эжинип кечкен кижи кунугып айтты.

А. Рыкшин

План

1. Сууга эжинерге сӱӱйтен улус.
2. Гранла агып барган сууга эжингени.
3. Советский јаратка кечкени.
4. Оны туйка көрӱп алганы.
5. Тың кыйгыдан ӧштӱниң алаатый бергени.
6. Сууны кечкен кижини тудуп алганы.

Јакылталар.

1. Гранды кечип турган улусты эптӱ тударга, пограничник кандый болор учурлу?
2. Бу куучынга план тургузып алыгар.
3. Бу куучынды изложение эдип бичигер.

Кирджали[1]

Ворота ачыларда, бир канча полицейский офицерлер оромго чыктылар. Олордың кийининче эки солдат кынјылап салган Кирджалини јединип келетти.

Бӱдӱжинең көрзӧ, Кирджалини одус јашту деп айтка-

1. Кирджали—болгар кижи, 1820 јылда Турцияның башкарузына удурлашту болгон греческий восстаниеде турушкан. Восстаниени баскан соңында, Кирджали Россияга качкан, каанның башкарузы оны тудуп, туроторго табыштырып берген.

дый болгон. Ол јараш кара чырайлу, кату көрүштү, бийик сынду, јалбак ийиндү болгон. Бажын боро бөслө ороп, белине јалбак кур курчанып алган, тонын калың көк чекпеннең өткен өмтир. Ол токуналу базып келеткен.

Чиновниктердиң бирүзи чаазынды јайып, молдавский тилле кычырды. Ол чаазында Кирджали керегинде бичилген ошкош, нениң учун дезе, кычырып турган кижи Кирджали јаар кылчас эдип, көрүп турды. Кирджали оның кычырганын кичеемелдү угуп турды. Чиновник кычырарын божодып, чаазынды бүктейле, улуска чугулду кыйгырып, тескерилезин деп јакарды, абрачак экелзин деди. Ол өйдө Кирджали ол јаар баштанып, молдавский тилле ого бир канча сөс айтты.

Оның үни тыркыражып, јүзи кубула берди. Ол ыйлап ийеле, кынјызын шыңырадып, полицейский чиновниктиң будына јыгыла берди. Полицейский чиновник коркып, туура болды. Солдаттар Кирджалини өрө көдүрерге турарда, ол бойы туруп алала, абрачак јаар барып, отурып алды. Жандарм оның јанына отурып алды, молдованин камчыла атты согуп ийерде, ат ичкери јортты.

— Кирджали слерге нени айтты?—деп, јиит чиновник полицейскийден сурады.

— Мени оның Килиядаң ыраак эмес болгарский деревнеде јаткан үйин ле балазын көрүп тур деп сурайт. Оның керегинде олор до шыралабазын деп коркыйт. Јүүлгексү ок улус...—деп, полицейский каткырынып, карузын берди.

Яссы городко экелген Кирджалини пашага[1] апардылар. Паша оны казыкка отургызып өлтүрер деп судтады. Кыйынды кандый да байрамга јетире артыргызып салдылар. Эмди тургуза оны түрмеге сугуп салгандар.

Түрмеде отургандарды турецкий јети каруулчык карууддап турды. Олор база, Кирджали ок чылап, тегин ле улус болгон. Олор Кирджалини күндүлеп, оның јакшы куучындарын угуп туратандар.

Каруулчыктар ла Кирджали нак боло бердилер. Бир катап Кирджали олорго айтты: „Карындаштар, мениң өлөтөн күним једип келет. Бойының салымынаң кем де качып болбос. Мен удабас слерденң айрыларым. Мени эске алынып турыгар деп, слерге нени-нени артырарга санангам".

---

[1] П а ш а—султанский Турцияда ла Египетте военный гражданский чиновниктердиң јамызы.

Туроктор кичеемелдӱ угуп турдылар.

— Карындаштар—деп, Кирджали оноҥ ары айтты,—ӱч јыл мынаҥ озо, Яссы городтоҥ ыраак эмес чӧл јерде ӧлгӧн Михайланыҥ сӧӧгиле кожо алтын кӧмӱп салганыбыс. Ол алтын ого до, меге де једижери јок эмтир. Слер оны алып, ӱлежип алыгар.

Туроктор ондый сӧсти угуп, арайдаҥ ла јӱӱлбедилер. Ол јерди канайда табар деп шӱӱштилер. Удаан шӱӱшкенииҥ кийининде, Кирджали ол јерди бойы баштап апарзын деп јӧптӧштилер.

Тӱн кирди. Туроктор Кирджалииҥ кынјызын чечип, колын армакчыла буулап, онала городтоҥ чӧл јаар баргылады.

Кирджали олорды баштап апарды. Олор узак бардылар. Учы-учында Кирджали јалбак таштыҥ јанына токтой тӱжӱп, таштаҥ тӱштӱк јаар он эки алтам алтайла, јерге тееп, „Мында“—деди.

Туроктордыҥ тӧртӱзи бойлорыныҥ кылыштарын чыгарып, јерди каза бердилер. Ӱчӱзи дезе Кирджалини карууладап турды. Кирджали таштыҥ ӱстине отурып, олордыҥ ижин кӧрӱп турды.

— Је не, удабас једеригер бе?—деп, олордоҥ сурап турды,—јеттигер бе?

— Эм тура јетпедибис—деп, туроктор карузын берип, тери чыкканча иштегилеп турды.

Кирджали чыдажып отурып болбой турганын кӧргӱзип турды.

— Улус ла база—деди.—Јерди де јакшы казып билбей јадыгар. Мен каскан болзом, эки ле минутка божодып ийер эдим. Уулдар, мениҥ колымдагы армакчыны чечип, кылышты меге беригер.

Туроктор сананып, јӧптӧштилер.

— Је не—деп, олор јӧптӧштилер,—ониҥ колындагы армакчыны чечип, колышты береликтер. Оноҥ кандый јеткер болотон? Ол јаҥыскан, бис дезе јетӱ.

Туроктор ониҥ колындагы армакчыны чечип, кылышты бергиледи.

Учы-учында Кирджали јайымдалып, колында кылышту болды. Нени де эдер керек болгон!.. Јерди ол мендештӱ каза берди, каруулчыктар казыжарга болуштылар... Кенетийин Кирджали олордыҥ бирӱзин кылышла ониҥ тӧжине

кадайла кылышты төштө артыргызып, оның курынан эки пистолетти алып ийди.

Арткан алтузы Кирджали эки колмылтыкту болө бергенин көрүп ийгилейле, кача бердилер.

А. С. Пушкин

План

I. Россиядан Турцияга аткарганы.
1. Кирджалининг тыш бүдүми.
2. Бичикти кычырганы.
3. Кирджалининг сурагы.

II. Кирджали ле түрменинг каруулчыктары.
1. Пашаның јаргызы.
2. Кирджали түрменинг каруулчыктарыла нак болгоны.
3. Алтын керегинде айтканы.

III. Кирджалининг качып барганы.
1. Түн киргени.
2. Јер касканы.
3. Кирджали олордың ижин көрүп чыдап болбой, бойы казарга суранганы.
4. Јайым болгоны.
5. Јалтанбай табарганы.

Јакылта.

Колболу план тургузып алала, изложение бичигер. Бичиир туштa Кирджалининг таңкыры, јалтанбазы, эп-сүмези керегинде ајарып бичигер.

Кичинек герой

Бу керек 1832 јылда Парижте болгон.

Революцияга көдүрилген ишмекчилер баррикадалар тудуп, коруланып тургандар. Өштүнің черүзи баррикадаларга табару әдерге белетенип турган.

Табару башталар деп сакып турган јерде бир де табыш јок, тым болгон. Онтозы јуулажар туштa туратан јерлеринде турзын деп, начальник јакару берди.

Таш стененің јанында калырт эткен табыш угулды. Баррикаданы корып турган улус мылтыктарын октоп алды.

База бир эмеш өй өтти. Јууктап келеткен артиллерийский орудиелердің күзүрегени угулды.

Озолодо келеткен пушка көрүнип келди.

— Адыгар!—деп, баррикаданың начальниги команда бер-

ди. Бир уун аткан мылтыктардың табыжы баррикададаң кўзўрт этти. Боро тумандый ыш пушканы ла улусты бўркеп ийди; ыш таркай бererде, пушка ла улус база ла көрўне берди.

— Мылтыктарды октоп алыгар!—деп, начальник команда берди. Революционерлер мылтыктарын катап октоп турарда, артиллеристтер пушказын октоп турды.

Пушка адып ийди.

— Бажыгарды стенеге јууктада јабызадыгар!—деп, начальник кыйгырды.—Баррикадага јаба тизеленип алыгар!

Је берилген јакаруны бўдўрерге јеткелекте, снаряд эки кижини өлтўрип, ўч кижини шыркалап ийди.

Артиллеристтер экинчи пушканы тўрген экелеле, баштапкы пушкага коштой тургузып алдылар.

Бир канча секундтың бажында эки орудие экилези аткылай берди.

— Бу пушкалардың адыжын токтодор керек—деп, начальник айдала, кыйгырды:

— Артиллеристтер јаар адыгар!

Баррикададагы улус сўўнип, аайы-бажы јок аткылай берди. Ором кара ышла бўркеле берди. Бир канча минуттың бажында артиллеристтердиң көп сабазы пушкалардың алдында јаткылаганы туман ошкош ыш өткўре көрўнди. Тирў арткандары дезе пушкаларын октоп, адып турды, је пушкалардың адыжы кирелене берди.

— Кандый макалу!—деп, ишмекчилердиң бирўзи баррикаданың начальнигине айтты.—Бу јеңў ине!

Начальник бажын јайкап айтты:

— Бу мындый јеңў база бир он беш минуттың туркунына болор болзо, баррикадада он до патрон артпас.

Гаврош бу куучынды укkан. Бир корзинканы алала, өткўштең чыгып алып, өлтўрткен солдаттардың каптыргаларынаң патрондорды бойының корзинказына токуналу јууп турды.

Оромдо јирме кирези өлтўрткен улус јаткылады. Олордың патронташтарын кактап алза, баррикададагы улуска база бир канча ок-тары болор. Гаврош патрондорды бойының корзинказына салып алар деп, патронташтарды кактап турды.

Ором тумандый ышла бўркелип калган болгон. Туман бир эмеш өрö көдўрилип, онон ойто ло јерге јайылып тур-

ды. Ыш туй алып салган оромдо тўште де карангуй болгон.

Карангуй болгоны Гаврошко тузалу болды.

Ышла бўркелип калган оромдо кичинек сынду Гаврош солдаттарга билдиртпей, ыраак барар аргалу болгон. Ол баштапкы алты эмезе жети патронташтарды жаан жеткерге учурабай кактап алган.

Гаврош корзинказын тиштенип алып, өлгөн улустың ортозыла жылгажактап, төрт тамандап энгмектеп, патрондорды жууп турды.

Гаврош баррикададағ ыраак эмес болгон, же эмди оны кычырза өштўнің солдаттары көрўп ийеле, аткылаар болор деп, баррикадада бир де кижи унчукпады, Гаврош там ла ырада энгмектеп барып, тарының ыжы суйук турган жерге жеде берди.

Өлтўрип салган сержанттың патронтажынаң Гаврош патрондорды алып турарда, ол ок өлгөн кижиге тийди.

— Көрмөс сени алзын!—деп, Гаврош айтты.—Менің өлгөн улустарымды өлтўрип турылар.

Экинчи келген ок оның жанына таш жолго тийди. Ўчинчизи дезе оның корзинказын аңтара сокты.

Гаврош кайра бурулала, оромның толыгынаң аткылап турган солдаттарды көрўп ийди.

Гаврош бут бажына туруп келди. Салкын оның чачын элбиредип турды. Шыкап адып турган гвардеецтер жаар көрўп, омок кожоңдой берди.

Оноң корзинказын алала, төгўлген патрондорды ойто корзинкага салып алды, солдаттарга база бир эмеш жуктап алала, патронташтардың патрондорын алып турды. Төртинчи ок оның кулагының жанына ётти, Гаврош дезе кожоңдоп ло турды.

Бежинчи де ок жанына ёдёрдё, Гаврош кожоңдоп турды.

Бу керекти көрёргё коркушту болгон. Солдаттар уулчакты адып тургандар, ол дезе адучыларды электеп, олорды ачындырып турган. Мылтык аткан ла сайын Гаврош кожоңының бир ўзўгин кожоңдоп турган. Гвардеецтер Гаврош жаар ўзўк жок аткылап, же бир де катап тийдире адып болбой турды. Гвардеецтер адып, бойлоры дезе каткырып тургандар, Гаврош жада тўжўп, ойто туруп, воротаның алдына жажынып, торт жоголо берип, оноң ойто көрўнип келип, ары-бери жўгўрип, жудуругыла кезедип, патронташтардаң

патрондор алып, бойының корзинказына јууп турды. Баррикададагы улус оны көрүп, ого ок тийе бербезин деп, коркып турды. Октор учуп турарда Гаврош октордоң до түрген шуңуп турды. Ол өлүмле ойноп тургандый болды.

Је учы-учында јеткерлү ок уулчакка тийди. Гаврош тентирилип турала, јыгылды. Баррикададагы улус аайы-бажы јок кыйгырыжып ийди. Гаврош өңдөйип келди, оның јүзинең кан јолдолып агып турды, Гаврош мылтыктар адып турган јер јаар көрүп, колыла уулап, база ла кожоңдой берди.

Ол бойының кожоңын учына јетире кожоңдоп болбоды. Ого экинчи ок тийди.

Гаврош таш јолго көңкөрө јыгылала, ойто турбады.

Кичинек геройды өлтүре адып салдылар.

В. Гюго

План

1. Баррикадада патрондор једишпейт.
2. Јалтанбас Гаврош патрондор јууганы.
3. Ышту оромдо.
4. Гавроштy атканы.
5. Гавроштың электү кожоңы.
6. Коркушту айалга.
7. Гавроштy өлтүре атканы.
8. Кичинек геройдың јетире кожоңдобогон кожоңы.

Јакылталар.

Бу план аайынча Гаврош керегинде изложение бичигер.

а) Гавроштың тыш бүдүми (јажы, сыны, кийими, ёдүги, чачының өңи, көзи).

б) Кылык јаңы (оның чыйрагы, јалтанбазы, элекчизи, эп-сүмези, тапкыры).

Планның баштапкы бөлүгине Гаврош слердиң сагыжарга кандый болүп эбелгенин бичигер.

Планның экинчи бөлүгине дезе, кычырган үзүкте айдылганы аайынча бичигер.

Татарлар Руська табарганы

Јети јүс јыл мынаң озо көчкүн татарлардың хан Батыйга баштаткан көп черүзи орус јерге табару эткен. Татарлардың тоозы көп болгон, олор јыдала, үлдүле, ок-јаала сүрекей тың јепсенип алган болгон. Мындый јуу-јепселге

ўзеери, олор стене оодотон машиналар тартып јўретендер. Олор орустардың бай городторын јуулап аларга амадаган.

Татарлардың таң атту кайучылары Рязань городтың бектеп туткан стенезининг јанына једип келгендер. Олор мында каруулда турган орус улусла тил алышкандар. Кандый ла јöбжöнің онынчы ўлўзин берзин, јурталбатының онынчы кижизин берзин деп татарлар Рязаньның башкарачыларынаң некегендер, је Рязань городтың улузы карузын мынайда берген: „Бис ончобыс өлзöбис, ол туштa ончозын алыгар!“

Татарлар городко јууктап келеле, оны эбиреде чеден эдип, оның кийининe јажынып алала, экпиндў табару эдерге, беш кўннің туркунына не ле керектў немелерин белетеп алгандар. Алтынчы кўнде татарлар городты айландыра турган стенелерди ойо согуп, городко от таштап тургандар. Рязаньның албатызы татарларга удурлажып, эрчимдў тартышкан. Је ондый да болзо, татарлар кўйўп турган городты колго алала, ончо улусты—карыган да улусты, јаш та балдарды—кўўн-кайралы јок кырып салгандар.

Јаранып өзўп турган городтың ордында јемирилип калган туралардың орды, өлгöн улустың сööктöри артып калган. Татарлар ононг ары барып, Владимирди, Ростовты, Ярославльди тўреде тоноп, Москваны, Тверьди ле ононг до öскö городторды өртöп койгондор.

Орус улус татарларга бастыра ла јерде удурлажып, героически тартышкандар. Је бу тартыжуда орус улус биригип албаган болгон, кажы ла княжество татарларла алдынаң тартышкан. Оның учун татарлар озогы орус городторды бирдең јуулап алып, тўреде тоноп тургандар.

Козельск городтың јурталбатызының татарларга удурлажа ат-нерелў тартышканы сўреен кайкамчылу болгон. Городтың стенелерин буза соголо, татарлар городко кирип келерде, Козельсктиң јурталбатызы татарларла колдомдожып, эрчимдў тартышкандар. Орус јуучылдардың јалтанбазын мының алдында билетен татарлар Козельск городтың албатызының јалтанбазын, јана баспазын сўреен кайкажып, Козельскти „Каҙыр город“ деп адагандар.

Татарлар Новгород јаар ууланган дар, је јас келерде, састар кайылып, суулар кирерде, татарлар тўштўк јаар бурылып, половецкий чöл јаар јўре бергендер.

Эки јылдың бажында татарлар база ла катап келип, Тўштўк Руська табаргандар.

Батый Киевтиң јанына тоозы јок көп черүлү келген. Төөлөр огурып, букалар мөөрөп, аттар киштеп, абралар кыјырап, татарлар аайы-бажы јок кыйгырыжып турган... Ондый тал-табышты угарга коркушту болгон.

Киевтиң албатызы бойының төрөл городын ат-нерелү коругандар.

Киевти корулаарын воевода Дмитрий башкарган. Је Киевтиң албатызының эрчимдү удурлашканын туй базып, татарлар Киевти јуулап алгандар. Киевтиң канча мың албатызы оромдордо јуулажып турала өлтүрткен. Јалтанбас-коркубас воевода Дмитрий шыркаладала, олјого алдыртқан. Оның јалтанбай јуулашканы учун тоомјызын јетирип, татарлардың ханы оны эзен артырган. Орус јердиң бир канча јүс јылдың туркунына турган столицазын—Киевти, өскө дө городторды чылап ок, коскорып, оодып, түреде тоноп салган. Чаксырадып, тоноп салган Киевте јүк ле эки јүс тура бүдүн арткан. Киевтиң јурталбатызының кезиги өлтүрткен, кезиги олјого айдаткан. Татарлар Киевтиң бастыра јерин тоноп, чаксырадып, ээн јер эдип салгандар.

Батый Волганың јанында бойының столицазын төзөп алган. Ол бойының государствозын Алтын Орда деп адаган. Јуулап, бактырып алган јерин мынаң шиңдеп, калан јууйтан улустарын ийип туратан.

П. Коваленский

План

1. Татарлар.
2. Олор Рязань городко некелтелү кайучылар ийгени.
3. Орустардың карузы.
4. Татарлар орус городторго табарганы.
5. Орустардың татарларла эрчимдү тартыжузы.
6. Новгородко ууланып барганы.
7. Киевке табарганы.
8. Алтын Орда.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. План аайынча изложение бичигер.

Михаил Илларионович Кутузов

1812 јылда французский император Наполеонның әлбек армиязы Россияга табарып, Москвага келетти.

Наполеон көп черўни бастыра Европадаң јууп алала, Россияны бактырып аларга сананган. Орустардың черўзи айдары да јок ас болгон, је орус солдаттар согужарын билип, төрөлин корыырына тындарына килебей тургандар.

Өскө јердиң олјочыларына удурлажа бастыра орус албаты туруп чыккан. Орус черўниң главнокомандующийине Суворовтың ўренчиги—Михаил Илларионович Кутузов тудулган. Кутузов сўрекей сагышту да, образованый да, ченемелдў де кижи болгон. Ол алдына көп јууларда турушкан, эки катап шыркалаткан. Кутузов солдаттарга не керегин билип, олор керегинде санааркап туратан. Солдаттар Кутузовты сўўп, оны „таадак" деп адап туратандар.

Кутузов Наполеонго согултаны Бородино јуртта, Москвадаң ыраак эмес јерде, берген. Французтар орустардаң көп болгон, је орустарды јеңип болбогондор. Орустардаң улус өлўп те турза, је олор тескерилебегендер. Кутузов Наполеонды учына јетире јеңерге черўзин корып аларга кезек өйгө тескерилеерге сананды. Москваны согуш јогынаң французтарга берип ийер деп јакарды. Французтар Москваны алып алдылар.

Је французтар Москвада удаан болбодылар. Москвада јаткан улус бойлорының тураларын өртөй бердилер. Азыктўлўкти Москвага экелери токтой берген. Москвага келеткен французтарды партизандар өлтўргилеп турды. Наполеонның черўзи тўрген астап турды.

Кутузов дезе ол өйдө өштўни учына јетире јеңерге бойының черўзин шыйдып турды. Соок күндер башталды. Олјочыларга өлўм келип турганын бойлоры көрўп ийди. Наполеон Москваны артызарга сананды. Бу өйдө Кутузов французский черўни оодо согорын баштады. Орус јуучылдар французтарды күүн-кайрал јок сўрдилер. Партизандар ла казактар өштўлердиң отрядтарына табаргылап, јоголтып турдылар. Кар јаап, соок тўшти, французтар соокко тоңдылар. Наполеонның улу черўзинең удаан јокто не де артпады.

Наполеон Москвадаң тескерилеп барадала, Березина сууда бойының черўзиниң артканын таштап, Россиядаң качкан.

Орустардың черўзи Кутузовко баштадып, өскө јердиң олјочыларын 1912 јылда онойдо сўрген. Кутузов ол өйдө алтан јети јашту болгон. Походтор ло шыркалар оның су-

кадыгын ўзўп ийген, улу орус полководец 1913 јылда өлгөн.

П л а н

1. Наполеон черўзиле Россияга табарат.
2. Кутузов главнокомандующий.
3. Бородинодо болгон согуш.
4. Наполеон Москвада.
5. Наполеон Москвадаң качат.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Тургускан план аайыча изложение бичигер.

Александр Невский

Александр Невский төрөл јерин сўрекей сўўп, оны өштўлердиң табарузынаң јалтаныш јоктоң корулаган.

Оның јўрген өйинең бери јети јўс јылдаң ажыра өткөн. Ол өйдө Новгородский јерге шведтер ле немецтер, казыр аңдар чылап, табарып туратандар.

Князь Александр Ярославич Переяславль деп јерде князь болуп турган. Ол бойыныҥ төрөлиниҥ ат-нерелў коручызы болгон. Ол шведтерле јуулажып, Нева сууда олорды јеҥген учун, оны Невский деп адагандар.

Шведтерди јеҥген јиит полководец керегинде мак јаҥыс ла бистиҥ ороонго јайылган эмес, је өскө дө көп ороондорго јеткен.

Тил алыжар элчи болуп Новгородко келип јўрген бир немец Александр Невскийдиҥ тереҥ сагыштузын, оныҥ билгирин, ак-чек санаазын ла јалтанбазын сўреен кайкаган. Посол јанып барала, мынайда айткан: „Мен көп ороондордо јўргем, је ондый кижини каандардыҥ да, князьтардыҥ да ортозынаҥ көрбөдим".

Новгородты башкарып турган бай улус Александрдыҥ тартыжузына аршамык эдип турган. Шведтерди оодо соккон кийининде јаан удабай Александр Новгородтыҥ башкарчыларыла керижип, Новгородтоҥ бойыныҥ төрөл городы јаар, Переяславль Залесский јаар, јўре берген.

Је бу өйдө черўлў немецтер Тўндўк-Кўнбадыш Руська табаргандар; олор озо баштап Псковты олјолоп алып, онон Новгородко јууктап келгендер.

Ол туштa Новгородтың албатызы Переяславль јаар улус ийип, Александрды келип өштүлерден аргадазын деп сураган. Александр азыйда өөркөгөнин керекке бодобой, бойының дружиназын алганча, тургуза ла Новгород јаар атанган. Немецтерле тартыжарга ополченецтерди[1] јуур кычыру этсин деп, ол бастыра орус јерге элчилер ийген.

„Орус улус, көдүрилигер! Немецтерге удурлажа јуулажарга туруп чыгыгар!"—деп, Александрдың кычырузы бастыра городторго јайылган.

Александр бойының дружиназына база јуучылдар кожуп алала, кенетийин табару эдип, немецтерди Псковтоң чыгара сүрген. Оның кийининде ол немецтердиң јуулап кирген орус јерлерди ончозын јайымдалтып аларга амадап, немецтерге удурлажа күүн-кайрал јок тартыжарга белетенди.

Александр шибеелер тудуп, черүлер јууган.

Новгородтың бай јерин немецтер колынаң божотпоско калапту тартыжуга база белетенип тургандар. Орус јердиң кемнең де камааны јок јүрүмин корып аларга, немецтерди оодо согор керек деп, Александр Невский ле оның дружинниктери билип тургандар.

1242 јылдың јазында Александр Невский бойының черүзиле Чудский көлдиң јанында немецтерге кату согулта эткен. Бу јуу-согуш „Тошто болгон јаан согуш" („Ледовое побоище") деп адалган.

Александр бойының черүлерин эптү тургузып алала, немецтерди, капкыга туткан чылап, кыстап алган. Калапту тартыжу башталган.

Немецтер орустардың јотконду табарузына чыдажып болбой, мылтык-јепселдерин чачып, кийип алган уур куйактарын суурып таштап качкандар. Немецкий черүниң уурына чыдашпай, јаскы тош көп јерден јарылган, суу тоштың үстиле јайылган.

Орустар немецтердиң кийининең јети чакырым јерге сүрүшкен, көлдиң тожы ла јарады өлгөн немецтердиң сөөктөриле бүркелген.

Олјого алган немецтерди Александр Невский айылдары јаар божодып, айткан: „Барыгар, Русь тирү деп, өскө јерлердеги бастыра улуска айдыгар. Бир де коркыш јогынаң биске айылдап јүрзиндер... Је кылыш тудунып биске кир-

---

[1] Ополчение—ополченец—князьтың дружиназына болужарга јурт-албатыдаң јууган черү.

ген кижи—кылыштаҥ бойы өлөр. Орус јер ондый учурлу турган, соноҥ до ары онойып ок турар".

План

1. Александр Невскийдиҥ князь болуп турган јери ле өйи.
2. Александр Невский Переяславльга барып јуртаганы.
3. Немецтер орус городторго табарганы.
4. Орустар Александр Невскийдиҥ башкарузыла төрөлин јайымдаганы.
5. Александр Невскийдиҥ олјолоткон улуска айткан сөзи.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Талайдыҥ тонокчылары

Талайдыҥ тонокчылары деп адалган улус керегинде бис эмди сананбай да јадыбыс.

Је XVI чакта, 400 јыл мынаҥ озо, олор талайда коркушту ийде-кӱчтӱ болуп тургандар.

XV-чи чактыҥ учында Американы, Африкада ла Индияда јаҥы јерлер ачкандар. Је јаҥыс ла испанецтер ле португалецтер олорды мензинип алгандар. Испания Американы ээлеп, Португалия Индияныҥ јараттарын база Австралия ла Азияныҥ ортозында турган байлык ортолыктарды ээлеп турган. Испания ла Португалия бойы бойлорыла союз эдип, өскө кojойымдарды јаҥы јерлерде саду өткӱрерине божотпой турдылар.

Английский кереп Американыҥ јараттарына келгенде, оны кенетийин испанский керептер курчап ийетендер. Олор английский керепти олјого алып, улустарын кату кыйынла өлтӱретен: отко кӱйдӱрип эмезе олјого алган керептиҥ мачтазына олорды бууп, өскө керептер оны көрӱп, бу сууларга келбезин деп, ол керепти талайга божодып ийетен.

Англия ол туштa Испаниядаҥ кӱчтӱ болгон болзо, Испанияга јуу јарлап, оны јоголтып саларга кичеенер эди. Је Испания ол өйдө кӱчтӱ де, јаан флотту да болгон. Ондо 20 миллионноҥ көп кижи болгон, Англияда дезе 5 миллионноҥ ас болгон.

Кандый да болзо, Испанияла канайда да тартыжып, саду эдер правого јединер керек болгон. Английский башкару талайдыҥ тонокчыларына јажытту болужып туратан.

Башкару тонокчыларга кереп береле, је англиискиң коjойымдарга табарбазын деп jакаратан. Испанскиң ле португальскиң керептерди тоногон учун олорды буубас. Је испанецтердиң колына кирзе, jеткердеҥ бойлоры айрылып чыгарын билер учурлу болгон: англиискиң башкару оны бистиҥ эмес деп айдып, Испанияла оныҥ учун тартышпас. Керде-марда jөөжөгө jединзе, кезигин башкару алар, артканын дезе тонокчы бойына алатан учурлу болгон.

Тонокчылар кайда да болзо, jарлу боло берди. Олордо 10—12 керептеҥ турган бүткүл каравандар бар болды. Олор керептерле теҥисте Испанияныҥ ээлеп турган jерлериниҥ jанында jүргилеп, Испанияныҥ ойто төрөлине jанып бараткан баалу товарлу керептерин олjого алып, тоноп туратандар.

Тонокчылар теҥисте испанскиң jаҥыс керепти көргилеп, оны курчап алгылайла, олjого кирзин деп некеп туратандар. Испанецтер коруланбаза, олорды өлтүрбей армакчыла колы будынаҥ буулагылап,кандый бир ортолыкка божодып, керептеги jөөжөни бойындыйына салгылап, кезикте керептиҥ бойын олjого алып, кожо апаратандар. Је испанецтер көп сабазында тартыжу jогынаҥ керептеги jөөжөзин бербейтен.

Тонокчылар испанецтердеҥ тоноп алган jөөжөзин алганча, ойто jанатан. Олор төрөл jеринде, Англияда, тонокчылар деп бодолбойтон. Олордыҥ ойто jанганы чын ла байрамга бодологон. Талайдыҥ тонокчылы jанганда, городто сахар, кофе, таҥкы ла jүзүн-jүүр немелер боло беретен. Тонокчылар экелбегенде, мындый немелерди садып аларга күч болгон, ненин учун дезе испанецтер ле португалецтер бу немелерди бийик баала садатандар. Талайдыҥ тонокчылары дезе бойлорыныҥ тоноп алган товарларын jеҥил баага садатан.

Талайдыҥ тонокчылары бир канча jүс jылдардыҥ туркунына туруп, токтоп калгандар. Буула jүрер керептер табылып, олор тонокчылардыҥ байканду керептериҥ күчтү ле түрген jүретендер. Талайда тонокчы болорго күч болуп, ол өйдөҥ бери талайдыҥ тонокчылары jоголо бергендер.

Акад. Тарле

План

1. XV—XVI чактарда jаҥы jерлер ачканы.
2. Англия тонокчыларга jажытту болушканы.

3. Тонокчылар испанскій керептерге табарганы.
4. Англияда јөөжө экелген тонокчыларды сўўнчилў уткуйтаны.
5. Тонокчылар токтогоны.

Јакылта.

План тургузып алала, тонокчылардыҥ тыҥыган шылтагын ла XVIII чактыҥ учында олордыҥ токтогон шылтагын көргўзип, изложение бичигер.

Колумб Американы канайда таап ачкан

1492 јылда, апрель айда Испания Колумбка ўч керепти, керектў улусты ла азык-тўлўкти берерге јөпсинген. Колумб бай Индияга талайла баратан кыска јолды табарга јөп берген.

Колумб јорык бараргa јайыла шыйдынган, 3 августта дезе теҥиске чыгып, кўнбадыш јаар ууланган.

Колумбтыҥ эҥ ле јаан кереби „Санта-Мария“, оноҥ эмеш кичинеги—„Пинта“, ўчинчизи—„Нинья“ деп адалып турган. Кичинек „Ниньяны“ тегин ле байканду кеме деп адагадый болгон. Эҥ ле јаан деп бодолып турган кереп база да јаан эмес болгон.

Бу керептер ончозы кичинек болгонынаҥ улам, теҥисте јаан јотконго чыдашпас эди, је олордыҥ ырызына теҥисте јаан јоткон болбогон.

Салкын олордыҥ јолы аайынча согуп турганынаҥ улам, керептер Испанияга ойто качан да бурылбас болор деп, матростор коркып тургандар.

Керептер кўнбадыш јаар эки айдыҥ туркунына баргандар, јер дезе торт көрўнбей турган. Је 4-чи октябрьда керептиҥ ўстинде теерип учкан кучкаштар көрўнген. Олордыҥ канаттары јажыл, төштөри кыскылтым болгон. Кучкаштар реяга[1] отурып, јарык ӧҥдў тўктерин арутап алгылайла, кайдаар да кўнбадыш јаар уча берген.

„Пинта“ керепте отурган улус теҥисте кандый да доско јўргенин көрўп, оны суудаҥ чыгарып алгандар. Досконы чўмдеп кезип, јазап салган эмтир. Бир канча кўниҥ бажында „Ниньа“ керепте отурган улус теҥистеҥ кызыл јилектў будагаш чыгарып алгандар. Будагаштыҥ јалбыракта-

[1] Р е я—керептиҥ мачтазына туура салган агаш.

ры јажыл ла бойы болгон. Бу будагаш агаштаң сынып, акканынаң бери беш-алты ла час өткөн болор.

Куштар керептиң үстинче эртен турадаң ала түнге јетире учуп турганынаң көрди, керептер кандый да јерге јууктап келеткенин кажы ла матрос јарт билип турган.

13 октябрьдың түнинде керептердиң эң ле алдында „Пинта“ бараткан. Бир катап айдыг түнде матрос Хуан Родригес керептең ыраак јерде кандый да кара неме турганын көрүп ийди.

„Мынызы булут болбой кайсын“—деп, матрос сананды. Је ол кара неме кыймыктанбай да, кичинектебей, јаанабай да турды. Јок, ол булут эмес.

— Јер!—деп, матрос кыйгырып ийеле, керепте турган пушкадаң адарга јүгүрди.

Матрос пушкадаң адып, јарат көрүнип келди деп, ончо керептерге билдиртти.

Бу түнде Колумбтың керептеринде кем де уйуктабаган. Ончолоры керептиң тумчук јаны јаар туруп алала, ичкери ајыктап турдылар. Јаратта кандый да јаан туралар туры, олордо оттор күйип туры деп, матросторго көрүнген.

Је таң адып келерде көрзө, матросторго туралар деп көрүнгени агаштар эмтир, олордың ортозында дезе оттор күйип турган. Јаратта јылаңаш, кызыл терелү улус керептердең көстөрин албай турдылар.

Керептердеги улус кемелерди түжүрип, кайыктарла эжинип, јарат јаар бардылар, ончолорының алдында Христофор Колумбтың кемези баратты. Колумб испанский кызыл маанызы тудунып алала, кемениң алды јаар туруп алды.

Колумб јаратка эң ле озо чыгып, маанызы кумакка кадап салды, кемеде отурган королевский чиновник бу күннең ала бу јер кастильский коронаның болор деп јарлады.

Кызыл терелү улус испанецтерди күреелей туруп, колынаң тудуп, кийимдерин јоктоп турдылар, бирүзи дезе Колумбтың үлдүзинең тудала, сабарларын кестирип алды.

Колумб ол ортолыктаң күнбадыш јаар ууланып барала, база бир канча ортолыктар тапкан.

Индияның күнбадыш јарадына барар јолды таап алдым деп, Колумб бодоп турган, је чынынча алза, ол телекейдиң јаан бөлүгин—Американы тапкан.

Н. Константинов

План

I. Колумбтың керептери.

1) Колумбты Индияга ийерге Испания јөпсингени.
2) Талайла барган керептер.
3) Јўзўп барарда салкын сокконы.
4) Кучкаштардың көрўнгени.
5) Теңистең неме тапканы (досконың сынығы ла јплектў будагаш)
6) „Јер!“

II. Американы таап ачканы.

1. Кандый да јер көрўнип келгени.
2. Маанылу Колумб јаңы тапкан јерде.
3. Кызыл терелў улустың кайкаганы.
4. Колумбтың јастырганы.

Јакылталар.

1. Кычырган куучынга колболу план тургузыгар. (Бу сөстөрди ажындыра бичип алыгар. Испанияның јөпсингени—апрельде, 1492 јылда јўзўп барганы—3 августта, „Санта-Мария“, „Пинта“ ла „Нинья“ деп керептер, баштап ла көрўнген кучкаштар—4 октябрьда; тўнде 13 октябрьда—„Јер“, матрос Хуан Родригес).
2. Планды тузаланып, статьяның конспектин тургузыгар.

Корчагин Жухрайды јайымдап алганы

Лиза он алтам кире барала, бурылчыктаң шоссеге чыгып келген эки кижини көрўп ийди. Алдында јалбак төштў, көзи айландыра көгөрип калган таларкак ишмекчи базып келетти. Ол маңдайына кептей кийип алган кара кепкалу, топчызы алынып калган пиджакту болды, пиджактың алдында ичине кийетен јолду чамча көрўнип турган. Ол сары өңдў сапог кийип алган буттарыла јаан-јаан алтап, базып келетти.

Оның кийининде ўч алтам кире јерде, боро жупанду,[1] курында эки патронтажту петлюровец ишмекчиниң сыртына јыдазыла арай тўртпей базып келетти.

Јелбер бөрўктиң алдынаң айдадып бараткан кижинин јаткезине эки кичинек көс кезе көрўп турды. Таңкыга саргарып калган эрин сагалдары туура тарбайып калган болды.

Лиза базыдын эмеш араайладып ийеле, шоссенин бир

[1] Жупан—поляк ла украинец эр улус чамчаның тыштына кийетен јең јок пальто.

јанына кечип алды. Оның кийининең шоссеге Павел чыгып келди.

Јолло оң јаны јаар бура соголо, Павел келип јаткан улусты база көрүп ийди. Ол Жухрайды тургуза ла танып ийди.

„Ол мының учун ойто келбеген туры!“—деп сананды.

Жухрай јууктап келетти. Корчагиннің јүреги сүреең тың согула берди. Павел нени эдетенин тургуза ла сананып, аайын таппай турды. Је керекти узак шүүрге өй ас болгон. „Је, Жухрайдың божогоны—бу!“—деп, Павел сананды.

Карманында колмылтык бар болгоны калганчы минутта Павелдиң сагыжына кирди. Ödүп бараткан туштa бу мылтыкту немениң бели орто адып ийер, ол туштa Фёдор јайымдалар. Оноң ары бир де неме сананбай, тиштерин тың тиштенип ийди. „Онойдо эдерге јалтанбас карындаштар керек...“—деп, Фёдор ого кече ле айткан ине.

Павел түрген кайра көрди. Город јаар бараткан оромло неме јок болды. Ичкери јанында кыска, јаскы пальтолу үй кижи меңдеп баратты. Ол чаптык этпес. Тууразында турган экинчи оромды ол көрүп болбогон. Јаңыс ла ырaакта, станцияга баратан јолдо, улус көрүнип турды.

Павел шоссениң кырына базып келди. Бир канча алтамның бажында тура түжерде, Жухрай Корчагинди көрүп ийди.

Павел јаар ол сыңар көзиле көрүп ийерде, койу кабактары кыймыктай берди. Корчагинди танып, кенетийин алтамын токтодып ийерде, оның сырты јылдага түртүле берди.

— Је, капшай бас, оноң өскö көксиңди мылтыктың кындагыла изидип ийерим!—деп, конвоир кату айтты.

Жухрай јаан алтай берди. Павелге нени де айдарга сананала, токтоп, колыла јаңып ийди.

Сары сагалду конвоир сезип ийбезин деп јалтанып, Павел Жухрайды бойының јанынаң öткүрип, бу керекте оның бир де кереги јок болуп тургандый, туура бурылып алды.

Је бойы дезе, токунап болбой, сананып турды.

„Мен мыны адып турала, јастырзам, ок Жухрайга тийер...“

Сары сагалду конвоир Павелле тегдежип келди; Корчагин оның үстине чурап барала, мылтыгын ала койып, јер јаар түрген јаба басты.

Јыда ташка тийди.

Оның үсти орто калып келерин сакыбаган петлюровец

кезек өйгө алаатый берген, је ол ло тарыйын Павелдиң колынаң мылтыкты бар-јок күчиле тартты. Павел мылтыкты ушта тартарга бербеди. Мылтык адылды. Ок ташка тайеле, кайтыгып, канава јаар түшти.

Мылтыктың адыжын уккан Жухрай туура калып, кайра көрди. Конвоир Павелдиң колынаң мылтыкты албаданып ушта согуп турды. Ол уулчактың колын толгоп, мылтыкты айландырып турды. Је Павел мылтыкты салбайт. Ол туштa чугулданган петлюровец Павканы јерге јыгып ийди. Је онойып та мылтыкты айрып болбоды. Павел јолго јыгылып, конвоирди де кожо тартып алды.

Жухрай эки ле калыйла, коштой турды. Оның кату јудуругы өрө көдүрилип, конвоирдиң бажына келип тийди. Бир секундтың бажында, јүзине эки катап јудуруктадып алган петлюровец канава јаар, уур таар чылып, тоголоно берди.

Ол ло бөкө колдорыла Жухрай Павелди јердең өрө көдүрип, бут бажына тургузып алды.

Н. Островский

План

I Конвоир Жухрайды айдап апарганы:
1. Жухрайдың тыш бүдүми.
2. Петлюровецтиң тыш бүдүми.
3. Павел Жухрайды таныганы.
4. Ээчий-деечий шүүлте.
5. Жухрай Корчагинди таныганы.

II Павел Жухрайды јайымдаганы:
1. Павел петлюровецке табарганы.
2. Петлюровецти јыга сокконы.

Јакылталар.

1. Колболу план тургузыгар.
2. Павел Корчагин бичиген эдип, изложение бичигер.

Будённый керегинде куучын

Бир катап гражданский јуу тужында Будённый ординарецле экү бараткан. Керек энергери болгон. Олор бир деревне турганын көрүп ийдилер. Ол деревнениң ады Жутовский болгон.

— Бу деревнени бистиң улус алып алган болор керек.

Актар мында эмди јок болор учурлу. Јортуп барып, көрөли—дешти.

Деревнеге кирип келер болзо, ондо актар эмтир. Таң атту келген улуска удура актар базып келдилер, ончолоры погонду эмтир, је офицерлери јок, јаңыс ла солдаттар. Олор тургылап, таң атту улусты көргилеп турды.

Будённый ординарецле экў бажынаң будына јетире јаап турган буркалу болгон. Олор казактар ба, эмезе бурка кийип јўретен актар ба, эмезе актардың штабынаң келген улус па деп, актар аайлап болбой турган. Олор Будённыйдаң сурагылап турдылар:

— Бу сенің адыңның куйругын, будёновецтердің аттарының куйругы чылап, нениң учун кыскарта кезип салган?

Будённый дезе атты саймап, карузын токуналу айтты:

— Будёновецтерден блаап алганыбыс.

Бу таң атту келген улус бижу ла олордың деп, актар бодогондор. Кезиктери токуналу таркай берди. Кезиктери дезе, — Је тўш, эңирдеги ажанышка учурадыгар. Барып, ажаналыктар,—дешти.

Канайдар да арга јок болды. Будённый ординарец јаар көрди, онызы билдирбес јанынаң имдеп ийди. Онойдо имдегениле бойымды канайда тударын билерим дегенин көргўскен. Олор аттарынаң тўжўп, тураның јанына буулагылап салала, турага кирдилер.

Буркаларын чечкилебей, отурып ажандылар.

— „Эх! Ол Будённый кандый јалтанбас! Ол бисле канча ла катап јуулашкан. Бис Будённыйды чырайынаң таныгыбыс, онызла канча ла тушташканыбыс... Керек дезе минип турган адын да билерибис“—деп, ак солдаттар мактанышты.

Ординарец унчукпай отурып ажанды, бурканың алдындагы мылтыгын дезе белен болзын деп тудуп алды. Будённый дезе, ажанып отурала, айтты:

— Мен Будённыйды база көп катап көргөм. Керек дезе олјого аларга санангам, је алып болбогом.

Будённый ажанып алала, ординарецке айтты:

— Аттарды көрўп, олорды азыраар керек.

Олор тураданг чыгала, аттарын чечип алала, кайра кördилер, актар тураларда ажанып отургылаган.

Будённый адына калып чыгып, минип алды, оны ээчий ординарец минди, олор чöл јаар мантада берди. Олор бойының улустарына једип келди. Будённый тургуза ла ко-

мандирлерди јууп, деревнени эки јанынаҥ курчап, актарга табарар деп јакарды.

Деревнеге кызылдар табарарда, актар туралардаҥ чыга јӱгӱрдилер. Олордыҥ кезиги калбакту, кезиги кийимин чечип салган: кезиги ажанып алала, уйуктаарга јаткандар. Тураларынаҥ чыккылап аткылаган, је адарга орой болгон. Будённый олорды олјого алып, стройго тургуссын деп јакарды.

Олјолоткон актарды стройго тургузып саларда, Будённый стройдыҥ јанынча базып, оны электеп каткыргандардыҥ ла мактангандардыҥ алдына туруп айтты:

— Будённыйды чырайынаҥ тыныырыбыс деп тӧгӱндеп айтканыгар. Бу слердиҥ алдыгарда Будённый.

Бу кижи јуукта ла олорло ажанган деп, актар кӧрӱп, коркыгылап турдылар: олорды ончозын адып салар деп бодогондор.

Бу улус—актар бойлорына албанла јууган крестьяндар эмтир деп, Будённый билип айтты:

— Слерди, тенектерди, ак генералдар тӧгӱндеп салган. Айылыгар сайын јаныгар, актардыҥ сӧстӧрин эмди укпагар.

Будённый олорды божодып ийди.

Н. Тихонов

План

1. Будённый актардыҥ ортозында.
2. Будённый бойыныҥ улузына јеткени.
3. Будённый актарды олјого алганы.
4. Актардыҥ черӱзине албадап јууган крестьяндарды јайымдаганы.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. 3-чи јӱзӱнле бичилгенин 1-кы јӱзӱннеҥ эдип, изложение бичигер.

Адазыныҥ јакылтазы

Дагестанныҥ кырларында Амузги деп јурт бар. Бу јурттыҥ улузы ӱлдӱлерди бойлоры эдип јат. Олордыҥ эткен ӱлдӱлери бастыра Кавказта макталып турат.

Амузги деп јурт бийик јерде, Кубачи деп јуртла коштой туруп јат. Амузги јурттыҥ кажы ла айылында кичинек кузница бар.

Эртең тура мен Амузги јуртта јаткан Алхил деп нәјма келдим. Айылга кийдирерденг озо, бойлорыныг јагынча, мени кузница јаар кийдирдилер. Көрүктиг јанында бийик сынду, бойы таларкак, јүзи күнге карара күйүп калган Гитин, Алхилдиг адазы, турды. Кыска тонының үстине тере фәртук кийип алган әмтир. Изү де күн болзо, бажында кураганның терезинең эткен јелбер бөрүктү. Кату јаан колдорында кызарта кызыткан темирлү капкы тудунып алган турды.

— Јакшы ба?—деп, ол әзендежерге капкызын салып, мәге колын сунды.—Бого туруп, бойыңды ла кийиминди јылыт—деди.

Эртең тура кырларда соок учун, оның јылын деп төжүге коштой көргүзип берген јерине кыйышпай туруп алдым.

— Мен уулыма јаңы үлдү јазап јадым—деп, ол әмеш уячукпай турала, көрүкте јаткан кызу темир јаар көргүсти.—Бистиг Амузги јуртта озодоң бери ондый: уулы јууга бараткан болзо, мылтык-јепселин адазы бойы јазаар учурлу.

Алхил удабас Советский черүге бараргa турганын мен билип тургам. Ол баргалакта мен ого туштап аларга Амузги јуртка келгем.

Алхилдиг баратан күнинде Гитиннің әжигинің алдында кебистер јайып, јүзүн-јүүр курсак салгандар. Јииттер ол күнди кожоңло, бијеле темдектеерге јуулыштылар. Әгирде, воротаның јанында ээртеп салган ат турарда, онголоры кузница јаар барды. Мында, күйүп турган көрүктиг јанында, Алхилдиг адазы турды.

Бу јуукта ла јуулышкан јииттердиң тал-табыжын ла катқыларын токтодып болбогодый болгон, је кенетийин тым боло берди.

Күреңг черкескалу, каракульдаң эткен папаха бөрүктү Гитин төжүге араай базып келди. Ондо јаткан үлдүни алып, көрүктиг јанына салып койоло, уулын бойы јаар кычырып алды. Онголоры јол берип, кайра болдылар. Алхил төжүге јууктап келди.

Гитин көрүк јаар көргүзип, айтты:

— Бу отко кызыткан болот бек болзын. Бу үлдү сынзада, өштүниг төжине тийеле сынзын.

Гитин үлдүни кынга сугала, уулы јаар баштанып, айтты:

— Бойыңның үлдүнгди күчи јок ло бурузы јок улусты чабарга кыннаң уштыба. Үлдүни кыннаң төрөлиңнің өш-

тўзин чабарга ушты, ол туштa ўлдўнди канга уймабаганча, кынга сукпа.

Мындый сöстöрди Гитин айдып, ўлдўни Алхилге берип, айтты:

— Эмди ўлдўни курыңа илип, нәјыларынгла эзендежип алала, атаң.

... Бир јылдың бажында мен катап ла Амузги јуртка келдим.

Мен озо баштап мениң нәјымның адазына Гитинге кирдим.

— Алхил кайда, оныла не болды?—дел сурадым.

Гитин мени стенеде илип койгон ўлдўге экелди. Ўлдўни алала, кынынаң чебер чыгарып алды. Көгöлтирим болотко кан јапшының калганын мен көрўп ийдим.

— Алхил öлтўрткен. Оның нәјызы бу ўлдўни меге экелип берген. Сен көрўп турың ба: ол мениң јакылтамды бўдўреле öлгöн...

Роман Фатуев

План

1. Амузги јуртта эткен ўлдўлер.
2. Гитин уулына јаңы ўлдў јазаганы.
3. Амузги јурттың улузы Алхилди ўйдешкени.
4. Гитиннің јакылтазы.
5. Алхил адазының јакылтазын бўдўргени.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. 1-кы јўзўнле бичилгенин ўчинчи јўзўннең эдип, изложение бичигер.

Берлинге барар јолдо

Меге јууны Берлиннің бойында божодорго ло Јеңўнің Күнин ондо байрамдаарга келишкен. Мен ол туштa эң эртык уур танктың экипажында болгом. Мен ол танкла фашисттердиң уйазына—Берлинге јеңўчил болуп кирдим. Бистиң полк германский столицадаң 20—30 беристеде тургаң. Јаныбыста јаан город бар болгоны билдирип тургаң. Берлинге барар јолды куустыра ўзўги јоктоң јурттар тургандар. Берлин јуук та болзо, согуш тың болотонын ла оны колго алары кўч болорын бис билип турдыбыс.

Бистиң танктар мында көп јуулган. Немецтер де бери бир канча танковый дивизияларды ийген деп, полктың командири ажындыра айдып салган. „Кем јок—деп, бис айттыбыс,—тартыжарыбыс, кем јеңер, көрөрибис“.

Тартыжуга барар деп приказ келди. Менің „ИС“ танкым төрт танкла кожо өскө јолло бастыра полктоң башка барды. Бис јуучыл ээжи аайынча туруп, немецтердиң коруланган јери јаар ичкериледибис. Бистиң алдыбыстагы јер тўс болгон. Јолой барадала, немецтерле бир канча тартыжу өткўрип, ичкериледибис. Немецкий пехотинецтер качтылар. Бистиң машиналар јаланғла олордың кийининче сўрўжип, гусеницаларыла олорды былчып турдылар. Јалаң өлгөн сөөктөрлө бўркеле берди.

Оноң ары бардыбыс. База он бериcте өдўп, кичинек деревнеге јеттибис. Оноортоң пушкалардаң аткыладылар. Бис пушканы ла оның алдында турган турачакты алары јок эдип, оодып салдыбыс. Кўн ажып бараткан. Бис машинадаң чыгып, пехотинецтерле кожо коруланар јер јазадыбыс. Танктарды јерге көрўнбес эдип, көмўп салдыбыс. Бойыбыс јажынар јер казып алдыбыс. От салдыбыс. Бисти айландыра не болуп турганын билбей, јаңыс ла радио ажыра эрмектежип турдыбыс. Полктың командири немецтердиң танктарының јаан табарузына белен болыгар деп, биске јакарды. Снарядтар једишпей турганы бисти токунатпай турды, олорды экелер арга јок болгон. Керде-марда немецтер табаргадый болзо, олорды јууктадып алала, сакыбас јаныңаң удурлажа тартыжар деп јөптөштибис.

Немецтердиң табарарын сакып турганча, тўн өтти, кере тўш өдўп, катап ла тўн кирди. Бис селижип уйуктап турганыбыс. Эртен тура төрт часта мен јадып, уйуктаар учурлу болгом. Танктың алдында уйуктап јаткан јуучылды ойгозорго ло турарымда, ыраактаң кўўлеш угулды. „Башталды“—деп, сананала, нөкөрлөримди ойгостым. Ичкери јанысты немецкий солдаттар көрўнип келди, танктар ичкерилеп келеттилер. Бис олордоң јарым ла беристе кире болгонбыс. Бис тартыжуга белетенип алдыбыс. Таң јарып турды. Турган јерибис эптў болгон. Алдыбыста нени эткилеп тургандарын, алаканда чылап, иле көрўп турдыбыс. Немецтер јаан табару эттилер, кайда ла болзо, немецтердиң танктары ичкерилеп келеткени көрўнди.

Бис унчукпай турдыбыс. Өштўлердиң машиналары јўс бежен ле метрге јууктап келерде, бистиң машиналар ат-

кылады. Пушкалардаң ла пулемёттордоң јаңыс өйдө атты-лар. Согуш узак та эмес болзо, тың болды.

Бис согултаны немецтерге сакыбас јанынаң эттибис. Немецтер озо баштап, парадка бараткан чылап, түп-түңей тургылап алала келеткендер. Бистиң улус аткылай берерде, олор туш-башка таркай бердилер. Немецтердиң бир канча машиналары күйип турды. Броньдо отурган пехотинецтер, түже калып, кыйгырыжып јүгүрдилер. Бис адарын токтотпой турдыбыс. Немецкий танктар стройдоң өөчий-деечий чыккылап турды, бистиң эки танк оодо аттырды. Мениң машинам бүдүн артты. Бу согушта бис јеңү алдыбыс, немецкий машиналардың кезиги ойто бурылдылар. Бис немецтерди истежип, түрген ичкериледибис. Берлинниң учы-куйузына једип келдибис. Городко јүткүп киреле, тураларда ак флагтар илип салганын көрдибис.

Берлин! Өштүниң уйазы! Бис бу минутада јүрексиреп турдыбыс! Кандый да оромго јүткүп кирдибис, оныҥ ады эмди санаама кирбейт. Алдыбыста—баррикада турды. Оны таштардаң, темирлерденҥ јазаган эмтир. Бисле бери кирген өскө дө танкисттер ле кожо баррикаданы коскоро адып ийеле, рейхстагка једип келдибис.

Гвардии красноармеец Н. Березовский

План

1. Берлиннең 20 бериете јерде.
2. Немецтердиң коруланган јерин эбирип барганы.
3. Јурт јерге табарганы.
4. Табаруны сакыганы.
5. Танковый согуш.
6. Берлинниң јанында.
7. Рейхстагтың алдында калганчы баррикада.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Танкла болгон јууны ўзўктиң материалыла јартап бичигер.

Немецкий штабты өртөгөни

— Келдиң бе, тенибер!—деп, адазы Серёжага чугулдап айтты.—Чын ла айдып јадым, камчыны алып, сойорым. Городто немецтер, сен дезе кайда да тенип јүриҥ! Энең сүреен санааркаган.

Энези ыйлап ийди.

— Мен сүреен санааркагам, сени өлтүрип салган деп бодогом.

— Өлтүрип салгандар!—деп, Серёжа чугулду айтты. — Мени кем де өлтүрбеди. Шыркалаткан јуучылдарды дезе өлтүрип салгандар. Верхнедуванный рощада. Мен бойым уккам.

Ол уйуктап турган кыбына киреле, орынга јада берди. Немецтерден өчин аларга сананып јүрексирегенинең Серёжага тыныштанарга да күч боло берди. „Акыраар, энир кирзин!“—деп, Серёжа сананып јатты.

От јарытпай, уйуктаарга эрте јадып ийдилер, је бүгүнги күнде болгон керектерди сананып, кем де уйуктап болбоды. Серёжага турадаң билдирбес јанынаң чыгарга кандый да арга јок болгон. Анайдарда, ол тышкары барып јаткан кижи болуп, ончозынын көзинче чыгала, огород јаар барды. Күйетен немелү болуштоп сугуп салган оролордың бирүзин колыла касты,—темир күрекле јерди түнде казарга јеткерлү болгон.

Серёжа штанының кармандарына бир болуштоптоң сугуп, база бир болуштопты дезе койынына сугала, июльдиң карануй түнинде городтың чичке оромдорыла школ турган паркка јетти.

Паркта тым, ээн болгон. Рамазын түште бойы кодоргон көзнөктөң Серёжа школго кирип аларда, анчадала тым боло берди. Онын кажы ла алтамы јаңыс та школдо эмес, је бастыра городто угулып тургандый болды. Школго Серёжа кирип келерде, кем де карангуйда толыкта јажынып алала, оны эмди көрүп, тудуп аларга тургандый билдирди. Је ол бек тудунып, удабай туранын үстине чыгып алды.

Серёжа туранын үстине чыгып алала, көзнөктиң рамын тудуп турган кадуларды јоктоп табала, олорды бүктеп, рамды араай алып ийди. Туранын үстининг көзнөги немецкий штаб турган трестиң зданиези јаар баштанып турган.

Трестиң зданиезининг эжигинде тал-табыш угулып турды. Машиналар, мотоциклеттер келип турдылар. Офицерлер ле солдаттар мылтык-јепселиле, шпораларыла шыңырап эжиктең кирип, чыгып турдылар. Улустың эрмектешкени угулат. Трестиң зданиезининг көзнөктөрин көрүнбес эдип, бектеп салган эмтир.

Јалтанбас комсомолец не болуп турганын ајыктап, эки час кире туранын үстининг көзнөгинең көрүп отурды. Городто тым боло берди. Улус та ары бери јүрүшпей барды.

Немецтер уйуктаарга јаттылар.

Серёжаның јүрегининг согулганы угулып турды. Туранын үстинде изү болгон, Серёжа бастыра бойы терлей берди.

Серёжа туранын үстине чыгала, кармандарындагы ла койынындагы полуштопторды уштып, тууразына тургузып алган болгон. Ол олордың бирүзин алып, трестиң зданиезининг алдындагы кыбының көзнөги јаар таштап ийди. Көс кылбыккадый јалбыш бастыра көзнөкти туй алып ийди, ол ок өйдө шилининг шыныраганы угулды. Ол туштa ол ок көзнөккө Серёжа экинчи болуштопты таштады. Ол болуштоп тың табышту јарылды. Јалбыш комнатаны туй алып ийди, көзнөктиң рамдары күйе берди, оттың јалбыжы стенеле бро чөйилип, экинчи этажка арай ла јетпей турды. Бу комнатада кем де аайы-бажы јок кыйгырып, чыгырып турды, оноң кыйгы бастыра турада јаңылана берди. Серёжа үчинчи болуштопты алып, экинчи этажтың көзнөги јаар таштады.

Үчинчи болуштоп тың табышту јарылды, оттың јалбыжы Серёжа турган туранын үстин де јарыдып ийди, је Серёжа ол туштa көзнөктөң ыраак болгон: ол тышкары чыгатан тепкиштиң јанына јеткен. Тепкишти төмөн јүгүргенче түжеле, рамын алып салган көзнөктү комнатаны каранғуйда бедиребей, јуук ла деген комнатага кирди—мынызы учительский болгон ошкош эди,—көзнөкти түрген ачып, парк јаар калып ийеле, энчейип алып, парктың ортозы јаар јүгүрди.

Јүгүрип барадала, јерге јадып, не болуп турганын тыңдады. Јуугында чычкан өлөңди шылырадып турганы угулды. Серёжаның јаткан јеринең оттың јалбыжы көрүнбей турган, је оноортоң, оромноң кыйгы-табыш угулып турды. Серёжа тура јүгүреле, оноң ары, парктың эң ле учы јаар јүгүрди.

Өрт болуп турган јерденг оттың јаркыны парктың үстинде тенгерини ле парктың агаштарының баштарын јарыдып турды. Серёжа мыны көрүп сүүнип, тың каткырып ийбеске албаданып турды.

А. Фадеев

План

1. Серёжаның адазының ла энезининг чочыганы.
2. Серёжа школдың үстине чыкканы.

3. Токуналду сакыганы.
4. Штабтың көзнөгине 3 болуштоп таштаганы.
5. Качканы.
6. Серёжаның сўўнгени.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Советский кайучылар Ваня Солнцевти тапканы

Советский ўч кайучының бараткан јолының эң ле уур тужы болгон. Кўски кўннің тал ортозы боло берген. Полесьеде агаш аразында сўрекей чыкту, соок болгон. Айдың да тўн болзо, је айдың јаркыны туманды өткўре јакшы көрўнбей турган кайучылар немецтерге билдиртпей, бойының улустарына ödўп, немецкий батареяларды темдектеп көргўскен командирге тўрген јетирер учурлу болгон.

Айландыра сўрекей тым болгон: кайучылар кезикте немецкий командирлердің блиндажтарына учурап турган. Јалангда бир јерде олор авиобомбаның тўшкен јерин көргöндöр. Бир катап ракета јаркындалып өтти. Ракета өчпөгöнчö, ўч солдат јыраалардың ортозында кыймыктанбай турган. Кайучылар онойдо эмештең ичкерилеп турдылар. Кенетийин сержант Егоров токтой тўжўп, колын өрö кöдўрди. Ол ок öйдö эки кайучы бойының командиринең көзин албай, база токтой тўшти. Серемјилў табыш угулган јер јаар командир бажын бурып, удаан турды.

Сержант Егоровко саң башка табыш угулган. „Бу кандый табыш болды не?"—деп, Егоров сананып турды.

Ўзўктелип турган саң башка табыш кайда да јуугында угулат.

Егоров бурылбай, бойы јаар келзин деп темдек берерде, эки кайучы араайынаң ого базып келдилер.

— Угулат па?—деп, сержант олордоң араай сурады..

— Угулат—деп, солдаттардың бирўзи карузын онойдо ок араай берди.

Олор ўчў автоматтаң аткылаарга белетенип алала, тынгдагылап, бир эмеш турдылар. Олорго јердиң алдынаң кожоң угулат деп билдирди. Олор удур-тедир көрўжип ийдилер. Оноң Егоров көңкöрö јадып алала, кылыжын тиштенип алала, эңмектеп ийди.

Ол бир минуттың бажында јырааның кийинине кире берди, база бир минуттың бажында кайучыларга сыгырыш угулды. Егоров олорды бойы јаар кычырып турган. Олор эҥмектеп бардылар, оноҥ тизеленип алып, јыраалардың ортозындагы кичинек окоп јаар көрүп турган сержантты көрүп ийдилер.

Окоптоҥ аайы-бажы јок әрмек, онту угулды. Кайучылар окопты күреелей туруп, плащ-палаткаларының учтарынаҥ туткылап, јарык божотпогодый јапаш аайлу неме әдип алдылар. Егоров электрический фонарьла окоптың ичин јарыдып көрди.

Окопто уулчак јатты. Уулчак колдорын төжине салып, јыланҥаш буттарын түре тартып алган, јажыл, јыду түүнти сууда улаарып куучындап јатты. Оның бажында бөрүк јок болгон, кирлү чачту бажы кайра әдилип калган. Јүзинде сыйрыктар ла көктөр бар әмтир. Уулчак уйуктап, коркушту түш көрүп турган ошкош. Кажы ла минуттың бажында оның чырайы кубулып турды. Чырайы коркыган кижинің јүзиндий болуп, әмезе ачурканып турган кижинің јүзиндий болуп турган, әмезе көзинеҥ јаш агып, тиштери кыјырап, јүзи чугулданган кижинің јүзиндий болуп, үни тунгак чыгып турган. Кенетийин уулчак бала күлүмзиренижиле күлүмзиреп, кижи аайлап болбос кандый да кожоҥды араай кожоҥдоды.

Уулчак терең уйуктаган учун электрический лампаның јаркынын да сеспеди. Је кенетийин ол отурып алды. Ол ок өйдө әлдынаҥ јаан кадуны чыгара тартты

Егоров уулчактың колын качан ок тудуп алып, оның оозын алаканыла бектейле, шымыранды:

— Унчукпа. Бойыстың улус...

Солдаттарды орус улус деп, Ваня јаҥы ла танып, сүүнчилү күлүмзиренип ийди. Ол нени де айдарга санаҥган, је јаҥыс ла сөс айдып ийди:—Бистиҥ... Оның кийининде саналары әнделе берди. Олјодоҥ качкан, адазы фронтто өлгөн, әнезин дезе немецтер өлтүрген, Ваня Солнцевти советский кайучылар онойдо аргадап алгандар.

В. Катаев

План

1. Түнде кайучылар агаш аразыла барганы.
2. Саҥ башка табыш.
3. Кайучылар уулчакты аргадап алганы.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Лиза Чайкина

Калининский областьта, Пеновский районның койу агаштарының ортозында Руна деп кичинек деревнечек турган. Лиза Чайкина бу деревнечекте чыккан.

Сельский школдың төрт классын божодоло, Лиза иштене берген: аш ӱрендеген, кыра одогон, кӱдели баскан, мал кабырган база ӱйде болушкан. Чӧлӧ ӧйдӧ Лиза книгалар кычыратан. Олордоң бир канча беристе ыраак турган Залесский деп деревнеге, бичик кычыратан турага барып туратан. Рунада ол баштапкы комсомолка болгон.

Он беш јашту Лизаны бичик кычыратан туранын башкарачызына туткылаган.

Бичик кычыратан туранын ичинде улус јаантайын толтыра болотон.

1939 јылда Лизаны райком комсомолдың качызы эдип туткылаган. Лиза комсомолдорго көрӱмјилӱ јозок болгон, олор оның кылыктарына јӧмӧжип, оның јӱрӱминең, ижинең ӱренгилейтен.

Јаңы качы јакшы иштеп турган. Онула райкомдо туштажарга јеңил эмес болгон. Ондо јуун өткӱрип, мында кружок төзӧп, бирӱзине коомой керектер учун арбанып, экинчизине кару сӧслӧ болужып, јаңыдаң нени-нени айдып берип, Лиза кӱнӱң сайын бир колхозтоң бир колхозко барып јӱретен. Оны кажы ла јерде көрӧтӧндӧр: колхозто, станцияда, учреждениеде, школдо.

Лиза Пеновский райкомның качызы болуп эки јыл иштеген.

Ӱренерге бararга Лиза обкомноң канча ла катап суранган.

Јайгыда Лизаны Калинин городко партийный ӱредӱге ийгендер. Јуу башталганын ол мында уккан. Радиоло берилген јетирӱни арайдаң ла јетире угала, ол районго атанган.

Иш катап ла кайнай берди. Лиза комсомолецтерди аш јуунадарга ла транспортко мобилизовать этти, јууга белетенер ӱредӱ баштады.

Немецтер јууктап келеткен. Лиза партизанский отряд јууп турган.

Немецтер келер алдында Лиза төрөл деревнезине барды. Ол айылында јүк ле тоолу минут бололо, пристаньга јетире ӱйдешсин деп энезин сурады.

Тенгеринин куйузы кызарып, тан адып турган. Чалын көстин јажындый суркурап турды. Лиза токтой тӱжӱп, сыртындагы таарын силкип ийеле, энезин бойыныҥ төжине јаба тутты. Эски јаҥ аайынча карыган эмеген балазын крестеп, көстөҥ келген јажын колыла арчыды, Лиза энезининҥ алкыжыла јӱре берди.

Јаҥы јӱрӱм башталды, јаҥы керектер көптөди.

Отрядтыҥ командири Филимонов отрядын агаш аразында токтотты.

Партизандар нөкөр Сталинниҥ Улу Октябрьский социалистический революцияныҥ XXIV јылдыгы керегинде докладын деревнелерде артып калган албатыга куучындап берерге, Сталинниҥ айтканын кажы ла кижиге јетирерге јӧптӧштилер.

— Докладчик болуп бар—деп, Филимонов Лизага айтты.—Ајыктанып, тегин јерге башты сукпай јӱр. Јеткер болзо, тургуза ла кач.

Лиза он беш деревнеде болгон. Ол нөкөр Сталинниҥ куучынын бастыра јерге јетиретен. Бастыра јерде бу сӧстӧр улусты эрчимдӱ тартыжуга кӧдӱретен.

22 ноябрьда Лиза Жуковка деп деревнеде јуун өткӱреле, мынаҥ Красный Покатище хуторды көстөп, бойыныҥ эски најызына Купорова Марусяга барды. Хуторго Лиза эҥиргери келген. Ол тураныҥ ичине кирип јадарда, азыйда кулак болгон Тимофей Колосов кийинбей де, немецкий штабка јӱгӱрди.

— Келди—деп, ол ајыктанып шымыранды.

Эсэсовецтерлӱ машина Красный Покатище јаар учуп барды. Эжикти токулдатпай да тураныҥ ичине албаданып кирип келдилер.

Лизаны јаҥыс чамчалу артырып, ӧдӱк јокко Пеного айдагылаган.

Лизага сӱреен кӱч болгон, онын бастыра каны кайнап турды. Је мылтык-јепселдӱ бандага удура ол куру колло нени эдер?

Лизаны суу алатан јер јаар өлтүрерге апардылар.

Кыйынду шылу болды, је Лиза бек тудунып, бир де сөс айтпады.

Јуулган улустың ортозынаң бир эмеген чыкты. Ол јаантайын эзирик јүретен Круглова Аришка болгон. Немецтер оны бого экелгилеген.

Аришка Лизага јууктап келди.

— Ол партизанка, баштапкы комсомолка.

Офицер Лизаны адарга команда берди.

— Мен белен. Адыгар, палачтар!—деп, Лиза кыйгырды.

Мылтыктың табыжы. Лиза канын төгүп, карга јыгылды. Оның кийининде туруп чыкты.

— Төрөл учун, албаты учун!—деп, ол күчи чыгып бараткан үниле кыйгырды.

Он јети күн партизандар Лизаның сөөгин апарарга темей ченештилер. Он сегизинчи күнде Лизаның сөөги јоголо берди.

Партизандар албатының героинязының сөөгин агаш аразына апарып, јуучыл күндүлериле үйдежип, јууп салдылар.

План

1. Лизаның чыккан јери ле ижи.
2. Лиза үренерге барганы.
3. Немецтер төрөлгө табарганы.
4. Лиза тылда.
5. Лиза-партизанка докладчик.
6. Лиза өштүге туттыртып, өлтүрткени.

Јакылта.

Бу план аайынча изложение бичигер.

I. Лизаның чыккан, өскөн јери:

а) Лизаның иштегени.
б) Лизаның үренгени.

II. Ада-Төрөл учун јууның башталганы:

1. Лиза тылда иштегени.
2. Партизан болуп барганы.
3. Лизаны тудуп алганы.
4. Лизаның өлүми.

Тоня партизанка

Тоня Петрова токтой түжеле, јыраның кийин јанына јадып алды. Мынаң төң јерде турган јурт, алаканда чылап, көрүнет.

Немецтер ол јуртта тыңдынып алганын ла ого кирер бастыра јолдорды автоматчиктер корулап турганын Тоня билетен болгон. Јажынар јер јок.

— Хребтово јуртка ак јаланғла ӧдүп болбозың. Немецтер божотпос!—деп, Тоня сананып турды.

Јурт јаар ӧдӧр јол кара ээн јаландардың ортозыла чичке тилбектий чӧйилип барган. Солдаттар отурып алган немецкий машиналар боро тозынды кӧдүрип, ӧдӧ конды. Үч броневик ӧтти, уур орудиелер сүүртеген тягачтар күзүрежип ӧткиледи.

„Хребтово јурттың бийик јерине немецтер черүлерин ле техниказын јуунада тартып, партизандарга табару белетегилеп туры"—деп, Тоня темдектеп алды.

Тоня јыраанын кийин јанынаң ӧңдӧйип келеле, терең санана берди. Карангуй түн де болзо, Тоня јуртка тургуза ла ӧдӧ берер эди. Је түнге јетире узак. Түн киргелекте, ойто бурылар керек. Командир эңирде јетирүлер угарга сакып јат.

Јол база ла тозындала берди. Тоня эңчейип, јыраага јууктай отурып алала, јыраану ӧткүре јолдо бараткан бир үүр уйларды көрүп ийди. Бу уйларды јыртык чекпендү, колында узун тарыскалу ӧбӧгӧн айдап баратты. Ӧбӧгӧнгӧ чачы атрайып калган, ӧдүги јок уулчак болужып турган. Олордың кийининең бир эмеш ырааkта автоматту немецтер араай баратты. Бу немецтер јууктагы јурттың крестьяндарынаң блаап алган малды апараткан.

Үүр уйларла кожо јуртка ӧдӧ конор деп, Соня јалтаныш јогынаң сананып алды. Ол уур сапогторын түрген штып, куртказын чечеле, ончозын јыраанын кийинине салып койды. Эр кижиниң штанын кийген ле кур јок чамчалу арткан Тоня үүрдең айрылган күреңг уйдың кийининең јүгүрди. Тоня уйды айдап экелеле, оныла кожо үүрге кожула берди. Бу керек сүреен түрген ӧткӧнинең улам, немецтер оны байагы уулчак болор деп, ајарыбай да калды.

Тоня арык уйлардың ортозында баратты. Тозын јаландардың ла јолдың үстинде, булут чылап, кӧдүрилип турган. Бу тозынды ӧткүре буурул башту ӧбӧгӧн дӧ, уйлар айдап бараткан уулчак та, автоматту немецтер де көрүнбей турган.

Мынайып јиит разведчица кӧк түште немецтердиң тумчугының алдынча Хребтово јуртка ӧткӧн.

Эңирде Тоня партизанский штабтың јер туразында болгон. Пулемёттор ло орудиелер турган јерлер керегинде, јерден ле агаштаң эткен щибе-дзоттор керегинде, бронемашиналар ла танктар керегинде Тоняның маңзаарып куучындап турганын јербойының колхозчызы—отрядтың командири угуп отурды. Командир буурайган азу сагалы өткүре күлүмзиренип ийди. Тоняның экелген јетирүзи чын болгон. Командир јиит разведчица јаар базып келеле, оның колын тың тутты.

— Је, быйан болзын, кызым, сыраңай керектү өйдө једип келдиң—деди.

Түнде партизандар немецтерге табару эделе, деревнени јайымдап алдылар.

Партизандар Тоняны тың сүүген. Тоня керегинде оморкоп күүнзеп куучындап, оны „сыйныбас“ деп адагылайтан. „Бистиң кызыбыс кайда?“—деп, командир јаантайын сурап туратан. Тоня отрядта кандый да иштең кыйышпайтан; курсак белетеп, партизандардың кийимин јунуп, јыртылган кийимди јамап, казан-айакты ла јер-туранын ичин ару тудуп туратан. Тоня сыраңай јалтанбас ла тапкыр разведчица болгон, немецтердиң турган јурттарына ол билдирбезинең керерге билетен. Тоня деревненің пастух уулчагы да болуп, колхозчы кыс та болуп, сокор карыган эмегеннің јединчизи де болуп јүретен. Ол немецтерге туттырбас та, көрүнбес те болгон. Немецтер оны јаантайын ла бедирегилеп, бу јалтанбас разведчицаны тудуп берген кижиге беш муң марка акчала сый берер деп јарлагандар. Је Тоняны таап аларга күч болгон.

А. Калинченко

План

1. Тоня тапкыр ла јалтанбас партизанка.
2. Тоняның командирге экелген јетирүзи.
3. Партизандар Хребтовоны јайымдаганы.
4. Тоняның отрядта ижи.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Карыган терек

Ульяновский оромды көлөткөлөп турган агаштарды немецтер ончозын кезип салгандар. Кескен агаштардың јаңыс

ла төнөштөри ле ӱрей аткылап салган беш-алты агаш артып калган. Кезип койгон агаштарга ончозы ачыныжып тургандар, школдың ӱренчиктери ончозынаң тың ачынып тургандар. Ӱренчиктер оромдордогы кескен агаштардың төстөрин арчып, ондо јаңы јаш агаштар отургузар деп јөптөштилер. Балдар ломдор, темир кӱректер алгылап, онӧлоры ишке чыктылар. Малталардың тунгак табыжын, тазылдардың тызырашканын ла балдардың ӱнгӱр ӱндерин салкын бастыра городко јайып турды. Кезилбей артып калган калганчы агашка 6-чы класстың балдары, Коля ла Павел, кирее ле малта тудунгылап алган келдилер. Бу агаштың эки будагы, кайрал сурап турган колдор чылап, теңгери јаар ууланып, сырайа өзӱп калган эмтир. Уулчактар агашты кезерге, киреени ого јууктадарда ла кемниң де, „Кезерге турыгар ба?“—деген тунгак ӱни кенетийин угулды. Бир канча алтамның бажында, туранын эжигининг јанында, эр кижи турды. Оның көстөри јалтырап, эриндери тартылыжып турала, ол база эрмек айтпай, тура јаар кире берди.

Уулчактар ол эр кижиниң ондый болгонын кайкажып, ол нениң учун онойдо јӱрексирегенин билерге, оның тураына кирип, бойынаң сурааргa санандылар. Коля ла Павел туранын эжигин токылдадарда ол эр кижи эжикти ачып ийди, балдар озо баштап шакпыраткан учун чугулданбагар деп сурайла, оны не ачуркандырып турганын јартап берзин деп, ол кижиден сурадылар.

Ол кижиниң уулы бу уулчактар ӱренип турган школдо ӱренген эмтир, јуу тужында Киевтиң јанында ӧлӱп калган. Ол уул баштапкы подвигти мында, Ульяновский оромдо эткен, бу агаш дезе оның јӱрӱмин коруган. Он јети јашту Володя оромло бараткан немецкий патрульга граната таштаган. Немецтер квартиралар сайын јӱргилеп, оны бедиреп турарда, Володя бу агаштың бажында отурган, агаштың койу бӱрлери оны бектеп турган.

Јаңыс ла эртен тура агаштың будагына илинип калган кол платты немецтер көрӱп ийеле, агаштың бажын аткылай берген, је Володя дезе ол ӧйдӧ агашга јок болгон, ол городтоң ыраак јӱре берген.

— Володя учун бу агаш шыркалаткан, оның учун ол меге ачу болуп јат—деп, ол эр кижи кунукчыл куучындап берди.

Уулчактар јўрексиреп, оның јўзи јаар көрўп, угуп турды. Ол кижи куучындап токтой берерде, Коля айтты:

— Ол агашты кезерге јарабас. Павел, баралы, балдарга барып, мыны јартап айдып берели.

Бир канча минуттың бажында бастыра ўренчиктер ол керекти угала, агашты кеспей, ого кўндўў эдип, оны јаңы отургускан јаш агаштардың ортозында артыргызар деп јөптөштилер.

Терек јаш агаштардың ортозында тура калды. Шырказы јазылып, јаңы будактар өзўп чыкты. Ол терек, јиит черўни баштап турган карыган јуучыл чылап, јаш, коо теректердиң ортозында туры.

План

1. Ўренчиктер јаш агаштар отургусканы.
2. Володяның јўрўмин коруган терек.
3. Терек јаш агаштың ортозында артканы.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Таня

1941 јылда, декабрь айдың баштапкы кўндеринде Верея городтың јанында, Петрищево деп деревнеде немецтер партизан-кысты кыйнап өлтўргендер.

Чын ады-јолын улустаң јажырып, ол бала бойының адын Таня деген. Оның чын ады Петрищево деп деревнени немецтерден ойто јуулап алган кийининде јаңы јарталган.

Ол кыс Москва городтың Октябрьский районында 201 №-лў школдо X класстың ўренчиги Зоя Анатольевна Космодемьянская болгон.

... 1941 јылдың июнь айы. Калганчы экзамендер божогон. Зоя онынчы класска көчкөн, бир канча кўндердиң бажында јуу башталган.

Зоя комсомольский организацияның јуунында куучын айдып, нөкөрлөрин турумкай, јалтанбас болорго кычырган. Зоя фронтто коруланар јерди тыныдып, јазап турган строительствого барган. Зоя ондо до бастыра бойын беринип, сўреен кичеенип, эрчимдў иштеген. Эр улусла тўнгей иштеген. Зоянын мындый эрчимдў ижи оның нөкөрлөрине,

уулдарга ла кыстарга, комсомолецтерге ле комсомолец эместерге јозок болгон.

Öштӱ там ла ичкерилеп турган. Зоя јуучыл болорго сананып алган. Ол öштӱни јоголтотон (истребительный) отрядка бойынын кӱӱниле барган.

Зоя јаан турада, отрядтын командири отурган столдын јанында туры. Командир Зояның јӱзин узак ајыктап көрди.

— Коркыбай турыгар ба?

— Јок, коркыбай турым.

— Агаштын ортозында, тӱнде јанғыскан јӱрерге келишсе?...

— Кем јок. Коркыбазым.

— Немецтер тудуп алза? Слерди кыйнагылаза, канайдарыгар?

— Чыдажарым!..

Командир Зояны бойының отрядына алды.

Зоя партизан болуп турган бир канча комсомолецтерле кожо фронтты Обухово деп деревненин јанынча ӧдӱп, öштӱнин турган јерине кирип алды.

Олор эки неделенин туркунына агаш ортозында јадып, тӱнде јуучыл јакылталар бӱдӱргилеп, тӱште дезе агаш ортозында от одырып алала, јылынгылап, агашка јӧлӧнип алып, кардын ӱстинде отура уйуктагылап туратандар.

Белетеп алган азыгы беш кӱнге јеткедий болгон, олор дезе оны чеберлеп, он беш кӱнге курсактангандар. Сухайрылар да божоп бараткан. Мындый уур јӱрӱмнең кезик улус уйадай берген, је Зоя бир де катап комудабаган. Ойто бурылар ӧй јеткен, Зоя дезе бӱдӱрген керекти ас деп бодоп турган. Ол јанғыскан артып калала, немецтер турган Петрищево деревнеге кирер деп шӱӱди. Сӱрекей уур, сӱрекей јеткерлӱ, айса болзо, ӧлгӧдий де керекти бӱдӱрерге барып јатканын, Зоя билип турган.

Ол туштa Москвага анчадала јеткерлӱ кӱндер болгон. Öштӱ Москва—Волга каналга једип келген.

Койу агаштын ортозында турган кичинек Петрищеводо немецкий черӱлер тыгылып калган болгон. Мында атту јӱретен черӱ турган. Кажы ла турада он—јирме солдаттан турган. Советский Черӱле кожо барып болбой, артып калала, агаш ортозына јажынбаган колхозчыларды немецтер тоноп, аш-курсагын айрып алала, соок сенекке эмезе тышкары чыгара сӱрӱп ийгендер.

Зоя шак бу деревне јаар ууланган. Баштапкы тӱнде Зоя

немецтер турган бир канча тураларды, немецкий черўнинг он јети ат турган конюшнязын өртөгөн.

Комсомол партизандар јолыгыжар болуп эрмектежип алган јерде Зояны сакыдылар, Зоя дезе келбеген. Оны нөкөрлөри өлгөн болор деп бодогондор. Је Зоя ол туштa тирў болгон, бўдўрген керегин ассынып, немецтерге база кандый-кандый каршу эдерге амадап јўрген. Немецтер ол деревнеде эмеш токунай берзе, эптў өйди сакып алала, база катап келип, өштўни бўртер деп шўўнип, Зоя онон јўрө берген. Ондый эптў айалга болорын сакып, Зоя эки тўшти, эки тўнди кайда өткўрген? Онызын бис билбезибис. Је эки кўн өткөн кийининде, карангуй кире берерде, ол бойынын керегин бўдўрерге деревнеге база катап келген.

Бу туштa Зоя деревненин учындагы конюшняга једип алды. Ондо германский кавалерийский черўнин эки јўстен ажыра аттары турган. Зоя бөрўктў, тере кыскачак тонду, вата салып сырган штанду, сапог ёдўктў, ийинин ажыра кийип алган сумкалу болгон. Конюшняга једип келеле, Зоя колындагы колмылтыгын койынына сугуп ийеле, бензиндў шилди чыгарып, бензинди урун ийеле, серењке кўйдўрерге бөкөйип алган.

Бу туштa часовой, өнөлөп келеле, Зояны кийининен кабыра тудуп алган. Зоя немецти ийде салып ийеле, колмылтыгын ушта тарткан, је солдат колына согордо, колмылтыгы туура чарчала берген.

Зояны немецтер деревнениг учында турган турага экелгилейле, кыс кижи эмтир деп, ондо јангы таныгандар. Фашисттер турага толуп келгилейле—„Фрау партизан, фрау партизан“[1]—деп, катап-катап айдып тургандарын, ол туранын ээзи—Мария Седова куучындаган. Мында Зояныг кийимин чечеле, сокондор, јирме минуттыг бажында дезе ёдўк јок, јаныс ич кийимдў кысты бастыра јуртты өткўре, штаб турган тура јаар айдап апаргандар.

Офицер сурактар берерде, Зоя дезе (мында ол бойынын адын Таня деп адаган) карузын бир де туктурылбай өткўн ўниле омок айдып турган.

— Слер кем?—деп, полковник сураган.

— Айтпазым.

— Конюшняны слер өртөдигер бе?

— Эйе, мен.

[1] Фр а у—немецкий тилле ўй кижи дегени.

— Слердиң амадугар кандый?

— Слерди јок эдерге амадап турым.

— Сени кем бери ийген, сенле кожо кем болгон?—деп, Зоядаң сурап тургандар. Кожо јўрген нөкөрлөрин айдып берзин деп некегендер. „Јок“, „билбезим“, „айтпазым“, „јок“ деп, Зояның айтканы эжик өткўре угулып турган.

Төрт эр кижи, кайыш курларын чечип алала, Зояны сокондор. Је Зоя дезе бир де ўн чыгарбаган.

Шылуда кожо турушкан немецкий офицер кийининде мынайда бичиген:

„Слердиң албатының ат-нерелў кызычагы бойын сўреен кату тудунган. Ол өлўмнең де јалтанбай, бир де неме айтпаган... Ол соокко торт көгөрө берген, шырка-балуларынаң кан агып турган, је ондый да болзо, ол бир де неме айтпаган“.

Эртен тура солдаттар деревнениң ортозында кижи бууйтан буумјы јазагандар.

Эртен тура он часта офицерлер једип келген. Олордың бирўзи база катап Зоядаң сураган:

— Слер не кижи?

Зоя унчукпаган.

— Сталин кайда?

— Сталин бойының ижинде туруп јат—деп, Зоя карузын берген.

Зояны кийиндирип алдылар. Оноң блаап алган бензиндў шилди мойынына илеле,—„Өрт чыгарачы“—деп бичиктў јарчаганы төжине илип бергендер. Кижи бууйтан буумјы турган јер јаар Зояны онойып ла айдап апаргандар.

Атту он солдат ўлдўлерин кындарынаң чыгарып алала, Зояны буып, кыйнап өлтўрётен јерди эбиреде туруп алгандар. Ого ўзеери, јўстең ажыра немецкий солдаттар ла бир канча офицерлер база курчай туруп алгандар. Зояны кыйнап өлтўрер туштa көргўлеп турзын деп, јурт улусты немецтер јакарган. Је улус көп јуулбаган, кезик улус дезе, бир эмеш турала, мындый коркушту кыйынды көрбөскө араайынаң јўргилей бергендер.

Буып өлтўрер алдында калганчы өйдө Зоя колхозчылар ла колхозчы ўй улус јаар бурылып, өткўн ўниле тың кыйгырып ийген: „Нөкөрлөр! Јалтанбагар, тартыжыгар, фашисттерди өлтўригер! Мен өлўмнең коркыбай јадым, нөкөрлөр! Бойымның албатым учун өлөргө—меге ырыс“.

Зоя, комендант ла немецкий солдаттар јаар бурылала, мынайда кыйгырган:

— „Слер мени эмди буул өлтүрип койорыгар, је мен јаңыскан эмезим. Бис эки јүс миллион улус, оңчозын буул болбозыгар. Менің учун менің албатым слерден өчин алар. Солдаттар! Јеңүни түңей ле бис аларыбыс: оройтыбай, эмди ле олјого киригер!“

Оноң јуулган улус јаар бурылып, айткан:

— Јакшы болзын, нөкөрлөр! Тартыжыгар, коркубагар! Сталин бисле кожо! Сталин келер!..“

П. Лидов

План

1. Зоя 1941 јылда.
2. Зоя фронтко суранып барганы.
3. Зоя јаан јакылтаны бүдүргени.
4. Өштүлердиң колына киргени.
5. Зояның өлүми.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер.

Күрде

Восстание түнде башталган.

Түн коркушту карангуй болгон. Оромдорды јарыдатан фонарьлар күйбей турган. Нева сууда большевиктердиң „Аврора“ деп атту крейсери карарып турган. Оның отторын өчүрип салган, пушкаларын дезе кааннын Кышкы өргөзи јаар ууландырып салган болгон.

Карангуй түнде ыраакта мылтыктар атканы угулып, мотоциклдер тиркирегилеп, ташла салган јолдорло грузовой машиналар күркүреп мантагылап тургандар, ол машиналарда мылтыкту солдаттар ла матростор тургылап алып бараткандар.

Оромдордо одулап салган оттор күйгилеп турган. Кызыл гвардеецтер отко јылынгылап, араайынаң эрмектешкилеп, табаруны баштазын деп приказ сакыгылап тургандар. Јуујепселдү ишмекчилердиң отрядтары Нева сууны кечире бастыра күрлерди качан ок бойынын колына алып алгандар.

Бир күрде петроградский јиит ишмекчи Крутов Андрей

турган. Оныла кожо сегис кызылгвардеец кӯрди корып турган. Олордың командири озодоң бери большевик кижи болгон, оны ончолоры Василий Иванович деп адагылайтан.

Тӯнде кӯрди акгвардеецтер эки катап аткылагандар, је кызылдар олорды турган јеринең туура баспай ла сӯрӯп ийгендер.

Кӯрле ӧдӧтӧнине аңылу пропуск бичик керек болгон.

Је бир кижиде ондый бичик јок болгон, ондый да болзо, оны кӯрди кечире ӧткӯрип ийгендер. Бу мынайда болгон: ол кижи заставага јууктап келерде, Василий Иванович колында колмылтыкту ого удура базып келеле, кезе сураган:

— Слердиң пропуск бичигеер бар ба?

Ол кижи токтойло, пальтозының кӧдӯрип алган јаказын тӯжӯрип ийген. Оның јаагын арчуулла ороп, тың таңып салган болгон. Василий Ивановичке ол кижи нени де араай айдып ийерде, Василий Иванович тӯрген туура туруп, јолды береле, колын козырёкко коштой ӧрӧ кӧдӯрип, эзендешкен. Јаагын таңынып алган кижи јылгыр-јылгыр базып, Андрейдиң јанынаң ӧдӧлӧ, карашуйда јоголо берген.

Заставаның начальниги дезе бойының јерине келеле, Андрейле коштой турган. Ол бир де неме айтпай, байагы кижи барган јер јаар ајыктап кӧрӯп турды. Ондо, суунын ол јанында, каа-јаа мылтык адып тургапы угулып турган.

Учы-учында Крутов чыдашпай сурап ийди:

— Је, ол кижи сеге пропуск кӧргӯсти бе?

Василий Иванович мендебей айтты:

— Јок. Ол пропуск алгалак. Ол бир кезек ӧйгӧ јажынып јӯрген кижи. Баштап Финляндияда болгон, эмди мында, Смольныйга барып јат.

Оның кийининде база такып эрмектенерде, ол коркып турган ошкош деп Андрей сезип ийди:

— Батаазын, ол бого акгвардейский черӯлердиң јанына ӧдӯп келген! Оны... сен де бодозоң, ӧлтӯрип те салгылаардаң маат јок болгон.

Командирдиң онойын коркуганду куучындаганын Андрей качан да укпаган.

Андрей Василий Ивановичтиң јӯзи јаар кӧрӯп, сурады:

— Ол кем?

— Владимир Ильич Ленин!—деп, кызылгвардейский заставаның командири карузын берген.

А. Кононов

План

1. Карангуй тўнде восстание болгоны.
2. „Аврора“.
3. Тўнде оромдо:
а) Ары-бери јўрўшкени.
б) Оромдо оттор кўйгени.
4. Нева суудагы кўрде:
а) Кызылгвардеецтер каруулда турганы.
б) Пропуск јок кижи кўрдең кечкени.
5. Пропуск јок кижи кем болгоны јарталганы.

Јакылта.

План тургузыгар. Чике куучынды косвенный эдип, изложение бичигер.

Кремльдеги заседаниеде

Мен самолёттордың учужын ченеп көрөтөн лётчик болуп иштегем. Бир катап машинамды аэродромго отургузып ла саларымда, мени заводтың директорына алдырттылар. Бис Кремль јаар барарыбыс деп, директор айтты.

Бис залга кирип келзебис, заседание башталып калган эмтир. Нөкөр Ворошилов куучын айдып турды. Председательдиң отуратан јеринде нөкөр Молотов отурды. Нөкөр Сталин бойының сўўген каңзазына таңкы азып, көзнөктиң јанында турды. Ол бис јаар ајарылу көрди. Мен столдың јанына отурдым.

Сталин айтты:

— Је, директор бойының машиназы керегинде куучындап берзин.

Директор бистиң заводто иш канайда ёдўп турганын куучындап, заводтың јаңы чыгарган машиназы керегинде јартап берди.

— Ол машинала кем учты?—деп, нөкөр Сталин сурады.

— Моисеев ле Байдуков. Олор мында—деп, директор карузын берди.

— Је, Байдуков, машина керегинде биске куучындап бер. Слерге оның нези јарады? Нези коомой?—деп, Сталин айтты. Мен бистиң самолёттың модели јаар барадарымда, ол мени ајыктап көрди.

Мен машина керегинде лётчик кижиниң билери аайынча онозын куучындап берерге кичеенип турдым. Нөкөр Сталин самолётты эдер керегинде меге бир канча сурактар

берерде, мен оның самолётты јакшы билерин сүреен кайкап, улу кижиге, албатылардың башчызына јастыра айтпаска кезикте сананып турдым.

Сталин кандый да машинала—самолётло, комбайнла, көмүр казатан машинала иштеп турган улустың куучынын угуп, олорло јөптөжөргө сүүйтенин мен мында билип алдым.

Сталин не ле керегинде сураза, ол керекти сүреен чокум билетенин мен база кайкап темдектедим.

Нөкөр Сталинге бу туштa туштайла, оның кижи керегинде сүреен кичеемкейин мен база билип алдым.

Самолётло учатаны—јаан учурлу, кезикте јеткерлү иш. Заседаниеде Сталин конструкторлордоң ло лётчиктерден јаантайын сурап турды: „Бу самолёт јерге арга јокто отурар туштa јеткерлү эмес пе? Оноң парашютту јайым калып болор бо? Экипажка[1] иштеерге эптү бе?"

Кандый бир самолёт арга јокто отурганда јеткерлү деп, эмезе оноң парашютту калыырга эп јок деп укканда, нөкөр Сталин кижиниң јүрүмине јеткерлү самолёт советский самолёт эмес, оны таштаар керек эмезе оны јазаар керек деп, токуналу, је кадай айдып турат. Јердиң үстинде кандый ла немедең баалузы—кижи. Оның учун кижини килеп, кичееп турар керек деген. Авиацияда оок-тобыр керек јок. Ондый ла оок-теек керектерден улам улус та өлүп јат, бис ондый учуралдарды јок эдер учурлу деп, нөкөр Сталин канча ла катап айткан.

Байдуков

План

1. Кремльге алдыртканы.
2. Заседаниеде:
а) Директордың куучыны.
б) Сталинниң сурагы.
в) Байдуковтың куучыны.
г) Сталинниң кижиге килеңкейи.

Јакылта.

План тургузып алала, 3-чи јүзүннең изложение бичигер.

---

[1] Э к и п а ж—самолётто иштеп турган улус.

Мичурин

Рязанский губернияда Ваня деп уулчак журтаган, оның өбөкөзи Мичурин болгон. Уулчактың адазы ла таадазы садта иштеерге сүүйтендер. Ваня да садты сүүген. Ого түңей уулчактар јүгүрижип, ойноп јүретендер, ол дезе бойының садында ла иштенип јүретен. Садты отургызып, яблоняга прививка эдип турарынаң јилбилү иш ого јок болгон. Садта кажы ла јыраа, кажы ла агажак ого сүреен баалу болгон, ол күнүң сайын оны кичееп туратан.

Гимназияны божодорго Ваняга келишпеген. Уулчакка оноң до ары үренер керек болгон, је јадар аргазы јок болордо, ол темир јолдың конторазына иштеерге кирген. Иш күч болгон, Мичүрин јүк ле бойының садында амырап, азыйдагы ок аайынча бойының бош өйин садта өткүрип турган.

Ол книгалар садып алып, үренип турган, башка-башка јерлерден үрендер ле өзүмдер алдырып алала, олорды бойының садында отургузып, јылуга ла күнге үренип калган түштүк өзүмдерди бойының садына өскүрип аларга кичеенип турган. Олор Ваняның садында коомой өзүп, соокко алдырып, кургап калат, Мичурин олорды соокко темиктирерге амадап, јылулабай турган.

Јиит яблонялар кандый плодтор бергей не деп, Мичурин бир канча јылдардың туркунына сакып јүрген, өскөн яблонялары дезе, алдындагызындый ок, оок яблоколор берип турган.

Мичуриннең өскө кижи болгон болзо, бастыра ченемелдерин туку качан таштап салар эди. Је Мичурин Иван ондый кижи эмес болгон.

Бу өйдө Мичурин бир участок јерди арендага[1] алган. Азыйда сад та отургызар јер јок боло берерде, Мичурин јаңы јерге көчүп алган.

Козлов деп јурттың јурт улузы оны кайкап туратан. „Кандый саң башка кижи! Неге болуп, бойына ондый көп иш алыныл јат не? Оның ижи кемге керек? Ого туза берип турган болзо, јакшы ок болор эди, је ол азыйда јокту болгон, эмди де ондый ок јокту“—дежетен.

---

[1] А р е н д а—јерди арендага алары—кезек өйгө тузаланып, оның учун јердиң ээзине акча төлөөри.

Мичуринге јаңы јерде јайым болгон, ол ижин де јаңыдаң баштаган.

Мичурин түндүк сортторды түштүк сортторло бириктирип, јаңы өзүмдер өскүрип аларга кичеенип, иштеп турды.

Мичурин кандиль деп крымский агажактың чечегиниң пыльцазын алала, „китайка“ деп түндүк яблоняның чечектерин тозындалтып ийген. Китайканың плодторы өзүп келген. Мичурин ол плодтордың үрендерин јууп алала, үрендеп салган.

Үрендерден кичинек агажактар өзүп келген.

Он јылдың бажында бу агажактарда плодтор бүтти. Мичурин бу агажактарла ченемелдерди онон ары өткүрди.

Мичурин бу агажакты кичееп турарда, ол јылдың сайын там ла јакшы, там ла амтанду плодтор берип турды. Бу плодтор крымский яблоколорго түңей болды. Агаш бойы дезе соокко алдырбай турды.

Көп јылдардың туркунына мындый кату айалгаларда иштеп, бастыра керектерди бойы сананып таап, Мичурин 350 јаңы сорт—яблоколор, грушалар, сливалар, вишнялар, персиктер, керек дезе түндүкте өзөтөн виноград өскүрип алган.

Вишня, јодро чылап, сабалакталып бүдер болды. Мынайып өссин деп, Мичурин вишняны јодроло скрешивать эткен. Онон бүткен плодтор сүреен јакшы болды. Көрзөн көзинге де бүтпей турадың: јодроның бүрининг ортозынаң вишняның јилектери ээлип турар.

Ондый вишняның түжүми тегин вишняның түжүминең чик јок көп болуп јат.

Мичурин бойының иштери керегинде журналдарда бичип турган. Ыраак Петербургтагы каанның министрлери онын ижин јаан тузалу иш дегендер, је Мичурин акча јок шыралап турган, государстводон болуш сураарда, бир де неме бербегендер.

Ондый уур күндерде Козлов городко американецтер келген деп, Мичуринге айдышкандар. Керекти билгир төзөп алза, көп астам бергедий јакшы сортту өзүмдер өскүрип турган Мичурин городто иштеп јат деп, ыраак Америкага угулып барган эмтир. Американецтер Мичуринди бойының ижин онон ары өткүрерге Америкага баралы деп кычырган.

— Јок, мен Америкага барбазым. Мен јажына мында

иштегем, арткан да jўрўмимди мында ок öткўрерим. Айса болзо, менинг ижим темей эмес деп, мындагы да улус билер öй келер

Мичурин бойының төрöлининг патриоды болгон, ол бойының орооның, бойының албатызын сўўп, öскö jерге барар кўўни jок болгон.

Бистинг ороондо улу Октябрьский социалистический революция болгон, советский jанг тöзöлгöн.

Мичурин керегинде Владимир Ильич Ленин угала, ого jаан ajару jетирген. Мичуринге болуш эдип агрономдор ло практиканттар ийген, ченемелдер öткўрерине государство акча берген.

Jаан учурлу ижи учун башкару Мичуринге эң бийик награда Ленининг орденин берген. Козлов городты Мичуринск деп адаган.

Мичурин бойының ижининг тузазын көргöн. Колхозтордың садтарында мичуринский сортту плодовый агаштарды öскўрип jадылар. Мичуриннинг соокко чыдамкай сортту яблонялары эмди Сибирьде öзўп, яблоколоры быжып турат. Мичурин 1935 jылда jада калган. Оның jўстер тоолу ўренчиктери jанғы öзўмдер öскўрер керекти онон ары öткўрип jадылар.

С. Ижевский

План

1. Мичуриннинг jаткан jери.
2. Ваня садта иштегени.
3. Темир jолдың конторщиги.
4. Мичурин арендага jер алганы.
5. Бир сорт jилекти экинчизиле скрещивать эткени.
6. Каан башкарузынан болуш сурагаңы.
7. Козлов jуртка американецтер келгени.
8. Мичурин төрöлининг патриоды.
9. Советский башкару Мичуринге болуш jетиргени.

Jакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Куучыннаң кычырганы аайынча Мичуриннинг характеристиказын бичигер.

Кырдың кўделизи

Бир городто, театрда öрт болгон. Спектакль баштардаң озо сценада турган немелер кўйе берген.

— Орт!--деп, кыйгы чыкты.

Улус тышкары чыгарга эжик јаар јүгүрүштү. Оттың јалбыжы оноң ары таркаарга албаданып турды, је көжөгө күйбей, отко таркаарга буудак эдип турды.

Ört өчүречилер келдилер. Олор күйүп турган оттың ортозына бир де јалтанбай кире конды. Олордың кийими күйерденг болгой, керек дезе карарбады да.

Көжөгө лө от өчүречилердиң костюмдары нениң учун күйбеген дезе, оны асбесттең эткендер.

„Асбест"—греческий сöс, алтай-тилле „күйбес" деген сöс болуп јат.

1720 јылда Демидовтың крепостнойы Софрон Сорга Тагилка суула руда бедирип јүреле, баштап ла асбестти тапкан. Чичке учуктарга учукталып калган ташты ол качан да көрбögön. Софрон оны таштың күделизи деп бодогон.

Мындый таш табылган керегинде Уралдың ээзине Никита Демидовко айткан.

Демидов таштың күделизин кандый бир керекке тузаланар деп сананды. Оны иирип, оноң бöс эдип, перчаткалар, таарычактар ла оноң до öскö немелер түүдирди.

Эртен турадаң ала түн киргенче крепостной кыстар ол таштаң учук иирип отуратандар. Түнде олор такпай күйдүрип ииретендер.

Бир кыс күчи чыгып, уйуктай берген. Күйүп турган такпай таштың күделизине түшкен. Кыстың үүре-јелелери оны көрүп, коркый берген.

Је таштың күделизи күйбеди. Иирип турган учукты өнötийин күйдүрип көрдилер, је таштың күделизи күйбеди.

Никита Демидов оның керегинде билеле, ол кайкамчылу күделиденг сумкачактар түүзин деп јакарды. Сумкачактарды каанның үйине сый эдип береле, оны кайкадарга, Петербургка барды.

Сумкачактарды отко салза, олор күйбес деп, Демидовтың айтканына озо баштап бүтпегендер. Ченеп көргön лö соңында бүттилер.

Агаш аразындагы јолло ак таарлар чогуп салган унаалар ödүп, олорго удура станциялардаң рудникке бараткан куру унаалар туштап турдылар.

Унаачылар да, аттар да, абралар да ончозы ак тозынла бүркелип калган. Агаш аразынаң чыкса, Куделька деп јурт көрүнет. Ондо тураларды јерденг казып эткен.

Улус јерди ломло, темир кўрекле каскылап, асбест алып турды.

Оролордоң анылап, ылгап салган асбестти арык аттар тартып, апарып турдылар.

Эртен турадаң ала бозом эңирге јетире каргандар, ўй улус ла балдар колдорынаң кан акканча иштегилеп турган.

Бу улус—крестьяндар, олор бери ачана болордо келген. Иштеген учун кўнине 5 акчадаң ала 10 акчага јетире алатан.

Иштең арып-чылап калган крестьяндар јер тураларына јангылап туратан. Эртен тура улус ишке барганда, јер тураларда јаңыс ла оору улус артып калатан. Рудниктердиң ээлери оорыган улуска ајару салбай, јаңыс ла бойлорының астамы керегинде кичеенетен.

Революциядаң озо Куделька јуртта јаткан крестьяндардың рудникте иштеген ижи кўч болгон. Бу јуртта клуб та, библиотека да јок болгон. Ишчилердиң амырайтан јери јаңыс ла аракы ичетен јер болгон.

Эмди Куделька јурттың ады Асбест деп адалып јат.

План

1. Отко кўйбес „кырдың кўделизи".
2. Демидовский кўдели.
3. Куделька деп јурт ла Асбест деп советский город.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Слердиң јерде кўделини кайдаң алып турганы керегинде ле оноң нени эдетени керегинде јартап, куучындап беригер.

Ялтада јер силкингени

Кара талайдың јаказында турган Ялта деп городто балдардың санаторийи бар. 1927 јылда ондо оору балдар толтыра болгон.

Сентябрьдың 11-чи кўнинде бу јаратта јалкынду, тың јааш болгон. Балдар кёзнёктиң јанында отурып, кўнбадыш јаар кёрўп, макатып тургандар. Олор бу ёйгё јетире мындый таңдакты качан да кёрбёгён: кызыл-кўреҥ таңдак теңгерининг кабортозын туй алып ийген.

Балдар узак ёйгё уйуктап болбогон. Мындый јалкынду јааштың кийининде база не де болор деп, олор сакып тургандар. Кайда да ыраак эмес јерде эштек огурып турды.

Ээзи чыгып, ого чугулдап, согуп та токтолып болбоды. Оныҥ кийининде балдарды киске коркытты. Киске барар кӱӱни јок то болзо, орынныҥ ӱстине секирип турды. Кайкамчылу! Бу семис киске јалку, ого ӱзеери бу ӧйдӧ јаантайын уйуктап јадатан болгон.

— Бастыра аҥдар тӱймежип туры—деп, балдар айдыжып, уйуктай бердилер.

Эки час тӱнде онҷолоры бир уун ойгонып келдилер. Эбиреде кандый да коркушту керек болуп турды. Полдо турган орындар кыймыктажып, тумбочкаларга табарды, тумбочкалардыҥ ӱстинде суулу стакандар, чечектӱ вазочкалар јерге тӱжӱп, оодыла берди. Потолоктоҥ тӱшкен штукатурканыҥ балкажы кезик балдарды шыркалап ийди. Кажы ла јанынаҥ кенетийин коркушту кыйгы, калак-сыгыт јаҥылана берди.

Дежурный сестра ла няня палатага јӱгӱрижип кирди. Пол ары-бери селеҥдеп турган учун олор тентирилип турды.

— Балдар, коркыбагар, јуурканды капшай оронып алала, тышкары чыгаар.

Кӧп балдар тыҥ оорыганынаҥ улам, тышкары чыгара јӱгӱрип болбоды.

Сестра ла няня олорды колго алып, садта турган скамейкаларга апарып турды. Туранып ичинде артарга јеткерлӱ болгон: тура бастыра бойы кыйыжып, ӱстиндеги трубалары јемириле берген. Силкиниш база ла болды, кажы ла силкиништиҥ кийининде тура оноҥ тыҥ јантыйып, печкелери јемирилип турды. Потолок удабас ла јемириле бергедий болды. Санаторийде јаан доктордоҥ ала эжик алдын арутайтан улуска јетире улус балдарды онҷозын чыгарбаганча, улам ла сайын турага кирип тургандар.

Орындарды садка тургузып салдылар. Је бу тӱнде уйуктагадый болгон бо? Бу коркушту ӧй ӧдӧ берген кийининде кем канайда ойгонгон, кемди не шыркалаган керегинде куучындар болды... Кискени ле эштекти мактадылар.

— Олор јер силикнетенин ажындыра сезип, бисти эзедерге санангандар, бис дезе оны билбегенибис!—дежип турды.

Ондор тоолу туралар јемирилип калган, олордыҥ ичине де кирерге коркушту болгон.

Шыркалаткандар больницаға толо берген, ӧлгӧн дӧ улус бар болгон.

А. Арманд

План

1. Кызыл-кӱреҥ таҥдак.
2. Эштектиҥ ле кискениҥ серемјилӱ кылыктары.
3. Балдардыҥ ойгонгоны.
4. Јер силкинген кийининде Ялтаныҥ бӱдӱми.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Ол план аайынча изложение бичигер.

Улу план керегинде

Слер пароходко Горький городто отурала, Волганы төмӧн бараларда, кеен јараттардыҥ јаныла ӧдӱп турадыгар. Сӱреен јараш Жигулёвский туулар турат. Је Волганы төмӧн ичкерилеген сайын, ар-бӱткенниҥ кубулып турганын слер там ла кайкап көрӧригер... Сталинградтыҥ алтыгы јанында ар-бӱткен чек башка боло берер. Волганыҥ эки јаныла кумакту јер, сӱрекей јаан дюндар[1] чӧйилип барган агаштардаҥ јаҥыс ла тал ошкош кобла деп агаш өзӧт. Оноҥ ары кобла да јоголып калат... Мында јарымдай ээн чӧлдӧр; Астраханьга јууктаган сайын кумактар, дюндар там ла көптӧп турат. Мында олор бир канча јӱс километрге чӧйилип барган.

Кургак салкындар согуп турганынаҥ улам, Волганыҥ эки јаны бир канча јӱс јылдардыҥ туркунына ээн јер болуп, там ла тыҥыда кубулып турган.

Кургак салкын эрте јаста башталат. Јӱзӱн-јӱӱр оок тозынду, изӱ кей айас теҥерини бӱркеп ийет. Јердиҥ ӱстин учы-бажы јок булут туй алып ийгендий боло берет... Јаан да, оок то суулар ончозы соолып калат. Волга, Дон суулар база тайызай берет. Агаштардыҥ бӱрлери чалдыгып, јуурыла берет. Бу туштa јӱзӱн-базын курттар табылып келет. Курттар телкем јерде өскӧн дубтардыҥ јалбырактарын ӱзе јип салат, јолдорды, кыраларды туй бӱркеп ийет, темир јолдорло јорголоп бараткан курттардыҥ ӱстиле паровозтыҥ колесолоры да айланып болбой, токтой берет, поездтер јӱрӱжип болбойт.

---

[1] Д ю н д а р — бийик төҥдӧр болуп чогылып калган кумак.

Не ле неме күйүп калат... Малдар ла улус торолоп өлүп, хозяйство он жылдарга үрелип-чачылып калатан; күчи жеткен улус өскө жерлерге кача беретендер. Журт жерлер чек ээн артатан.

Совет жаңнаң озо ондый коркушту жеткер улам сайын болуп туратан. Ол туштa ондый жеткерден албатыныҥ аргаданар аргазы жок болгон. Ишкүчиле жаткан улуска ондый жеткерле тартыжарга кем де болушпайтан.

Коркушту! Айдары жок коркушту болгон!

Жаңыстаҥ жаткан улустыҥ аргазы, күчи жок болгон. Анчадала бойлорыныҥ кичинек жерлеринде жаңыстаҥ иштеп турган крестьяндарга сүрекей күч болгон. Кургак салкын, торо жүрүм, мөндүр, өрт—мындый коркушту жеткерлер крестьяниди жаантайын жаба базып туратан. Жаңыстаҥ жаткан крестьянин онойдо ло кыйналын жүретен болгон.

Совет жаҥ албатыны мындый коркушту кыйыннаҥ айрып алар эп-сүме бедиреген. Кургак салкынды канайып токтодор? Ээн чөлдөрдиҥ элбеп турганын канайып жоголтор?— деп эп-сүме бедиреген.

Нөкөр Сталинниҥ баштаганыла партия ла башкару ороонныҥ Европейский бөлүгиндеги чөлдөрдиҥ ле агашту чөлдөрдиҥ ар-бүткенин кубултары керегинде улу программа тургускан. Мындый улу керекти жаңыс ла советский ороондо—албатызы бир билеге биригип, иштеп турган ороондо, кажы ла кижиниҥ жүрүми бастыра государстволыҥ жүрүмиле тудуш болуп турган ороондо, миллион тоолу албатыныҥ амадузы жаңыс болуп турган ороондо бүдүрер аргалу. Оныҥ учун бистиҥ албаты бу программаны сүреен жарадып, сүүнчилү бүдүрип жат.

Бистиҥ ороонывыста келер өйдөги жадын-жүрүм кандый болор—онызын көрөликтер.

Он—он беш жылдыҥ бажында бистиҥ ороондо не болор?

Кижи ар-бүткенди башкарар аргалу болоры чын ба?

Урал сууны жакалай, Вишнёвый тууга жетире, узуны муҥ километрдеҥ артык жажыл жол—отургускан агаш чөйилип барар. Чөлдиҥ кургак салкыны баштапкы жажыл стенеге согулар. Бу жажыл стенениҥ ары жанында Волганыҥ төмөниги жанынаҥ ала Куйбышевке жетире экинчи стене чөйилип барар, үчинчизи Астраханьнаҥ Саратовко жетире, төртинчизи Кара талайдаҥ Сталинградка жетире, бежинчизи Ростовтоҥ Воронежке жетире, алтынчызы Каменсктеҥ Пензага жетире, же-

План

1. Кызыл-күреҥ таҥдак.
2. Эштектиҥ ле кискениҥ серемјилү кылыктары.
3. Балдардыҥ ойгонгоны.
4. Јер силкинген кийининде Ялтаныҥ бүдүми.

Јакылталар.

1. План тургузыгар.
2. Ол план аайынча изложение бичигер.

Улу план керегинде

Слер пароходко Горький городто отурала, Волганы төмөн бараларда, кеен јараттардыҥ јанына ödүп турадыгар. Сүреен јараш Жигулёвский туулар турат. Је Волганы төмөн ичкерилеген сайын, ар-бүткенниҥ кубулып турганын слер там ла кайкап көрөригер... Сталинградтыҥ алтыгы јанында ар-бүткен чек башка боло берер. Волганыҥ эки јанына кумакту јер, сүрекей јаан дюндар[1] чөйилип барган агаштардаҥ јаңыс ла тал ошкош кобла деп агаш өзөт. Оноҥ ары кобла да јоголып калат... Мында јарымдай ээн чөлдөр; Астраханьга јууктаган сайын кумактар, дюндар там ла көптөп турат. Мында олор бир канча јүс километрге чөйилип барган.

Кургак салкындар согуп турганынаҥ улам, Волганыҥ эки јаны бир канча јүс јылдардыҥ туркунына ээн јер болуп, там ла тыҥыда кубулып турган.

Кургак салкын эрте јаста башталат. Јүзүн-јүүр оок тозынду, изү кей айас теҥерини бүркеп ийет. Јердиҥ үстин учы-бажы јок булут туй алып ийгендий боло берет... Јаан да, оок то суулар ончозы соолып калат. Волга, Дон суулар база тайызай берет. Агаштардыҥ бүрлери чалдыгып, јуурыла берет. Бу туштa јүзүн-базын курттар табылып келет. Курттар телкем јерде өскөн дубтардыҥ јалбыактарын үзе јип салат, јолдорды, кыраларды туй бүркеп ийет, темир јолдорло јорголоп бараткан курттардыҥ үстиле паровозтыҥ колесолоры да айланып болбой, токтой берет, поездтер јүрүжип болбойт.

---

[1] Дюндар — бийик төҥдөр болуп чогылып калган кумак.

Не ле неме кӱйӱп калат... Малдар ла улус торолоп ӧлӱп, хозяйство он јылдарга ӱрелип-чачылып калатан; кӱчи јеткен улус ӧскӧ јерлерге кача беретендер. Јурт јерлер чек ээн артатан.

Совет јаҥнаҥ озо ондый коркушту јеткер улам сайын болуп туратан. Ол туштa ондый јеткерден албатыныҥ аргаданар аргазы јок болгон. Ишкӱчиле јаткан улуска ондый јеткерле тартыжарга кем де болушпайтан.

Коркушту! Айдары јок коркушту болгон!

Јаҥыстаҥ јаткан улустыҥ аргазы, кӱчи јок болгон. Анчадала бойлорыныҥ кичинек јерлеринде јаҥыстаҥ иштеп турган крестьяндарга сӱрекей кӱч болгон. Кургак салкын, торо јӱрӱм, мӧндӱр, ӧрт—мындый коркушту јеткерлер крестьянинди јаантайын јаба базып туратан. Јаҥыстаҥ јаткан крестьянин онойдо ло кыйналын јӱретен болгон.

Совет јаҥ албатыны мындый коркушту кыйыннаҥ айрып алар эп-сӱме бедиреген. Кургак салкынды канайып токтодор? Ээн чӧлдӧрдиҥ элбеп турганын канайып јоголтор?—деп эп-сӱме бедиреген.

Нӧкӧр Сталинниҥ баштаганыла партия ла башкару ороонныҥ Европейский бӧлӱгиндеги чӧлдӧрдиҥ ле агашту чӧлдӧрдиҥ ар-бӱткенин кубултары керегинде улу программа тургускан. Мындый улу керекти јаҥыс ла советский ороондо—албатызы бир билеге биригип, иштеп турган ороондо, кажы ла кижиниҥ јӱрӱми бастыра государстволыҥ јӱрӱмиле тудуш болуп турган ороондо, миллион тоолу албатыныҥ амадузы јаҥыс болуп турган ороондо бӱдӱрер аргалу. Онын учун бистиҥ албаты бу программаны сӱреен јарадып, сӱӱнчилӱ бӱдӱрип јат.

Бистиҥ ороонывыста келер ӧйдӧги јадын-јӱрӱм кандый болор—онызын көрӧликтер.

Он—он беш јылдыҥ бажында бистиҥ ороондо не болор?

Кижи ар-бӱткенди башкарар аргалу болоры чын ба?

Урал сууны јакалай, Вишнёвый тууга јетире, узуны муҥ километрден артык јажыл јол—отургускан агаш чӧйилип барар. Чӧлдиҥ кургак салкыны баштапкы јажыл стенеге согулар. Бу јажыл стенениҥ ары јанында Волганыҥ тӧмӧниги јанынаҥ ала Куйбышевке јетире экинчи стене чӧйилип барар, ӱчинчизи Астраханьнаҥ Саратовко јетире, тӧртинчизи Кара талайдаҥ Сталинградка јетире, бежинчизи Ростовтоҥ Воронежке јетире, алтынчызы Каменсктеҥ Пензага јетире, је-

— Чын! Мында бичигени ончозы чын. Агару сöстöр! — деп, ишмекчи айтты.

Онойдо айдала, кол салды.

— Спасибо, база ичигер!—деп, Ангелито айтты.

— Керек јок, болор. Сен, уулчак, полициядаң коруланып јўр.

— Алдырбас—деп, Ангелито карузын берди.

Ангелито кувшинин бажына тургузып алала, оромло јўгўрип, катап ла „Агуа фриа!“ деп, кыйгырып, суу сураган улуска чаазынды ла карандашты берип, кол салдырып алып турган. Бай сокорлор оноң суу сурап, оны токтотпозын ол билип турган, олорго тегин суу керек јок, олор аракы ичип, апельсин јип алар. Ангелитоның суузын садып ичетен улус јокту улус, ишмекчилер ле кўдўчилер. Олорго ончозына јуу керек јок!

Я. Тайц

План

1. Мадридте јайгыда.
2. Ангелитоның кыйгызы.
3. Ангелито ишмекчини кўндўлеп, кол салдырганы.
4. Мария карындажын кол салдыртарга ўреткени.
5. Ангелитоның суузын алатан улус.

Јакылта.

План тургузып алала, изложение бичигер. Изложениени амыр-энчў учун тартыжў бастыра телекейде ödўп турганынаң баштап бичигер.

Сталинградта тудуп турган гидростанция

Кўнниң јаркынына кижиниң көстöри кылбыгат. Тураның да ичи кўнниң чогынаң јаркындалат. Волганы кечире плотинаны ла Сталинградский гидростанцияны тудуп турган улустың бирўзи—бийик сынду инженер Логинов плотина керегинде, бойының ижи керегинде токуналу куучындап отурды.

Логинов куучындап, кöзнöктöң чöл јаар кылчас эдип көрўп отурды. Ондо Волганың сол јанынаң салкын баштанып турган өмтир. Ол салкын козыр кумакты учуртып, туралардың јабынтыларын, кöзнöктиң шилдерин токулдадат. Ондый табыш јаңмырдың табыжына тўңей, онын учун ондый салкынды улус „сталинградтың јаңмыры“ деп адайт.

Чын јаңмыр дезе мында ас, сүреен ас јаайтан. Јер торт какшап калган.

— Бу јер кубулар—деп, Логинов көзнөктөң көстөрин албай куучындайт.—Климат та кыйалта јок кубултар. Кургак, изү салкын јок болор. Волганы кечире плотина тургап кийининде, мында суу түүлүп, сүреен јаан водохранилище болор, база бир талай-көл болор. Ол јаңы бүткен талай-көлдиң узуны бир канча јүс километр болор. Ого үзери алты миллион гектар чөлди суу алар. Кейге сүреен көп чык јединжер. Јакшынак өзүмдер јажарып өзөр. Кышкыда көлдөң јылу эзин согуп турар. Чөллө Урал јаар ууланып барган төс каналла пароходтор јүрүжер. Волганың сол јанындагы чөлдөги јаанду-кичинектү көп каналдарда суу толтура болор. Јолдоп отургускан агаштар кожулза, Россияның түштүк-күнчыгыш јанында климат кандый ла ашка јарамыкту, јакшынак, јымжак болуп, кубула берер.

Эмди тургуза ондо өзүмдерге де, тындуларга да, улуска да сүреен күч келижет.

Волганың сол јанында изү, боро кумактың ортозында боропып калган кичинек јурт туры. Садтарда агаштардың бүри чалдыгып калган. Үй улустың ичерге апараткан суузы да боро өңдү. Кейде изү тозын айланыжат. Эзин чек билдирбейт.

Кей тозынга торт боропып калган учун, суу кечире тургап Сталинград күрең өңдү болуп көрүнет. Ол тозынды салкын Волганың сол јанындагы чөлдөң экелет. Мамаев курган деп төңдө өзүм чек јок, оның той балкажы күнге кызыганда, оноң јайылып турган изү кей Волганың оң јанына да једип турат.

Волганың сол јанында Сталинградтың үстиги јанында плотинаны ла ишмекчилер јадатан городты тудары башталып калган. Ол город јүзүн-јүүр агаштарга, фруктовый садтарга көмүлип турар.

Ол городто сүреен јараш, эптү туралар, парктар, стадиондор, клубтар, школдор, буунтылар болор. Городты төзөп тургузары башталып калган. Оны план аайынча тудуп јат. Је городты тудары, плотинага көрө, бир ле эмеш иш.

Волганы кечире тудулатан плотинадый јаан плотина телекейде кайда да јок. Је бистиң сүреен јаан ченемелдү советский техникага ондый да плотинаны тударында бир де күч неме јок. Бистиң улус ондый јаан иштер бүдүрерге таскап калган. Оның учун кандый да јаан, кандый да

тўрген бўдўретен ишти олор јалтанбай бўдўрет. Волжский плотинаныҥ ижиниҥ јаанын билип аларга бир канча цифралар айдып берели. Днепрогэсти тудар туштa бир јылга јарым миллион кубометр бетон салынган. Мында, Сталинградтыҥ јанында дезе, бис баштапкы јылда бир миллион, экинчи јылда—эки миллион кубометр бетон салар учурлу. Плотина тудатан јерде кажызы ла бир канча муҥ улустыҥ ижин бўдўрип турган јаан машиналар иштеер.

План

1. Изў салкынга алдырып турган чөлдөр.
2. Коммунизмниҥ улу стройкалары.
3. Ондый чөлдөрдиҥ кубулары.

Јакылта.

СССР-де изў кургак салкынга алдырып турган кандый чөлдөрди билеригер? Олорды кубултып јарандырарга кайда, кандый јаан стройкалар ёдўп турганын берилген план аайынча кыскарта бичигер.

А ј а р у. Бу статьяны кычырар алдында Советский Союзта коммунизмниҥ улу стройкалары керегинде балдарга куучындап, картадаҥ көргўзип берер керек. Оныҥ кийининде статьяны кычырала база кайдаҥ кандый статьялар алып кычырарын јартап береле, бичиирин айылда бўдўрер эдип јакылта беригер.

БАЖАЛЫКТАР

Стр.

Кире сöс — — — — — — — — — 3

V КЛАСС

Чӧрчӧктӧр

Jўс сагыш. Алтай чӧрчӧк — — — — — 7
Керик бака. Алтай чӧрчӧк — — — — — 8
Коркушту айылчы. Алтай чӧрчӧк — — — — 10
Керсӱ попугай. Узбек албатыныҥ чӧрчӧги — 12

Тындулар керегинде куучындар

Булька. Л. Н. Толстой — — — — — — 14
Слонды ӱредип алганы. В. Вахтеров — — — 15
Нажылар. — — — — — — — — — 17
Мениҥ койоным. — — — — — — — — 18
Кижи-кийиктер нӧкӧрин jеткерденҥ айрыганы — — — 19
Муму. И. С. Тургенев — — — — — — 20
Будённыйдыҥ сӱӱген ады. И. Всеволжский — — 22
Jелбер санитарлар — — — — — — — 23

Баснялар

Аспан ла чымалы. И. А. Крылов — — — — 25
Тӱлкӱ ле виноград. И. А. Крылов — — — — 26
Бӧрӱ ле турна. И. А. Крылов — — — — — 27

Jӱзӱҥ-jӱӱр учуралдар

Акула. Л. Н. Толстой — — — — — — 27
Сууга калыганы. Л. Н. Толстой — — — — — 29
Сууныҥ кирӱзи туштa. — — — — — — — 31
Ӧрт. Л. Н. Толстой — — — — — — — 32
Тоштo. Б. Житков — — — — — — — 34

Улустыҥ эркини ле jалтанбазы керегинде куучындар

Тайгада ӧткӱрген кӱндер — — — — — — 35
Матрос Семён Шулмус. М. Погодин — — — — 37
Агаштыҥ кӧгдӧйинде. Е. Воронина — — — — 38
Лётчик Бабушкин. С. Ванинле В. Белогорскийдиҥ бичигениле — — — — — — 40

Јалтанбас командир. Советский Союзтың Герой ы Мазурук — — — — — — — 42

Озогы јӱрӱмнең

Пушкинге айылдаганы. (И. Пущиннің эске алынганынаң) — — — — — — 43
Алёшаның бала јӱрӱминең. М. Горький — — — 45

Гражданский јуунық јылдарынаң

Чапаевтиң өлгөни. Д. Фурманов — — — — 46
Щорсло болгон учурал. Л. Зимний — — — — 48

Ада-Төрӧл учун Улу јуунық јылдарынаң

Темир согор ус — — — — — — — — 50
Ваня Андрианов — — — — — — — — 51

Ленин ле Сталин керегинде куучындар

Нӧкӧр Сталинле тушташканым — — — — — — 53
Ленин керегинде — — — — — — — — 54
Памятник. А. Кононов — — — — — — 55
Сталин ссылкадаң качканы. А. Байдуков — — — 58

VI КЛАСС

Тындулар ла өзӱмдер керегинде куучындар

Журка. Л. Ларский — — — — — — — 60
Задор. А. Новиков-Прибой — — — — — 62
Киске тийингниң балазын азыраганы Н. Вагнер — — 64
Бедуиннің ады — — — — — — — — 66
Агаштың тузазы. П. Кайгородов — — — — 68
Хомяк. Мамаев — — — — — — — 69
Орлан. Л. Алпатов јазап бичиген — — 73
Агаштың ортозында конгоны. М. Мельников—Печерский — — — — — — — — 71
Кижи ле кара-кула — — — — — — 73

Описаниеге керектӱ куучындар

Муму. И. С. Тургенев — — — — — — 75
Москвадагы зоопарк. А. Мологин — — — — 77
Кивач М. Левин — — — — — — — 79
Гориллага учураганы. Эль-Регистан — — — 81
Кремль. Н. Михайлов — — — — — — 83
Ыраак тӱндӱкте. Бехтерёв — — — — — 85

Озогы јӱрӱмнең

Иван Иванович Ползунов—двигательдиң изобретатели — — 87
Корзинадагы кижи — — — — — — — 89

1885 јылдагы баштапкы стачка керегинде. П. Л. Монсеенконың куучынынаң — — — — 90
Минин ле Пожарский — — — — — — — 92
Тарас Шевченко — — — — — — — 94
Арбачының јўрўминең. П. Кучияк — — — — 96

Гражданский јууның јылдарынаң

Уфаның јанында болгон јууда. Д. Фурманов — — 99
Фрунзе. В. В. Куйбышев — — — — —100
Кўнчыгышта. Л. Успенский — — — — —102

Ада-Төрөл учун Улу јууның јылдарынаң

Олордың ады-јолы ўргўлјиге ундулбас. Валерия Борц 103
Јеңўниң маанызы. М. В. Кантария — — — — 105
Маршта болгон учурал. К. Растегаев — — — 106
Калганчы тартыжу. К. Растегаев — — — — 108
Черт. И. Ликстанов — — — — — — 110

И. В. Сталин ле С. М. Киров керегинде куучындар

Царицынды корулаганы. Л. Савельев— — — — 112
Кызыл мааны — — — — — — — — 113

Ада-Төрөл учун Улу јууның кийининдеги јылдардаң

Ээн јердеги канал — — — — — — — 116

VII КЛАСС

Јўзўн-јўўр учуралдар

Тоштың кыймыктаганы — — — — — — 118
Соңдобосов Кичеемкей. П. Кучияк — — — — 120
Тарастың өлўми. Н. Гоголь — — — — 122
Болот Тырмак. Эль-Регистан — — — — 124
Гранның јанындагы болгон учурал. А. Рыклин — — 127

Характеристикага керектў куучындар

Кирджали. А. С. Пушкин — — — — — — 129
Кичинек герой. В. Гюго — — — — — — 132

Историядаң алган куучындар

Татарлар Руська табарганы. П. Коваленский — — 135
Михаил Илларионович Кутузов — — — — — 137
Александр Невский — — — — — — — 139
Талайдың тонокчылары. Акад. Тарле — — — 141
Колумб Американы канайда таап акчаны. Н. Константинов — — — — — — — — — 143

Јалтанбас командир. Советский Союзтың Геройы Мазурук — — — — — — — 42

Озогы јўрўмнең

Пушкинге айылдаганы. (И. Пущиннің эске алынганынаң) — — — — — — 43
Алёшаның бала јўрўминең. М. Горький — — — 45

Гражданский јууның јылдарынаң

Чапаевтиң өлгөни. Д. Фурманов — — — — 46
Щорсло болгон учурал. Л. Зимний — — — — 48

Ада-Төрөл учун Улу јууның јылдарынаң

Темир согор ус — — — — — — — — 50
Ваня Андрианов — — — — — — — — 51

Ленин ле Сталин керегинде куучындар

Нөкөр Сталинле тушташканым — — — — — — 53
Ленин керегинде — — — — — — — — 54
Памятник. А. Кононов — — — — — — — 55
Сталин ссылкадаң качканы. А. Байдуков — — — 58

VI КЛАСС

Тындулар ла өзўмдер керегинде куучындар

Журка. Л. Ларский — — — — — — — 60
Задор. А. Новиков-Прибой — — — — — 62
Киске тийиңниң балазын азыраганы Н. Вагнер — — 64
Бедуиннің ады — — — — — — — — 66
Агаштың тузазы. П. Кайгородов — — — — 68
Хомяк. Мамаев — — — — — — — 69
Орлан. Л. Алпатов јазап бичиген — — 73
Агаштың ортозында конгоны. М. Мельников—Печерский — — — — — — — — 71
Кижи ле кара-кула — — — — — — — 73

Описаниеге керектў куучындар

Муму. И. С. Тургенев — — — — — — — 75
Москвадагы зоопарк. А. Мологин — — — — 77
Кивач М. Левин — — — — — — — — 79
Гориллага учураганы. Эль-Регистан — — — 81
Кремль. Н. Михайлов — — — — — — — 83
Ыраак тўндукте. Бехтерёв — — — — — 85

Озогы јўрўмнең

Иван Иванович Ползунов—двигательдиң изобретатели — — 87
Корзинадагы кижи — — — — — — — — 89

1885 йылдагы баштапкы стачка керегинде. П. Л. Монсеенконың куучынынаң — — — — 90
Минин ле Пожарский — — — — — — — — 92
Тарас Шевченко — — — — — — — — 94
Арбачының йӱрӱминең. П. Кучияк — — — — 96

Гражданский йууның йылдарынаң

Уфаның янында болгон йууда. Д. Фурманов — — 99
Фрунзе. В. В. Куйбышев — — — — —100
Кӱнчыгышта. Л. Успенский — — — — —102

Ада-Төрӧл учун Улу йууның йылдарынаң

Олордың ады-йолы ӱргӱлјиге ундулбас. Валерия Борц 103
Јеңӱниң маанызы. М. В. Кантария — — — — 105
Маршта болгон учурал. К. Растегаев — — — 106
Калганчы тартыжу. К. Растегаев — — — — 108
Черт. И. Ликстанов — — — — — — 110

И. В. Сталин ле С. М. Киров керегинде куучындар

Царицынды корулаганы. Л. Савельев— — — — 112
Кызыл мааны — — — — — — — — 113

Ада-Төрӧл учун Улу йууның кийининдеги йылдардаң

Ээн јердеги канал — — — — — — — 116

VII КЛАСС

Јӱзӱн-јӱӱр учуралдар

Тоштың кыймыктаганы — — — — — — 118
Соңдобосов Кичеемкей. П. Кучияк — — — — 120
Тарастың ӧлӱми. Н. Гоголь — — — — 122
Болот Тырмак. Эль-Регистан — — — — 124
Гранның јанындагы болгон учурал. А. Рыклин — — 127

Характеристикага керектӱ куучындар

Кирджали. А. С. Пушкин — — — — — — 129
Кичинек герой. В. Гюго — — — — — — 132

Историядаң алган куучындар

Татарлар Руська табарганы. П. Коваленский — — 135
Михаил Илларионович Кутузов — — — — — 137
Александр Невский — — — — — — — 139
Талайдың тонокчылары. Акад. Тарле — — — 141
Колумб Американы канайда таап акчаны. Н. Константинов — — — — — — — — — 143

Гражданский јуунын јылдарынан

Корчагин Жухрайды јайымдап алганы. Н. Островский — 145
Будённый керегинде куучын. Н. Тихонов — — — 147

Ада-Төрөл учун Улу јуунын јылдарынан

Адазынын јакылтазы. Роман Фатуев — — — 149
Берлинге барар јолдо. Н. Березовский — — — 151
Немецкий штабты өртөөни. А. Фадеев — — — 153
Советский кайучылар Ваня Солнцевти тапканы. В. Катаев 156
Лиза Чайкина — — — — — — — — 158
Тоня партизанка. А. Калинченко — — — — 160
Карыган терек — — — — — — — — 162
Таня. П. Лидов — — — — — — — — 164

Ленин ле Сталин керегинде куучындар

Күрде. А. Кононов — — — — — — — 168
Кремльдеги заседание. Г. Байдуков — — — — 170

Естествознание үредіј јанынан алган куучындар

Мичурин. С. Ижевский — — — — — 172
Кырдың күделизи — — — — — — — — 174
Ялтада јер силкингени. А. Арманд — — — — 176

Амыр-энчіј үчун тартыжу ла коммунизмнин стройкалары.

Улу план керегинде. Ф. Панфёров — — — — 178
Ангелито. Я. Тайц — — — — — — — 180
Сталинградта тудуп турган гидростанция — — — — 182

Редактор *Е. ПЛЕХАНОВА.* Техн. редактор *С. Суразаков.*

АН 00598 Сдано в набор 26/IX-51 г. Подписано к печати 28/X-51 г. Печатных листов 11,75. Уч. авт. л. 9,3 Уч. изд. л. 10,6. Тираж 500 экз. Наряд-заказ № 733 Цена 3 р. 70 коп., переплет 80 коп.

г. Горно-Алтайск, типография облисполкома.

ЈАСТЫРА БАЗЫЛГАНЫ

№	Стр.	Строка		Базылганы	Кычырары
		ўстинеи	алдынан		
1	113	9	–	тўрген	јўрген
2	129	16	–	А. Рыкшин	А. Рыклин
3	162	15	–	„сыйныыбас“	„сыйныыбыс“
4	172	13	–	Мичўрин	Мичурин
5	177	–	7	силикнетеныи	силкинетевин
6	179	15	–	кыйналыи	кыйналып

532,00

Баазы Цена 4 салк. руб. 50 ак. коп.

СБОРНИК СТАТЕЙ ДЛЯ ИЗЛОЖЕНИЙ

на алтайском языке